Hans Morten Haugen

Samvittighetsfrihet

Demokratiets sikkerhetsventil

FAGBOKFORLAGET

Samvittighetsfrihet

Hans Morten Haugen

Samvittighetsfrihet

Demokratiets sikkerhetsventil

FAGBOKFORLAGET

Boken ble første gang utgitt i 2026 på Vigmostad & Bjørke AS.
© Hans Morten Haugen 2026.

Dette verket, tilgjengelig fra https://oa.fagbokforlaget.no, omfattes av åndsverksloven og er lisensiert under følgende Creative Commons-lisens: Creative Commons Navngivelse 4.0 Internasjonal (CC BY 4.0).

Denne lisensen gir tillatelse til å kopiere, distribuere eller spre materialet i hvilket som helst medium eller format, og til å remikse, endre eller bygge videre på materialet til et hvilket som helst formål, inkludert kommersielle. Disse frihetene gis på følgende vilkår: Du må oppgi korrekt kreditering, oppgi en lenke til lisensen, og indikere om endringer er blitt gjort. Du kan gjøre dette på enhver rimelig måte, men uten at det kan forstås slik at lisensgiver bifaller deg eller din bruk av materialet. Du kan ikke gjøre bruk av juridiske betingelser eller teknologiske tiltak som lovmessig hindrer andre i å gjøre noe som lisensen tillater.

For å se en kopi av denne lisensen, besøk https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/deed.no

Lisensen gir deg ikke nødvendigvis alle de tillatelser som er nødvendig for din tiltenkte bruk. For eksempel kan andre rettigheter, som reklame-, personvern-, eller ideelle rettigheter, sette begrensninger på hvordan du kan bruke materialet.

Publiseringsfondet ved VID vitenskapelige høgskole og Diakoniprogrammet ved VID vitenskapelige høgskole

Boken er fagfellevurdert i henhold til Universitets- og høgskolerådets retningslinjer for vitenskapelig publisering.

ISBN trykt utgave: 978-82-450-6431-5
ISBN digital utgave: 978-82-450-6115-4
DOI: https://doi.org/10.55669/oa610

Spørsmål om denne utgivelsen kan rettes til:
fagbokforlaget@fagbokforlaget.no
www.fagbokforlaget.no

Omslagsdesign ved forlaget
Sats: Have a Book

Vigmostad & Bjørke AS er Miljøfyrtårn-sertifisert.

Forord

Dette er den første boken om samvittighetsfrihet i Norge. Når vi erkjenner hvor mange av debattene som i sin kjerne handler om samvittighetsfrihet, er dette overraskende. Den økte polariseringen, altså større oppslutning om partier og standpunkter på hver side, ser ikke ut til å flate ut.

Dersom vi kaster et blikk på våre to skandinaviske naboer, finner vi at to sentrale tradisjoner er under press. Den danske åndsfrihetstradisjonen utfordres av politikere som vil gripe inn på stadig flere områder, ut fra en forståelse av hva som fremmer danskhet og samhold. Danskhet er kort fortalt det som er særegent dansk.

Den svenske konsensustradisjonen er på få år erstattet av en polarisering som er langt sterkere enn hva vi finner i Norge. Konsensustradisjonen i Sverige har preget lovene, slik at samvittighetsoverbevisninger i mindre grad tillates. Jeg støtter en norsk modell framfor en svensk.

Samtidig mener jeg at det må stilles klare krav til hva som utgjør en ekteføIt overbevisning, nemlig at man *tillates* å unnlate å handle på måter man mener vil være til skade for *andre*. En slik overbevisning trenger ikke å respekteres av andre; det holder at den tolereres.

Kloke tanker om samvittighetsfrihet har vært tenkt i Norge, blant annet om samvittighetsfrihet i arbeidslivet. Det siste tiåret har vi sett at samvittighetsfrihet også dreier seg om situasjoner som ikke handler om ens arbeidsforhold. Denne boken viser dette.

Undertittelen – Demokratiets sikkerhetsventil – handler om at demokrati må være mer enn et styre av den politiske majoriteten. Jeg mener at det ikke er en klisjé å hevde at kvaliteten på et demokrati bestemmes av hvordan *alle* minoriteter behandles. Samtidig har jeg tre andre budskap i boken. Disse er forankret i min overbevisning om at frihet må gå sammen med ansvar, og at selvrealisering må gå sammen med forpliktelser overfor fellesskap – i flertall.

For det første er ikke samvittighetsfrihetsvernet absolutt, selv om ingen kan hindre individers frie tenkning. For det andre er det personer som påberoper seg samvittighetsfriheten, som selv må forsøke å overbevise andre

om samfunnsverdien av egen overbevisning. For det tredje gir menneskerettighetene hjelp når ulike rettigheter og hensyn skal veies opp mot hverandre.

Det er mange som har hjulpet til i arbeidet med denne boken, og noen ønsker ikke å bli nevnt. Jeg løfter fram Knut Alfsvåg, Torleiv Austad, Gunnhild Felde, Kjetil Fretheim, Gyrid Gunnes, Petter Haagensen, Rolf Kjøde, Morten Magelssen, Eden Abraham Paalgard, Hans Magnus Solli, Hadi Strømmen Lile, Sturla Stålsett og Arne Viste. Jeg vil også takke en anonym fagfelle. Takk går også til Hilde Trygstad, som forvalter publiseringsmidler for åpen tilgang ved VID vitenskapelige høgskole, og Randi Synnøve Tjernæs ved Diakoniprogrammet for økonomisk støtte. Stor takk også til Gosia Adamczewska i Fagbokforlaget for stor hjelp; du gav bokprosjektet ny giv!

Min livsledsager, Ellen Marie Torjussen, har vært lyttepost underveis. Det har også vært inspirerende å sluttføre arbeidet med en sønn som har blitt politisk aktiv – i AUF. Elias formidler på utmerkede måter i offentligheten – blant annet 1. mai-tale – om hvordan vi framover kan opprettholde det han i talen framholdt som «verdens beste samfunn». Denne boken er tilegnet ham og dem som skaper og inspirerer små og store fellesskap.

Oslo, 28. august 2016
Hans Morten Haugen

Innhold

Kapittel 1
Samvittighetsfrihet som umistelig verdi og kilde til politisk konflikt **9**

Kapittel 2
Hvordan vite at noe er en samvittighetskonflikt? **31**

Kapittel 3
Hvordan vokste samvittighetsfriheten fram? **55**

Kapittel 4
Samvittighetsfrihet for dem som bistår personer uten lovlig opphold **75**

Kapittel 5
Abort, ikke-naturlig reproduksjon og omskjæring av guttebarn **93**

Kapittel 6
Å ikke ta vaksiner, eller nekte barn å ta vaksiner **111**

Kapittel 7
Samvittighetsfrihet for eiere av offentlig finansierte, men privat eide høgskoler **123**

Kapittel 8
Lærernes samvittighetsfrihet **143**

Kapittel 9
Samvittighetsfrihet for å ikke pålegges å uttrykke lojalitet til et regime **157**

Kapittel 10
Militærnekting eller å ikke ville finansiere militæret **183**

Kapittel 11
Kan samvittighetsfrihet medføre at det blir vanskelig å styre samfunnet? **197**

Litteratur **205**

Haugen, H. M. (2026). *Samvittighetsfrihet: Demokratiets sikkerhetsventil.*
Fagbokforlaget. https://doi.org/10.55669/oa6910

Kapittel 1

Samvittighetsfrihet som umistelig verdi og kilde til politisk konflikt

Eden Abraham Paalgard, som er barneskolelærer, startet vinteren 2024 et opprop mot Pride-markering i barnehagen; hun var foreldrerepresentant. Hun startet oppropet etter å ikke ha fått tillatelse til å informere om Pride på et foreldremøte; det var FAU (Foreldrerådets arbeidsutvalg) som ba om at dette kunne skje. Hun understreker at arbeid for å fremme respekt for alle er en sentral del av formålet til både barnehager og skoler, som uttrykt i lover og rammeplaner, og videre: «Jeg kunne gått i pride-paraden i solidaritet med homofile venner …»[1] Hun er imidlertid uenig med Pride-bevegelsen og mener at Pride er en politisk kamparena og en politisk markering. Oppropet ber om å ta stilling til om barnehager skal feire «politiske kampsaker». Paalgard uttaler:[2]

> På samme måte som jeg vil fremme sosial rettferdighet for svarte mennesker og motvirke strukturell rasisme, ønsker jeg å fremme likeverd og respekt for skeive. Poenget mitt er at vi verken har behov for Black Lives Matter eller pride i barnehage og skole for å gjøre dette.

1 Brandvold, 2024a. Paalgard har godkjent omtalen av hennes engasjement.

2 Brandvold, 2024a.

This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License.
To view a copy of this license, visit https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

Det er altså innrammingen som er ankepunktet, ikke bevisstgjøringsarbeidet.

Både bydelsdirektøren i Grorud bydel, Ayub Tughra, og den daværende utdanningsdirektøren i Oslo, Marte Gerhardsen, presiserte at fritak fra å synliggjøre Pride ikke er mulig. Tughra uttalte: «Når det gjelder selve markeringen handler det om verdier for barnehagen: menneskesyn, mangfold, likeverd, toleranse for ulikheter og forebygging av mobbing.»[3] Gerhardsen – som ikke har myndighet over barnehager – påpekte: «Det går ikke å søke fritak fra læreplanene …», men «det går an å få fritak dersom skolen for eksempel arrangerer en parade.»[4] For Gerhardsen er det sentrale at Pride gjør at mangfold blir mer synlig i undervisningen, noe barna ikke kan få fritak for.

Paalgard tydeliggjør ikke at hun er redd for den effekten Pride-markering gjennom fem år i barnehagen og 13 år på skole vil ha for barna; hun markerer sin egen uenighet, basert på sin overbevisning.

Jeg vil i denne boken vise at samvittighetsfrihet må handle om mer enn det å bli personlig krenket eller oppleve sterkt ubehag. Samvittighetsfriheten må ta utgangspunkt i en dyp og konsistent overbevisning, der man ikke kan tvinges til å handle på måter man er overbevist om at er skadelige for andre. Oppfatninger om at Pride skaper normutglidning, vil altså være et mindre gyldig argument enn oppfatninger om at Pride kan påvirke den enkelte til å ta valg som er uheldige for den enkelte – på kort eller lang sikt. Å forutse konsekvensene på kort sikt av dagens valg er som regel lettere enn å vite noe om de langsiktige konsekvensene. Prinsippet er imidlertid dette: Det skal ikke være øyeblikkets subjektive ubehag som skal styre. Jeg tolker Paalgard slik at hun er opptatt av barna, og ikke av sine egne følelser.

I 2024 arrangerte Paalgard, sammen med andre foreldre, alternativ barnehage hele Pride-uka i Oslo, og tilsvarende skjedde i enkelte andre byer. Ett initiativ, fire foreninger og en stiftelse søker å motarbeide det de omtaler som «Pride-ideologi» og «ideologisk aktivisme» i barnehager og skoler: foreldrenettverket.no (etablert i 2022; ikke aktivt siden), Lærerforeningen VERN, stiftet i 2025, foreldre.net, stiftet i 2023, Kristent Ressurssenter, stiftet i 2022, Stiftelsen Concordare, stiftet i 2023, og GENID Norge, stiftet i 2020. Sistnevnte

3 Brandvold, 2024a.

4 Brandvold, 2024b.

presenterer seg som «et nettverk av fagpersoner og pårørende til barn og voksne som identifiserer seg som trans».[5]

Diskrimineringsnemnda tok stilling i to klagesaker om skolemarkeringer i 2025. Begge gjaldt vedtak i Drammen kommune om markering med flagging med Pride-flagg – omtalt av Drammen kommune som «regnbueflagg» – den 31. mai 2025. Ordningen med felles flaggdag ble innført i 2024, og dagen var del av hva Drammen kommune kaller «mangfoldsuka». Den ene klagen kom fra 12 lærere og barnehageansatte,[6] og den andre klagen kom fra 10 foreldre med barn i grunnskolen.[7] De to klagene imøtegikk Drammen kommunes argument om at flaggheisingen ikke hadde noe med Pride å gjøre, og pålegget om at tilstedeværelse på markeringen var obligatorisk. I begge sakene var samvittighetsfrihet løftet fram; for lærere omhandlet klagen både egen deltakelse og medvirkning til at barn de hadde ansvar for, var til stede. Samme nemnd – såkalt forsterket nemnd – behandlet begge sakene, og det var samme utfall (3–2) i begge sakene: rammene for markeringen var lovlige; *selv om* tilstedeværelse innebærer å bli eksponert for et flagg som representerer holdninger og verdier som kan stå i motstrid til egen religion, livssyn eller politisk syn. Flertallet i Diskrimineringsnemnda understreket at det ikke var noe annet krav til aktivitet enn å være til stede, og at alles tilstedeværelse/deltakelse var viktig for markeringene. Videre la Diskrimineringsnemnda vekt på innholdet i talene – holdt av rektorene – og sangene. To av nemndmedlemmene som utgjorde flertallet, understreket at taler og sanger vektla «likeverd, respekt og mangfold …»[8] De to som utgjorde mindretallet, er lagmannsrettsdommere (én pensjonert); disse understreket: «Fraværet av et fåtall lærere og/eller elever vil … ikke redusere virkningen av skolens markering.»[9] Pålagt tilstedeværelse/

5 GENID Norge, 2026.

6 Diskrimineringsnemnda, 2025a.

7 Diskrimineringsnemnda, 2025b.

8 Diskrimineringsnemnda, 2025a, s. 16; Diskrimineringsnemnda, 2025b, s. 17. I saken reist av foreldre (2025a) formulerte fire av fem medlemmer på s. 14 at «pålegg om å delta i handlinger eller aktiviteter som innebærer at den enkelte kan oppfattes å slutte seg til verdier som står i strid med ens religion, livssyn eller politiske syn, vil etter disse nemndmedlemmenes syn utgjøre slik skade eller ulempe at det overskrider terskelen for forskjellsbehandling etter likestillings- og diskrimineringsloven § 8»; to av de fire mente at forskjellsbehandlingen likevel var lovlig etter § 9.

9 Diskrimineringsnemnda, 2025a, s. 18; Diskrimineringsnemnda, 2025b, s. 19.

deltakelse på markeringen var uforholdsmessig inngripende for klagerne, slik mindretallet så det.

Jeg vet at noen vil være provosert av eksemplet med Pride, også når ordet «mangfoldsuke» brukes. Det vil også være dem som provoseres av andre samvittighetsbaserte valg. Det er rom for uenighet i liberale demokratier, som vektlegger rettigheter for enkeltpersoner, i tillegg til å være basert på frie valg mellom politiske alternativer. Rettigheter for minoriteter kommer ikke av seg selv, men må kjempes fram, noe som alltid har møtt motstand i deler av majoriteten.

Forståelse for samvittighetsbaserte valg må på ingen måte leses som støtte til intoleranse eller fordommer – eller, enda verre, som støtte til måter som brukes for å uttrykke hets og hat mot enkeltpersoner. Det er forskjell på å respektere og å tolerere. Respekt er mer anerkjennende enn toleranse. Mens fordommer mot homofile og lesbiske er klart redusert i Norge, er det en økning fra 2017 til 2026 i andelen som svarer at de «grøsser» når de tenker på personer som har skiftet kjønn; fra 5,7 % til 10 %.[10] Andelen som grøsser når de tenker på transpersoner er 9 %; også en svak økning. 2026-undersøkelsen viser at menn er mindre positive til transpersoner enn kvinner; det samme finner Norges institusjon for menneskerettigheter.[11] En undersøkelse gjort for Amnesty Norge finner at unge (under 35 år) har større motstand enn eldre mot undervisning om kjønnsidentitet.[12] Menn har generelt større fordommer mot transpersoner enn kvinner.

I 2019 vedtok det øverste organet i Verdens helseorganisasjon (WHO) å ikke lenger bruke begrepene «transsexualism» og «gender identity disorder of children»,[13] men heller kjønnsinkongruens hos voksne og kjønnsinkongruens hos barn.[14] Samtidig ble begge flyttet fra kapittelet «Mental and behavioural disorders» til et nytt kapittel 17: Conditions related to sexual health; det pre-

10 Bufdir, 2026a.

11 Norges institusjon for menneskerettigheter, 2026.

12 2026-undersøkelsen oppsummeres av Kruhaug 2026; se også Amnesty International Norge, 2024.

13 Som forklart av Helsedirektoratet (2025) er det fortsatt det gamle sykdomsklassifikasjonssystemet ICD-10 som gjelder; «Målet er at ICD-11 kan tas i bruk i løpet av 2028–29, …»

14 Verdens Helseorganisasjon, udatert1.

siseres at for å regnes som kjønnsinkongruent kreves mer enn «gender variant behaviour or preferences…»[15]

En norsk studie av lesbiske, homofile, bifile og transpersoner (lhbt+) finner at en langt større andel av transpersoner «skammer seg av og til», sammenliknet med andre «skeive»,[16] og at transpersoner i større grad rapporterer at de er blitt mobbet, og at de har forsøkt å ta livet sitt; samme høye andel finner vi også for bifile kvinner.[17] Politiets statistikk over hatkrimsaker rettet mot skeive – der det å brenne Pride-flagget regnes som hatkrim – viser en kraftig økning fra 2022 til 2023, etterfulgt av en nedgang i 2024 og 2025.[18] I 2026 økte på nytt skadeverk mot Pride-flagget.

I studier som sammenlikner objektive trekk ved ulike staters tilrettelegging for lhbt+-personer, kommer stater med konstitusjonelt vern av lhbt+-personers rettigheter foran Norge.[19] I en rangering av land ut fra deres rettigheter for transpersoner skåret Norge 2 av 5 i 2016.[20] Senere samme år trådte lov om endring av juridisk kjønn i kraft, og det er nå mulig å endre det midterste nummeret i personnummeret uten å gjennomføre kjønnskorrigerende operasjon. En utredning om et tredje juridisk kjønn, levert av Bufdir i 2023,[21] kan muligens resultere i lovgivning som gjør at Norge endrer skåre på sin lhbt+-tilrettelegging. Forslag om en tredje kjønnskategori i norske pass fikk kun støtte fra fire partier – Miljøpartiet de Grønne, Rødt, Sosialistisk Venstreparti og Venstre – i 2025.[22] Bufdirs veileder *Råd om møter med kjønnsmangfold for offentlige ansatte* møtte motstand under høringen i 2025 – gjennomført *etter* at veilederen først ble lansert[23] – og i Stortinget støttet to partier (KrF og Frp,

15 Verdens Helseorganisasjon, 2025. For en kritisk vurdering av begrepet kjønnsidentitet i norsk lovgiving, jf. WHOs terskel, se Robberstad 2025.

16 Anderssen mfl., 2021, s. 130.

17 Andersen mfl., 2021, s. 128–129.

18 Nasjonalt kompetansemiljø innen hatkriminalitet, 2026, s. 29–31.

19 Valfort, 2017, s. 52.

20 Valfort, 2017, s. 57.

21 Bufdir, 2023.

22 Stortinget, 2025a.

23 Regjeringen, 2025a.

samt to fra Sp) å skrinlegge veilederen.[24] Veilederen ble lansert i juni 2026,[25] og omtalt på lederplass i Vårt Land som å bevisstgjøre om «normal folkeskikk».[26]

Både gammel og ny opplæringslov og barnehagelov løfter fram åndsfrihet/åndsfridom og likeverd, i tillegg til en rekke andre viktige verdier. Formålsbestemmelsen i privatskolelova understreker både «respekt for menneskerettane, grunnleggjande fridommar, …», «verdiane til eleven …» og «toleranse, likestilling … og venskap …». De offentlige skolene skal også sikre respekt for foreldrenes overbevisning, slik det er slått fast i bestemmelser i tre menneskerettighetskonvensjoner som alle er tatt inn i menneskerettighetsloven.[27] Menneskerettighetsloven sier i § 2 at bestemmelser i disse konvensjonene skal gjelde som norsk lov, altså inkorporering. Menneskerettighetsloven sier i § 3 at bestemmelser i disse konvensjonene ved motstrid skal gå foran bestemmelser i annen lovgivning, altså forrang.

I juni 2026 snudde kunnskapsminister Kari Nessa Nordtun i spørsmålet om fritak fra markeringer. Hun formulerer det som at fritak kan gis dersom «aktivitetene med rimelig grunn oppleves som en utøvelse av en annen religion eller livssyn enn ditt eget», og konkretiserer med et eksempel på aktivitet: «Å delta på en flaggheisingsseremoni.»[28] Det er to ledd i § 14-6 i opplæringsloven, som nettopp omhandler muligheten for fritak. Ordet «aktivitetar» er sentralt i første ledd; *her* kan det gis fritak. Ordet «kompetansemåla» er sentralt i annet ledd, som innledes slik: «Ein kan ikkje krevje fritak frå kompetansemåla i læreplanane for fag.»

Statsforvalteren i Rogaland hastebehandlet i juni 2026 en klage fra foreldre etter et vedtak i Karmøy kommune om å ikke gi fritak fra en undervisningsdag som det var informert om at skulle skje 12. juni 2026. Samtidig med

24 Stortinget, 2026a.

25 Bufdir, 2026b.

26 Vårt Land, 2026a.

27 Artikkel 2 i Første tilleggsprotokoll til Den europeiske menneskerettighetskonvensjon; artikkel 13(3) i FNs konvensjon om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter; artikkel 14(2) i Barnekonvensjonen.

28 Nessa Nordtun, 2026.

undervisningen skulle skolene flagge med regnbueflagg.[29] Statsforvalteren gav kommunen medhold, og vektla at det kun var snakk om «opplæring som gjennomføres i samsvar med opplæringslov og læreplanverk.»[30] Klagerne viste til bestemmelser i menneskerettighetskonvensjoner, noe Statsforvalteren omtalte som «et bakteppe for tolkningen av fritaksretten, …»[31] En slik forståelse vil antakelig møte motstand i en domstol, basert på hva menneskerettighetsloven presiserer om konvensjonsbestemmelsers forrang foran annen lovgivning.

Jeg er imidlertid helt enig med Statsforvalteren i Rogaland i at den konkrete undervisningen «ikke med rimelig grunn [kan] oppleves som krenkende eller støtende»[32] – selv om elevene kan være uenige i det som undervises. Ytringer som «jævla homo» eller «jævla transe» eller andre minoritetsskjellsord *er* krenkende og støtende – og skadelige for den enkelte og for samfunnet.

Ytringsklimaet rundt regnbueflagg – uansett hva flagget omtales som – har blitt hardere. Noen av dem som deltok i den offentlige samtalen i 2026, brukte «innestemme».[33] Alle ytringer som direkte eller indirekte søker å undergrave alles likeverd, må imøtegås, men vi kan ikke forby alle ytringer vi ikke liker; hatparagrafen i straffeloven (§ 185) setter imidlertid noen grenser.

---

29 Karmøy kommune, 2026; ordlyden er: «Flaggingen skal skje samtidig med at alle skolene også gjennomfører et undervisningsopplegg om temaene den samme dagen eller i løpet av uka.» Oppslaget ble opprinnelig publisert 13. mai 2026; jeg vet ikke hva som var endringen da oppslaget ble oppdatert 10. juni 2026.

30 Statsforvalteren i Rogaland, 2026, s. 2. En gjennomgang av det konkrete undervisningsopplegget gis på s. 3–5.

31 Statsforvalteren i Rogaland, 2026, s. 5.

32 Statsforvalteren i Rogaland, 2026, s. 2.

33 Den mest kjente er Høyres (homofile) nestleder, Ola Svenneby 2026a («diskusjonen om pride er usunn») og 2026b («symbol for de av oss som av en eller annen grunn skiller oss fra flertallet, men som først og fremst ønsker å leve i fred»); se også Lindal (2026) «Eg flaggar for menneske. For den unge versjonen av meg som trudde ho var aleine. For venene mine. For dei som framleis er redde.» For innlegg fra motstandere av skolemarkeringer, se Vik Bogen og Kummermo, gjengir Lundh 2026 («Når vi tar oss tid til å forstå andres smerte og erfaringer, kan vi stå tydeligere i egne overbevisninger samtidig som vi møter hverandre med respekt») og Lie Haugen 2026 («Derfor kommer jeg alltid til å forsvare menneskers verdi og frihet. Men jeg kommer også til å forsvare retten til å stille spørsmål.»)

Kanskje kan begrepet «uenighetsfellesskap» vise at fellesskap kan bygges også der meningene spriker.[34]

Denne boken, som er den første boken om samvittighetsfrihet på norsk,[35] søker å vise de reelle dilemmaene innenfor alle områder av samvittighetsfriheten. Samvittighetsfriheten kan utøves i møte med ulike samfunnsutfordringer som helse, miljø, omsorg, barns utvikling, modige ytringer mot dem som misbruker makt, og bruk av voldsmakt. Det sentrale er hvordan samvittighetsfriheten kan gis rom slik at det er mulig å leve med mangfold og et styrket demokrati, der også minoritetsposisjoner respekteres eller i det minste tolereres. Før vi går videre, er det nødvendig å avklare selve begrepet samvittighet.

Den enkeltes samvittighet

Det engelske ordet conscience består av to ledd, som begge stammer fra latin: «con», som betyr med, og «science» som betyr kunnskap. Det nynorske ordet samvit og det greske ordet syneidesis viser begge til conscience, som handler om å utvikle sin tenkning, gjerne sammen med andre, men også om selv å stå for sine valg. Dette er ulikt det nynorske ordet medvit, som handler om grad av bevissthet når man gjorde valg. Dette ordet finnes også på engelsk, nemlig conscious(ness). Bevissthet og samvittighet fremmer ansvarlighet, også i møte med globale utfordringer.[36]

Samvittigheten – forstått som individets moralske veiviser eller samviten[37] – kan ha tre forankringer: (i) egne normer, forankret i overordnede normer; (ii) normer knyttet til kultur & tradisjon; og (iii) normer utledet fra religiøse kilder. Disse kan noen ganger være delvis overlappende, men det er

34 Laird Iversen, 2014.

35 Et kapittel i Magelssen, 2023 handler om samvittighetsfrihet. I tillegg til en offentlig utredning, se NOU 2016: 13, er det skrevet flere masteroppgaver om samvittighetsfrihet; se Groth Farsund, 2020, Marhaug, 2019, Fløe, 2017 og Tengesdal, 2016.

36 Andersen og Björkman, 2017, s. 450; se også s. 369 og s. 418. Boken drøfter hva som bidrar til normutvikling, slik at det selvtransformerende mennesket kan få blomstre.

37 Austad, 2015, s. 1.

viktig å være bevisst på at tekster fra hellige bøker er blitt tolket og brukt av religiøse aktører som søker makt, uansett pris. Denne prisen kan ofte være en instrumentalisering av religionen, konkret at religiøs autoritet brukes for å bygge politisk autoritet.

Det kan også være vanskelig å forene disse tre forankringene. Selv om det skrives mye bra om samvittighet i Den katolske kirkes katekisme, underkjennes betydningen av egne valg.[38] For det første kritiseres det å «foretrekke vårt eget skjønn og forkaste autoritativ lære.»[39] For det andre er «misforstått forståelse av samvittighetens selvstendighet …» noe som kan medføre «forkvakling av det moralske omdømme.»[40] Den katolske kirkes lære vil ha betydning for samvittigheten til en troende katolikk.[41] Likevel blir det feil å knytte dogmatikk *direkte* til samvittighet, siden dette overser den enkeltes tankeprosess. Samtidig vil et samvittighetsstandpunkt måtte formes i, og ha en forankring i, et fellesskap utenfor en selv.

I dagliglivet brukes samvittighet ofte sammen med ordene «god» og «dårlig». God samvittighet handler da om at man er overbevist om at man har gjort gode valg, mens dårlig samvittighet er bevisstheten om at man har gjort dårlige valg. Det er sunt å ha dårlig samvittighet når man har gjort noe man innser var feil, og like sunt å ha god samvittighet for å ha gjort noe man selv mener er rett, selv om sosiale konvensjoner *kan* si noe annet.

Det å vise til samvittighet innebærer *ikke* at man anser seg selv som et moralsk bedre menneske enn andre, men at man har klare oppfatninger om hva som er rett og galt for en selv. Den pensjonerte legen Gro Nylander, spesialist i fødselshjelp, kvinnesykdommer og medisinsk genetikk, uttalte i debatt med en annen lege, Gunhild Felde, som reserverte seg mot å henvise til abort: «Vi har faktisk en samvittighet vi andre også. En ganske god samvittighet.»[42] Felde, på sin side, uttalte at hun «respekterer abortloven i Norge. Jeg har

38 Saada og Antaki, 2018, se også kapittel 3, peker på at katolisismen fremmer «institusjonalisering» av samvittighetsfriheten, mens protestantismen fremmer «autonomisering» av samvittighetsfriheten.

39 Den katolske kirke, 1992, avsnitt 1783.

40 Den katolske kirke, 1992, avsnitt 1792. Min kritikk sammenfaller med Hoose, 2004.

41 I Kompendium til Den katolske kirkes katekisme, Den katolske kirke, 2005, heter det i avsnitt 374 at «moralsk samvittighet formes gjennom oppdragelse og tilegnelse av Guds ord og Kirkens lære.»

42 NRK, 2013, 51:48–51:52.

ikke noe ønske om å hindre noen kvinne i å ta abort …»[43] Hun ønsker bare ikke selv – i sin praksis som allmennlege i Bergen – å måtte henvise til abort. Nylander bestrider imidlertid at en person som ikke bidrar til oppfyllelse av loven, kan sies å respektere denne loven.[44]

Denne uenigheten – og uenigheten om Pride omtalt innledningsvis – viser at ens egen samvittighet ikke kan gjøres til allmenn norm for samfunnet. Likevel vil samfunnet – gjennom våre lovgivere – noen ganger legge til rette for at ens dype overbevisning kan gi anledning til å fravike den normen som lovgivningen er uttrykk for; dette skjer gjennom reservasjonsbestemmelser i de ulike lovene. Sammenlignet med Danmark og Sverige har Norge i større grad sikret samvittighetsfriheten i lovverket.

Religion og religiøs identitetspolitikk

Mange samvittighetskonflikter kan knyttes til religion. Derfor er det nødvendig med en forståelse av hvordan religion kommer til uttrykk i det politiske rommet. Boken vil vise at ikke-religiøs overbevisning kan være en like sterk kilde til ens samvittighet. Ikke-religiøse mennesker kan ha like sterk og ekteføIt samvittighet som religiøse mennesker kan ha. De to måtene begrepet «livssyn» forstås på i Norge, gir hjelp til å forstå dette. Livssyn kan brukes som en vid kategori som omfatter alle overbevisninger, både religiøse og ikke-religiøse. Livssyn kan også brukes snevrere, illustrert ved at organisasjonen Ateistene vant ankesaken mot staten, som ikke ville anerkjenne dem som livssynssamfunn;[45] i Norge behandles tros- og livssynssamfunn i den samme loven.

Religion kan framstå som dogmatikk – altså oppfatninger om rett og feil religiøs lære. Det nyeste eksemplet – som et motsvar til Pride – er Felleskristen erklæring om «kjønns- og seksualitetsmangfold». Denne ble lansert i 2024 og

43 NRK, 2013, 02:16–02:23.

44 NRK, 2013, 05:35–05:39.

45 Borgarting lagmannsrett, 2024.

er støttet av over 65 kirkesamfunn, organisasjoner og menigheter, der Den katolske kirke (Norsk katolsk bisperåd) er den største.[46] Teksten innledes med teksten «Med basis i bekjennelsen av Bibelen som Guds ord …» Videre heter det: «Ekteskapet mellom én mann og én kvinne er den bibelske rammen for seksuelle relasjoner og samliv.» Alt annet kategoriseres som «seksuell atferd» og «ideologi»; i strid med «… Bibelens skapelsesteologi og Jesu etiske undervisning …»

Et slikt utgangspunkt innebærer en forståelse av bibeltekstene som diktert av Gud, noe som er problematisk ut fra det vi vet om hvordan bøkene i Bibelen ble til. Videre gis det inntrykk av at alt i Bibelen må tilsluttes for å kalles «virkelig» kristen, noe som fremmedgjør mange fra kristendommens grensesprengende budskap om Guds kjærlighet og menneskers frelse («fri hals»), gjennom Jesus. Siden Jesu liv og lære er den sentrale tolkningsnøkkelen i kristendommen, er det også relevant at Jesus faktisk kan leses som at biologien er mer komplisert enn «to biologiske kjønn»: I Matteus 19,12a lærer Jesus disiplene: «For det finnes evnukker som ble unnfanget slik i mors liv …» En evnukk er en mann uten evne til å få barn; de fleste er blitt kastrert ved å fjerne testiklene; vaktstyrken ved palass og harem i mange deler av Asia var evnukker. Selv om det er klare forskjeller mellom fortidens evnukker og nåtidens transpersoner, erkjenner altså Jesus at noen kan være evnukk fra de ble unnfanget. Evnukker gis rosende omtale også i Jesaja 56,4-5.

Religion kan også inngå som element i en kulturbevaringsstrategi. Dansk kulturkamp[47] – som kan illustreres med prosesser for å vedta den såkalte Kulturkanonen i 2006 (108 danske kunstverk)[48] og Danmarkskanonen i 2016 (ti danske verdier, deriblant den kristne kulturarven)[49] – er eksempler på at religion blir brukt både av dem som ønsker enhet, og av dem som ønsker mangfold. Ønsket om enhet har gitt opphav til religiøs identitetspolitikk, som ofte skaper motsetninger og politisk polarisering.[50] Religiøs identitetspolitikk

46 Felleskristen erklæring, 2024.

47 Begrepet motsvarer det engelske «culture war», som har preget politikken i USA fra 1980-tallet.

48 Kulturministeriet, 2006; Sverige har «sin» liste, se Sveriges Radio, 2025.

49 Bay Nielsen, 2016.

50 De ulike kapitlene i Mancini og Rosenfeld, 2018 behandler «kulturkamper» i USA og i Vest-Europa, ikke i Norge.

handler om *bevaring*; noen vil kanskje til og med ønske å gå tilbake til en tidligere «idealtilstand».

Slik bevaring står i kontrast til annen identitetspolitikk, altså gruppebasert mobilisering for å fremme situasjonen for sin gruppe. Slik identitetspolitikk handler om å fremme *endring*.

Når først religion er brakt på banen, er det viktig å huske at mye som tilskrives religion, like gjerne handler om kultur, kjønns- og generasjonsmakt. Det er altså ikke slik at alle normer som hevdes å være religiøst forankret, faktisk kan finne sin begrunnelse i religiøse kilder. Når personer med annen tro ønsker å pålegge andre sin forståelse av hellige skrifter – eller sin forståelse av hva som ligger av normpåbud i såkalt «æreskultur» – må dette imøtegås. Dette kan skje ved å peke på hva som formidles i andre religiøse tekster, eventuelt sammen med å påminne om lovbestemmelser eller menneskerettslige normer. Handlinger som søker å opprette «ære», kan både være skadelige og noen ganger dødelige. Et bedre begrep enn «ære» er «skam», der det sentrale er makt over unge kvinners kropper – og vilje – og å unngå at disse påfører familiene skam.

Hva samvittighetsfriheten ikke er

Nå flyttes fokuset fra samvittighet til samvittighetsfrihet. Noen ganger får vi inntrykk av at samvittighetsfrihet handler om å få gjennomslag for sin private moral. Andre ganger snakkes det om å slippe å gjøre noe som er ubehagelig for en, eller noe en opplever krenkende for en selv. Til dette er å si at samvittighetsfriheten må være basert i en dyptfølt overbevisning som må være konsistent og forankret i et helhetlig livssyn,[51] og altså noe mer enn ens egen moral.

Heller ikke det å oppleve noe som ubehagelig eller krenkende er normalt tilstrekkelig for å kunne påberope seg samvittighetsfriheten. Mange leger kan

51 Høyesterett understreker at «utøvelsen av overbevisningen må være nært knyttet til det aktuelle livssynet …» (2018a, avsnitt 78 (utdrag)).

oppleve det som ubehagelig å gjennomføre en abort, men de gjør det likevel. Mange personer kan oppleve både for mye eller for lite bekledning som krenkende, men kan ikke nekte å forholde seg til en annen person, for eksempel som medmenneske eller tjenesteleverandør; under omtales det norske forbudet mot ansiktsdekkende plagg i alle utdanningsinstitusjoner.

En siste misforståelse er også viktig å avklare: Å vise til samvittighet innebærer ikke automatisk at man anser seg selv som et moralsk bedre menneske enn andre. Å vise til samvittighetsfriheten innebærer at man har klare oppfatninger om hva som er rett og galt for en selv, og dermed hva som er de beste verdiene, forankret i sitt helhetlige livssyn. Dette handler om samvittighetens indre dimensjon, som vi skal se i kapittel 2.

Samvittighetsfrihet er reell først når man kan forvente *respekt* for sin egen samvittighet. Dette kan inkludere informasjonsarbeid for å øke *forståelsen* for overbevisningen, ikke nødvendigvis å få andre til å slutte seg til dette livssynet eller denne overbevisningen. Som jeg vil argumentere for, kan imidlertid det som er bra for en selv, også være bra for samfunnet.

Sju kontroversielle politikkområder

For å vise hvordan samvittighetsfriheten kommer i spill i Norge, vil sju politikkområder løftes fram. Disse behandles i hvert sitt kapittel. Jeg skal her kort presentere dem.

Hjelp til personer uten lovlig opphold: Bør det være straff for dem som bidrar til lønnet arbeid for personer som ikke har lovlig opphold i Norge, og som derfor bryter utlendingsloven? Svarene fra norske domstoler er ja, i to kjente dommer: 1) Dommen fra 19. desember 2019 mot Gunnar Stålsett for å ha fortsatt et arbeidsforhold etter at Lula Tekle, som ikke hadde lovlig opphold i Norge, fikk inndratt skattekortet i 2011.[52] 2) Dommen fra 15. oktober 2019 mot Arne Viste og hans bemanningsselskap Plog.[53] Begge ble dømt til

52 Oslo tingrett, 2019a.

53 Oslo tingrett, 2019b.

betinget fengsel og bot, Viste strengere enn Stålsett, som vi vil se i kapittel 4. Dommen mot Viste ble anket, men anken ble avvist. Dommen mot Stålsett ble vedtatt. Jeg kommer tilbake til en Høyesterettsdom som omhandlet det å huse såkalte papirløse og å gjøre bruk av arbeidskraften – en dag – til én av disse.

Også det å bistå under kirkeasyl ble av norske myndigheter forstått som å sette seg over loven, som vi skal se. Personer uten lovlig opphold aktualiserer også helsearbeideres samvittighetskonflikt: Deres profesjonsetiske kall om å hjelpe, og å avstå fra å skade eller gjøre urett, støter på en forskrift som begrenser den helsehjelpen som kan gis, ut fra pasientens oppholdsstatus.

Samvittighetsfrihet for helsepersonell i møte med ulik medisinsk teknologi: Reservasjonsrett er en konkret måte å sikre samvittighetsfriheten på. Endringer i fastlegeforskriften – i kraft fra 2013, med endringer, i kraft fra 2015 – begrenset reservasjonsretten. En kommunelege som var ansatt før denne forskriften trådte i kraft, ble oppsagt i 2015 som følge av at hun ikke ville bistå med å sette inn spiral. Dommen fra Høyesterett gav kvinnen medhold i at oppsigelsen var ugyldig, og bemerket: «Helse- og omsorgsdepartementet burde ha uttrykt seg klarere i fastlegeforskriften dersom endringene i 2012 tok sikte på å forby samvittighetsforbehold …»[54] Mer kjent enn reservasjon mot å sette inn spiral er reservasjon mot å bistå i svangerskapsavbrudd eller abort.

Andre eksempler på reelle situasjoner kan være omskjæring av guttebarn (omskjæring av jentebarn er forbudt), eller forhold knyttet til det å få barn gjennom surrogatmødre bosatt i Norge, som etter bioteknologiloven § 2-15, jf. § 7-5 er forbudt. En drøfting av disse og andre situasjoner, som det hypotetiske spørsmålet om hva som må skje med reservasjonsretten dersom det i framtiden skulle bli tillatt med aktiv dødshjelp i Norge, er del av en offentlig utredning med tittelen Samvittighetsfrihet i arbeidslivet.[55]

Vaksinereservasjon som samvittighetsspørsmål: Verdens helseorganisasjon nevner vaksinemotstand som en av de ti største folkehelsetruslene.[56] Vaksinering handler om å tilføre kroppen en svekket bakterie eller virus, der

54 Høyesterett, 2018a, avsnitt 51. For en analyse av saken – før den kom opp for Høyesterett – se Strand, 2018a og Strand, 2018b. I Strands øvrige publikasjoner omtales begrepet samvittighetsfrihet kun når Strand siterer andre; hun bruker begrepet «frihet til å tro på hva de vil …», som skilles fra «å handle etter sitt … syn».

55 NOU 2016: 13.

56 Verdens helseorganisasjon, 2019.

den farlige virkningen av bakterien eller viruset er fjernet. Vaksinasjon av barn under 16 år er i utgangspunktet basert på foreldrenes samtykke, i tråd med pasient- og brukerrettighetsloven § 4-4 – altså aktiv tilslutning etter å ha blitt informert – og det er alltid mulig å ikke samtykke. Norge har altså *ikke* obligatorisk småbarnsvaksinering. Reservasjon mot vaksinering av egne barn er tilsynelatende ingen samvittighetsfrihet på samme måte som temaene over, der det enten handler om å aktivt bryte en lov, eller å unndra seg forpliktelser til å oppfylle andres rettigheter etter en lov.

Samvittighetskonfliktene kan imidlertid oppstå også her. Foreldrene kan være uenige om barna skal unntas fra vaksinasjonsprogrammet – med 12 vaksiner[57] – eller om barn skal få vaksine som ikke er en del av barnevaksineringsprogrammet. Disse omtales som pandemivaksiner, og disse skiller seg fra vaksiner som er omfattet av barnevaksineringsprogrammet, som bare omfatter vaksiner som er tilstrekkelig testet.

Samvittighetsfrihet for eierne av offentlig finansierte, men privat eide høgskoler: Både arbeidsmiljøloven og diskrimineringsloven gir unntaksmuligheter for ansettelser i trossamfunn, og det er også tillatt for skoleledelsen ved livssynsbaserte skoler å spørre om samlivsform ved ansettelse – men bare dersom den aktuelle stillingen vil ha betydning for å gjennomføre formålet for den aktuelle skolen, og dette presiseres i utlysningen.[58] En 2021-veileder fra Utdanningsdirektoratet spesifiserer innledningsvis at den kan være «til nytte også for blant annet folkehøyskoler og private høyskoler.» Spørsmål om samlivsform og søkerens motivasjon for å virkeliggjøre et såkalt «verdidokument» har blitt mest tydeliggjort ved NLA Høgskolen, med sju kristne organisasjoner som eiere.

Universitets- og høyskoleloven er eksplisitt i å tillate mangfold, og sier i § 2-2 annet ledd at skolene har «ellers rett til å utforme sitt eget faglige og verdimessige grunnlag innenfor de rammer som er fastsatt i eller i medhold av lov» og videre i § 2-2 tredje ledd at disse institusjonene *ikke* kan «gis pålegg eller instrukser om læreinnholdet i undervisningen og innholdet i forskningen eller … individuelle ansettelser …» Samtidig fastslås den akademiske friheten

57 Gamlund mfl., 2020, s. 9.

58 Utdanningsdirektoratet, 2021, s. 6.

for den enkelte i § 2-2 fjerde til sjuende ledd – for undervisning, forskning, formidling og publisering.

Samvittighetsfrihet for lærere: To lærere i Sandefjord, Marius Andersen og Joakim Volden, nektet i 2014 å bruke et skjema for standardiserte elevvurderinger. Begge ble truet med oppsigelse, men de nektet å imøtekomme pålegget, og begge mente at deres faglige integritet sto på spill. Saken løste seg da Sandefjord kommune valgte å fjerne skjemaet fra skolene. Dette var en samvittighetskonflikt, blant annet fordi lærerne mente at det aktuelle vurderingsskjemaet var skadelig for barna. Lærerne mottok i 2015 Zola-prisen for sivilt mot.[59]

En annen elevvurdering, der elever skal vurdere seg selv og andre med bruk av smile-/surefjes, har fått kritikk,[60] og omtales som «en form for mishandling av barn».[61] Kartlegginger av mobbing i skolen er også kritisert.[62] Det sentrale for kritikken er knyttet til hva som fremmer og hemmer barns helhetlige utvikling.[63] Stadig flere peker på at den omfattende bruken av digitale hjelpemidler, konkret nettbrett (Ipad) og PC, i skolen er skadelig for barn, både for deres konsentrasjons- og kommunikasjonsevner, økte avhengighet av ulike former for stimuli og reduserte utvikling av andre ferdigheter. PISA (Programme for International Student Assessment), som måler ferdigheter i regning og lesing, viser at skår for ferdigheter går ned ved mye nettbrett- eller PC-bruk; merk at opptil én time pr. dag er positivt for resultatene.[64]

Avkreving av lojalitet til det rådende politiske regimet: Under den tyske okkupasjonen var det viktig for Quisling-regimet – som styrte på okkupasjonsmaktens nåde – å utøve innflytelse over både kirke og skole. Derfor søkte regimet å vinne lojale prester og lærere. Utfallet ble skolekampen og kirkekampen, der de som ble ansett som særlig viktige, ble arrestert, og noen ble deportert. Quisling sendte et brev 6. april 1942, bare noen dager etter at

59 Vedvik, 2015.

60 Vartdal, 2020.

61 Gjengitt i Vartdal, 2020; også begreper som «strukturell mobbing» ble brukt.

62 Fladberg, 2020a.

63 Begrepet åndelig utvikling er en naturlig del av helhetlig utvikling og er hjemlet i Barnekonvensjonen; se Haugen, 2018a.

64 OECD, 2023, s. 194 (matte); se også OECD, 2015, s. 153 (lesing) og s. 156 (matte). Samme tendens vises i OECD, 2006, s. 65.

Kirkens Grunn ble lest opp i kirkene, de fleste 1. påskedag, med ordlyden: «de som … bevisst eller ubevisst tjener fienden, dem er det vår plikt uten medlidenhet å uskadeliggjøre. Ved sin opptreden tvinger de oss selv til å ødelegge dem.»[65] Til tross for denne advarselen valgte 93,7 prosent av prestene å bryte med Quisling-regimet ved å nedlegge embetsdelen av tjenesten og ikke motta lønn fra staten for de over tre årene som var igjen av krigen.

I Norges naboland Russland avkreves en svært sterk lojalitet til Putin-regimet av den enkelte borger. En time i uken skal avsettes til oppøving i russisk patriotisme. Dette ekstreme eksemplet skiller seg ut – i vår del av verden. Noen vestlige stater har imidlertid obligatoriske statsborgerskapsseremonier, og to stater, Danmark og Sveits, krever at den kommende statsborgeren håndhilser på myndighetsrepresentanten; å unnlate å håndhilse vil medføre at statsborgerskapet ikke innvilges. I Norge er det frivillig å delta i statsborgerskapsseremoni, og vi kan smile av daværende innvandrings- og integreringsminister Sylvi Listhaug sin Facebook-posting om at «de som kommer til Norge må tilpasse seg samfunnet vårt. Her spiser vi svin, drikker alkohol og viser ansiktet vårt».[66] Det siste ble imidlertid konkretisert i 2018, da lov om endringar i opplæringslova mv. (forbod mot bruk av ansiktsdekkjande plagg i barnehagar og undervisningssituasjonar) ble vedtatt. Balansen mellom å fremme nasjonale verdier og tillate individuell praktisering av sin tro må også ta hensyn til at noen praksiser ikke er relevante *nok* uttrykk for tro, som påpekt tidligere i kapitlet. Forkynnelse i tråd med skoleeiers teologiske posisjon medførte i 2025 at fem skoler i Kristiansand og Egersund kommuner fikk tydelige krav om endringer fra Utdanningsdirektoratet; noen er fulgt opp. Konklusjonen og mine vurderinger av klagebehandlingen hos Kunnskapsdepartementet vil legges til mot slutten av kapittel 9 når denne er klar.

Å nekte å medvirke i eller støtte opp om bruk av militær makt: Militærnekting var lenge det mest synlige uttrykket for samvittighetsfrihet i Norge. I dag er det bare rundt 9000 som gjennomfører førstegangstjenesten, og selv om dette tallet skal øke med 50% det neste tiåret, vil det fortsatt bare være en fjerdedel av et årskull på 55.000 personer som gjennomfører førstegangstjenesten. Allmenn verneplikt er skrevet inn i Grunnloven § 119

65 Gjengitt i Austad, 2005, s. 156.

66 Gjengitt i Tjernshaugen, 2016.

(«Enhver … er … forpliktet til i en viss tid å verne om sitt fedreland …»), og fra 2015 ble verneplikten kjønnsnøytral.

Tidligere fantes det en egen lov om militærnekting, men denne ble opphevet da forsvarsloven trådte i kraft, med et kapittel 4 med tittelen Fritak for tjeneste i Forsvaret av overbevisningsgrunner. En som uten gyldig grunn ikke møter opp til førstegangstjeneste, eller en person som ikke møter til heimevernsøvelse, *kan* få fengselsstraff.[67] Straffene for å nekte militæret er lange i mange land, og anerkjennelsen av militærnekting som uttrykk for samvittighetsfriheten er voksende.[68] For noen har det vært viktig å få politisk gjennomslag for det de kaller økonomisk militærnekting eller fredsskatt, men forslaget har til nå ikke fått støtte fra mer enn ett parti i Norge.[69]

Oversikt over kapitlene

En nærmere avklaring av hva som faktisk er samvittighetskonflikter, og av hva samvittighetsfriheten handler om, vil komme i kapittel 2. Her dekkes en rekke områder med ulik grad av regulering i dag, og en ny bestemmelse i straffeloven om såkalt konverteringsterapi drøftes nokså inngående.[70]

For å forstå det unike i samvittighetsfriheten er det viktig å kjenne samvittighetsfrihetens framvekst. Denne historiske utviklingen – fra en romersk aristokrat, via kristne nytenkere og opplysningsfilosofer til Hannah Arendt – forklares i kapittel 3.

I kapitlene 4–10 vil de sju politikkområdene omtalt over – hjelp til uteturnerbare, helsepersonell, vaksinemotstandere, eiere av kristent forankrede høgskoler, lærere, plikten til lojalitet mot regimet og militærnektere – drøftes mer inngående. Det er altså sju politikkområder («cases») der samvittigheten kan komme i spill, og som drøftes:

---

67 Berg Bentzerød, 2017.

68 Bielefeldt og Wiener, 2020, s. 162–164.

69 Finanskomiteen, 2000.

70 Stortinget, 2023a.

Kapittel 4: Samvittighetsfrihet for dem som bistår personer uten lovlig opphold
Kapittel 5: Abort, ikke-naturlig reproduksjon og omskjæring av guttebarn
Kapittel 6: Å ikke ta vaksiner, eller nekte barn å ta vaksiner
Kapittel 7: Samvittighetsfrihet for eiere av offentlig finansierte, men privat eide høgskoler
Kapittel 8: Lærernes samvittighetsfrihet
Kapittel 9: Samvittighetsfrihet for å ikke pålegges å uttrykke lojalitet til et regime
Kapittel 10: Militærnekting eller å ikke ville finansiere militæret

I kapittel 11 drøftes om samvittighetsfriheten kan medføre at det blir vanskelig å styre samfunnet. Er det legitimt at majoritetsinteressene og de dominerende verdiene – hva disse måtte være – får forrang framfor minoritetsinteressene og de verdiene disse representerer? Hvordan møte dem som mener at samvittighetsfrihet betyr manglende lovrespekt? Seks kriterier for å sikre hensynet til samvittighetsfrihet og til fellesverdier kan formuleres: (i) Søk å fremme bredest mulig realisering av alle menneskerettigheter for alle; (ii) prioritér sikring av minoriteters rettigheter; (iii) argumentér ut fra altruistiske og universalistiske prinsipper; (iv) anerkjenn mangfold, ikke ensretting; (v) styrk likeverd, frie valg og ansvar; beskytt bare når det trengs; og (vi) forstå indre tankearbeid, kontemplasjon og politisk arbeid, aksjon, som avhengig av hverandre.

Oppsummering

Samvittighetsfriheten kan forstås som en nødvendig ventil i et sekularisert og mangfoldig samfunn med lover som skal gjelde for alle. Det er verken legitimt eller ønskelig på et samfunnsnivå å hevde at Guds lover står over menneskeskapte lover. Individer kan imidlertid hevde dette. Norske myndigheter har respektert noen typer overbevisninger, særlig dersom disse handler om vesentlige inngrep overfor andre. Norske myndigheter har i liten grad respektert religiøse påbud hos medlemmer av minoritetsreligioner som bare vedrører dem selv. Som ett eksempel, som vi vil se i kapittel 11 om mangfold og fellesverdier, finnes fortsatt et norsk forbud mot slakting i tråd med jødiske religiøse påbud (kosher).

Selv om boken vil anlegge et kritisk perspektiv, bygger boken også på at en grunnleggende respekt for samvittighetsfriheten er et kjennetegn ved et liberalt demokrati. Samtidig må praktiseringen av samvittighetsfriheten ikke undergrave fellesverdiene som er viktige for at samfunnet skal fungere. Hva disse verdiene er, kan enkelt fortalt oppsummeres i de tre elementene som løftes fram i troskapsløftet som blir uttrykt under statsborgerseremonien – demokrati, menneskerettigheter og lovrespekt – og som er nesten helt sammenfallende med Grunnloven § 2 om hva Grunnloven skal sikre: demokratiet, rettsstaten og menneskerettighetene.

Jeg har tidligere drøftet den rettslige reguleringen av samvittighetsfriheten.[71] Kort fortalt finnes unntaksbestemmelser for religions-, ytrings-, forenings- og forsamlingsfriheten i FNs konvensjon om sivile og politiske rettigheter og Den europeiske menneskerettighetskonvensjon – slik at disse kan fravikes for å beskytte andre eller fellesverdier – men slike unntaksbestemmelser omfatter ikke samvittighetsfriheten.[72] Den europeiske menneskerettighetskonvensjon artikkel 9(2) tillater å begrense også personers «overbevisning» dersom dette skjer for å ivareta viktige fellesskapsinteresser og andres menneskerettigheter. Likevel, som vi skal se i kapittel 10, er det en menneskerett å bli fritatt for militærtjeneste når det foreligger alvorlige samvittighetsgrunner.[73] Tankefriheten er mest absolutt, og kan ikke begrenses.[74]

Som indikert i boktittelen kan samvittighetsfriheten omtales som demokratiets sikkerhetsventil. I et demokrati må menneskelige behov dekkes og samhandling sikres, samtidig som personer ikke pålegges å handle på måter som skaper for store konflikter med egen samvittighet. Tidligere uttrykte dom-

71 Haugen, 2022.

72 Merk at FN-konvensjonens artikkel 18(2) utgjør en kjerne av religionsfriheten som det ikke kan gjøres inngrep i: «Ingen må utsettes for tvang som vil kunne innskrenke hans frihet til å bekjenne seg til eller å anta en religion eller tro etter eget valg.» Å «anta» er forstått som å omfatte en rett til å skifte religion; se FNs Høykommissær for menneskerettigheter, 2023, s. 8–15 (gjengir tolkningskommentar 22 fra FNs menneskerettighetskomité og ulike rapporter). For resolusjoner, se Haugen, 2023; den første gangen retten til å skifte religion kom inn i en FN-resolusjon om religionsfrihet var i 2007 (FNs generalforsamling, 2008), og er gjentatt hvert år siden. Tilsvarende ordlyd finnes i årlige resolusjoner fra FNs menneskerettighetsråd.

73 Den europeiske menneskerettighetsdomstolen, 2011.

74 Zucca, 2018, s. 139–142.

stoler at den beste måten å unngå samvittighetskonflikter i et ansettelsesforhold var å skifte arbeidsgiver eller -sted. Forventningene handler nå i sterkere grad om tilrettelegging for å unngå at samvittighetsdilemmaer oppstår; det er imidlertid ikke alle overbevisninger det kan tilrettelegges for, eksempelvis i kollegafellesskap.

Det er krevende å sikre samvittighetsfriheten når den må balanseres mot hensynet til andre. Samtidig er det nødvendig å skille mellom saker der hensyn til samvittighet bør inngå i en helhetlig vurdering, og saker der hensyn til samvittighet i mindre grad bør tillegges vekt. Dette er tema for det neste kapitlet.

Haugen, H. M. (2026). *Samvittighetsfrihet: Demokratiets sikkerhetsventil.*
Fagbokforlaget. https://doi.org/10.55669/oa6910

Kapittel 2

Hvordan vite at noe er en samvittighetskonflikt?

Vi husker fra innledningen til kapittel 1 at kjernen i samvittighetsfrihet er å tillates å ikke handle i strid med sin dype overbevisning fordi handlingen oppleves som skadelig for andre. Modningen av menneskelig samvittighet er et enormt fremskritt i menneskets utvikling. Nå er det ikke lenger ens klan-tilhørighet, «ære» eller sosiale konvensjoner som bestemmer atferden, men samvittigheten. Ofte vil samvittigheten spille sammen med empati og solidaritet, slik at mange ikke bare handler ut fra egen vinning, men også ut fra hva som tjener andre. Dette vil de fleste si representerer et framskritt.

Nettopp fordi samvittighetsfriheten er så viktig, er det også viktig at vi greier å identifisere kjernen i samvittighetsfriheten, slik at den ikke blir misbrukt, noe som i verste fall kan undergrave den.

En avklaring av kjernen i samvittighetsfriheten etterfølges av en drøfting av hva som faller innenfor og utenfor samvittighetsfriheten, ut fra to kriterier: (i) unngå å handle slik at det skader andre, og (ii) unngå å handle slik at det blir for byrdefullt for andre. Med skade menes også psykisk skade og det å bli gjenstand for det som oppleves som nedlatende behandling. Selv om ikke alle vil skades av en eller flere personers nedlatende behandling, kan *noen* personer oppleve å utvikle mindre selvrespekt som følge av slik behandling, noe som er skadelig.

Siden skade kan være vanskelig å bevise, brukes også begrepet «ramme andre»; eksempelvis der avsenderen av et budskap søker å holde en gitt gruppe personer utenfor rettslig vern, eller å argumentere mot lovendringer som søker

This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License.
To view a copy of this license, visit https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

å imøtekomme interessene til denne gruppen. Det å tilkjempe seg rettsvern – altså endring av lovverket – vil ofte møtes av motstand mot særskilt rettslig vern for visse grupper – altså bevaring av lovverket. Såkalte «tradisjonelle verdier» har fått prege lovgivning i mange stater som ikke er preget av liberalt demokrati. En slik argumentasjon er vanskeligere å vinne gjennom med i de fleste liberale demokratier. Et viktig unntak er USA, der Høyesterett 24. juni 2022 vedtok at det står de enkelte delstatene fritt å vedta egne abortlover. Allerede før denne dommen var det betydelig variasjon i lovgivningen mellom delstatene, og de delstatene som har endret sin lovgivning, har gjort abort vanskeligere.

Med eksempel fra Jehovas vitners forbud mot blodoverføring drøftes også hvordan norske myndigheter svarer på en situasjon der praktiseringen av ens overbevisning rammer andre.

Samvittighetsfrihet i arbeidslivet

Som følge av den polariserte samtalen om legers reservasjonsrett i 2013–2014 satte regjeringen ned et utvalg som ble bedt om å vurdere om samvittighetsfrihet i arbeidslivet skulle lovreguleres ved å innføre en reservasjonsrett. Utvalget identifiserte tre kriterier for å vurdere om reservasjon fra visse typer oppgaver som arbeidstaker kan tolereres. Disse kriteriene er (i) dyp og viktig samvittighetsoverbevisning, (ii) ikke for inngripende for tredjepart, og (iii) gjennomførbart i praksis uten for store ulemper for arbeidsgiver og kollegaer.

Siden dette gjaldt praktisering av samvittighetsfrihet i arbeidslivet, er denne listen ikke uten videre overførbar til enhver situasjon utenfor arbeidslivet. Ut fra de tre kriteriene for arbeidslivet kan vi avlede to mer generelle kriterier for samfunnslivet: dyp overbevisning knyttet til et konsistent livssyn, og det å ta rimelig hensyn til andre. Rimelig hensyn til andre handler om at utøvelsen av samvittighetsfriheten i tråd med sin overbevisning ikke må bli unødvendig byrdefull for andre. Vi kommer tilbake til dette i gjennomgangen av vaksinenektende foreldre i kapittel 5.

Utvalget mener at selv om det ikke nå er aktuelt å foreslå en lovregulering av samvittighetsfriheten i Norge, vil dette kunne stille seg annerledes dersom aktiv dødshjelp skulle bli vedtatt som en pasientrettighet.[1]

Ellers er det verdt å merke seg at utvalget vurderer at liv/død-spørsmål skiller seg fra andre samvittighetsspørsmål. Utvalget skriver om liv/død-spørsmål: «Det å overlate avgjørelsen om reservasjonsadgang til lokale forhandlinger kan her føre til et utilstrekkelig vern for samvittighetsfriheten.»[2] Det kan være krevende å stå overfor personer som påberoper seg ulike former for tilrettelegging, ut fra deres overbevisninger, som vi kommer tilbake til i kapittel 11.

Situasjoner hvor hensyn til fellesskapets interesser vil måtte gis forrang[3]

Tre situasjoner som handler om religiøs overbevisning, en situasjon som handler om kultur, og en situasjon som handler om ikke-religiøs overbevisning, kan for noen *framstå* som samvittighetskonflikter, noe jeg vil kritisere. Særlig ett av disse – nemlig å unnlate å håndhilse på personer av motsatt kjønn, som primært er kulturelt forklart[4] – bør praktiseres ulikt avhengig av om vi snakker om en rolle som ansatt på en offentlig skole, der undervisningen etter opplæringsloven skal fremme likestilling, eller om det gjelder tilfeldige møter i det offentlige rom. Situasjonene gjelder å unnlate å servere svinekjøtt eller vin, å unnlate å håndhilse, som prest å ikke ville samarbeide med kvinnelige prester i gudstjenester eller som offentlig ansatt å ikke ville yte visse tjenester, og – for lærere – å nekte å følge til gudstjenester i en kirke.

For det første: å nekte å servere alkohol eller svinekjøtt, eller å vise til andre renhetspåbud. Håndtering av svinekjøtt for ansatte i butikker eller ved

1 NOU 2016: 13, s. 12.

2 NOU 2016: 13, s. 143.

3 Dette underkapitlet er basert på Haugen, 2022, s. 172–174.

4 Strand mfl., 2018; viser til Det europeiske fatwarådet sin positive vurdering av håndhilsing på tvers av kjønn.

sykehjem er ett eksempel. Videre er det et forbud i Koranen mot å drikke saften av gjærede druer. Slike forbud mot selv å spise og drikke synes ikke rimelige å praktisere slik at man ikke kan servere andre, gitt at man har et ansettelsesforhold; i slike tilfeller må det være helt i orden å kunne bruke hansker. Siden det å servere mat og drikke er en naturlig oppgave for en ansatt, og det å nekte å gjøre dette er unødig byrdefullt for kollegaer, kan man ikke som ansatt reservere seg mot dette.

For det andre: å nekte å håndhilse på personer av motsatt kjønn. Dette kan også forstås som uttrykk for renhetspåbud. Tre eksempler illustrerer dette, og jeg går *ikke* inn på episoden ved avslutningsseremonien i en Osloskole i juni 2023, siden vi ikke kjenner motivasjonen til ungdommen som ikke ville håndhilse på rektor da hun gav ham vitnemålet. Vi kjenner bedre til motivasjonen i etterkant av episoden i Al-Noor Islamic Centre i Bærum, etter terrorangrepet i moskeen av Philip Manshaus 10. august 2019, der tre kvinner valgte å legge hånden på hjertet framfor å ta Kronprinsen i hånden. Den ene, Zeliha Acar, uttalte i ettertid at «om jeg hadde håndhilst på kronprinsen der, så hadde jeg gitt fra meg en av verdiene jeg holder fast i.»[5] Eksempelvis har Nobelprisvinner Malala Yousafzai ved flere anledninger valgt å ikke håndhilse, og heller vise respekt ved å legge hånden på hjertet. Kapittel 9 drøfter om det å unnlate å håndhilse på en myndighetsperson kan forstås som uttrykk for manglende lojalitet til det gjeldende regimet i det landet man bor.

Et annet eksempel om håndhilsing handlet om en lærer i midlertidig ansettelse i en Oslo-skole, der vedkommende «fikk vite at han ville få tilbud om forlenget kontrakt dersom han begynte å håndhilse på kvinner.»[6] Saken endte med at Diskrimineringsnemnda mente at Oslo kommune ikke hadde diskriminert eller trakassert vedkommende da kontrakten ikke ble forlenget.[7] En tilsvarende sak, med Posten Norge som valgte å ikke kalle inn til intervju en søker som ikke kunne håndhilse på kvinner, fikk også tilsvarende utfall.[8] Begge beslutningene ble fattet mot vurderingene til et mindretall. Flertallet la til grunn, som vi så i eksempelet om matservering, at det kan stilles krav til ansatte.

---

5 Tennøy og Holm-Nilsen, 2019.

6 Diskrimineringsnemnda, 2018a, s. 2.

7 Diskrimineringsnemnda, 2018a; det var uenighet: 3–2.

8 Diskrimineringsnemnda, 2019; uenighet 2–1; mindretallet var også i mindretall i 2018-saken.

For det tredje: ikke-samarbeid med personer, eller unnlatelse av å ivareta rettigheter for personer, som følge av personers kjønn eller legning. Her finnes flere eksempler; vi løfter fram konservative prester som nekter å samarbeide med kvinnelige prester i gudstjenester, og offentlig ansatte som er ansvarlige for å yte tjenester til ektepar – og som nekter å gjøre dette for likekjønnede ektepar.

Eksempelvis tillater Den katolske kirke ikke kvinnelige prester, og i Den norske kirke finnes noen prester med en embetsteologi som ikke aksepterer kvinner som prester. I tillegg til Paulus' brev legger disse stor vekt på at Jesus valgte seg ut 12 menn, som fikk rollen som apostler. Ved å forventes å delta som prest sammen med en annen prest som er kvinne, vil disse da oppleve at de støtter opp under en praksis som de mener er teologisk feil. Å nekte å samarbeide må antas å ha store konsekvenser for fellesskapet i en menighetsstab, men noen ser det annerledes.[9] Å skape en situasjon der en prest opplever seg mindreverdig som *prest* – selv om de konservative prestene ikke vurderer dem som *mennesker* – er såpass alvorlig at det er vanskelig å se at samvittighetsfriheten her bør ha forrang. Presteforeningens «kjøreregler» for kvinneprestmotstandere ble brukt siden 1970-tallet,[10] men den ledende biskopen (preses) i Den norske kirke, Olav Fykse Tveit, understreket at ingen biskoper godtar at en «kvinne skal vike plass …»,[11] noe Bispemøtet bekreftet

9 Et støtteskriv fra 40 prester, fire teologistudenter og én teolog i Den norske kirke til presten Mikael Bruun – som nå er prest i Det evangelisk-lutherske kirkesamfunn (DELK) – understreker: «Men uenighet i teologiske spørsmål og dårlig arbeidsmiljø kan det ikke settes likhetstegn ved»; se Anda mfl., 2020. Merk også at 24 prosent av alle kvinnelige prester i Den norske kirke (394 respondenter; høy svarprosent) var enige i påstanden «Jeg aksepterer at noen prester, av teologiske hensyn, velger å reservere seg fra å jobbe med kvinnelige prester»; se Rambøll, 2021, 33–35. Det var små forskjeller i alder blant respondentene; høyest andel i Stavanger bispedømme og lavest andel i Oslo bispedømme.

10 Disse kjøreregelene ble fra 2004 ikke lenger regnet som del av Presteforeningen sin fagpolitiske profil – Bispemøtet formulerer at de «ble opphevet» (2020, pkt. 5) – og den daværende lederen i Presteforeningen uttrykker at organisasjonen «forventer at de som sammen bærer tjenesten … aksepterer hverandre, kan gjøre tjeneste ved samme alter, og la seg betjene av hverandre …» (Enstad, 2020).

11 Vatnar Olsen, 2020.

både i 2020 og 2021.[12] Konflikten mellom særlig læstadianerne innenfor den såkalte Lyngen-retningen og Den norske kirke har tilspisset seg i 2025 og 2026. Fem bedehus eid av læstadianerne der kvinnelige prester ikke tillates som liturger – i Nord-Lenangen (nord på Lyngen-halvøya), Laksvatn (øst for Balsfjorden), samt Skibotn, Manndalen og Birtavarre (alle øst for Lyngenfjorden)[13] – fungerer også som lokale kirkebygg for Den norske kirke.

Mens Den norske kirke slik pålegger sine prester å samarbeide med alle, aksepteres to likestilte syn på ekteskap; altså kan prester i Den norske kirke reservere seg fra å *vie* likekjønnede par.

For *ansettelse* av prester som lever i likekjønnede ekteskap – altså ikke homofile, alenelevende prester – ble det en viss debatt etter at daværende Oslo-biskop ytret i en panelsamtale under Pride 2023 at hun «ikke kan ansette mennesker som ikke vil vie alle.»[14] Uansett hva daværende Oslo-biskop mener, er biskopen sentral særlig for én oppgave: å forberede til og vigsle prester – og diakoner, kateketer og kantorer – til tjeneste. Det er hele bispedømmerådet, der biskopen er medlem, som ansetter prester. Kirkemøtet i Den norske kirke vedtok i 2023 – med 86 mot 24 stemmer – at den

> skal ikke benytte seg av unntaket i diskrimineringslovverket til å forskjellsbehandle søkere på grunn av likekjønnet ekteskap. Tilsettingsorganer i Den norske kirke skal derfor ikke forskjellsbehandle søkere på grunn av likekjønnet samlivsform.[15]

---

12 Bispemøtet i Den norske kirke, 2020, pkt. 3; ett år senere ble det tydeliggjort: «Oppstår det arbeidsmiljøproblemer fordi en mannlig prest nekter å samarbeide med en kvinnelig prest, skal biskopen følge opp dette som en personalsak» (Bispemøtet i Den norske kirke, 2021).

13 Som vist av Neset, 2026, s. 20, er disse tre de eneste kirkene mellom Storfjord, lengst sør i Lyngenfjorden, og Kåfjord, 85 kilometer lengre ut i Lyngenfjorden.

14 Gjengitt i Hjulstad Tvedt, 2023.

15 Kirkemøtet i Den norske kirke, 2023. Samvittighetsfrihet var ikke eksplisitt omtalt, men ett av punktene fra mindretallet er verdt å gjengi: «Forslaget favoriserer ett av to legitime læremessige syn. Det er en læremessig utfordring at Kirkemøtet i praksis går inn for at arbeidsgiverpolitikken bare skal utformes etter det ene syn i denne saken.» Det er verdt å merke seg begrepet «to legitime … syn»; saksdokumentet til Kirkemøtet viser til at spørsmålet er «teologisk bedømt» av Kirkemøtet tidligere; se Kirkerådet i Den norske kirke, 2023, s. 6.

Blant andre norske kirkesamfunn har Metodistkirken – mer presist United Methodist Church, som er et internasjonalt kirkesamfunn – tillatt likekjønnede vielser, og det understrekes: «I Metodistkirken vil ingen bli presset eller tvunget til å handle mot sin overbevisning.»[16]

Ingen skal hindres i å ha en teologisk overbevisning, gitt at denne ikke utfordrer alles likeverd eller brukes på en unødig verbalt krass måte mot andre, som vi kommer tilbake til i drøftingen av konverteringsterapi. Dersom utøvelsen av samvittighetsfriheten i et arbeidsforhold rammer andre, er det uansett sterke argumenter for at arbeidsgivers styringsrett må ha forrang, og styringsretten *kan* handle om former for tilrettelegging.

For det fjerde: offentlig ansattes tjenesteyting til (likekjønnede) ektepar. En dom i Den europeiske menneskerettighetsdomstolen, som tok stilling til fire britiske klager,[17] omtales som å ha «endret rettstilstanden for religions- og samvittighetsfrihet i arbeidslivet.»[18] To av klagene handlet om ansattes frihet til bruk av kristent kors på jobb – med ulikt utfall. De to andre klagene er relevante for vår drøfting. En offentlig ansatt tjenesteutøver kan ikke påberope seg religiøst forankret motstand mot å registrere likekjønnede ekteskap eller gi samlivsrådgivning til likekjønnede par som gyldig uttrykk for samvittighetsoverbevisning.[19]

Som vi skal se i kapittel 7, er det mulig for trossamfunn å forskjellsbehandle i ansettelsessaker, gitt at grunnlaget for forskjellsbehandlingen er avgjørende for utøvelsen av arbeidet eller yrket.

---

16 Metodistkirken i Norge, 2022; i 2023 kom det første av i alt fire vedtak om menighetsutmelding fra Metodistkirken Norge. Tre av de fire sluttet seg til Pinsebevegelsen i Norge; én til Misjonskirken Norge.

17 Den europeiske menneskerettighetsdomstolen, 2013.

18 Tengesdal, 2016, s. 18; viser til Den europeiske menneskerettighetsdomstolen, 2013, særlig avsnitt 94 og 98–99; se også NOU 2016: 13, s. 53, 55–56 og 63–65. Haugen, 2022, s. 181 drøfter den såkalte korsnekt-saken, der en NRK-ansatt ble pålagt å ikke bære kors når vedkommende var på skjermen.

19 Den europeiske menneskerettighetsdomstolen, 2013, avsnitt 102–110. I den ene saken ble lovverket *endret* i løpet av ansettelsesperioden. I denne saken mente et mindretall på to at vedkommende burde ha vært beskyttet av artikkel 9 i Den europeiske menneskerettighetskonvensjon, og dermed sluppet å utføre registrering av likekjønnede par. For omtale av en oppsigelsessak av en leder i en boligformidlingsbedrift, etter at vedkommende i sitt valgkampmateriale understreket at ekteskap mellom mann og kvinne er «grunnleggende … for et vellykket samfunn», se Weibye, 2022.

For det femte: å pålegges å følge skolebarn til julegudstjeneste i skoletiden og ha tilsyn under selve gudstjenesten. Det er ingen tvil om at julegudstjenesten ikke skal forstås som en del av KRLE-faget (kristendom, religion, livssyn og etikk), men som en del av skolens bredere formål (opplæringslova § 1-3). Det er heller ingen tvil om at barn, der foreldrene ber om dette, skal ha fritak fra å delta på «aktivitetar i opplæringa som dei med rimeleg grunn opplever som utøving av ein annan religion enn sin eigen …» (opplæringslova § 14-6), som julegudstjeneste. Spørsmålet som har vært vurdert, er om lærere med en klar ikke-kristen tilhørighet kan be om fritak fra å følge til og fra og overvære selve samlingen i kirken.

Den daværende kunnskapsministeren understreket at saken

> dreier seg om hva det er saklig at en arbeidsgiver kan kreve av den enkelte ansatte. Saklighetsvurderingen vil variere ut fra hva som er den ansattes arbeidsoppgaver til vanlig. Skolegudstjenester som skjer i skoletiden, er en del av elevenes opplæring og de ansattes arbeidsdag i skolen. En lærer må derfor forvente at det kan være en del av arbeidsoppgavene å følge elevene til gudstjeneste og ha tilsyn med dem der.[20]

Det handler altså om hva en skole med en gitt formålsparagraf skal kunne forvente av disse ansatte. Det heter altså at «skolegudstjenester … i skoletiden er en del av … opplæring …»; noe den nåværende opplæringsloven ikke lenger tillater, i § 14-5, med spesifisering av fritak i § 14-6. En nasjonal veileder med tittel Skolegudstjenester fra 2024 ble lansert samme dag som opplæringsloven

20 Kunnskapsministeren, 2015.

trådte i kraft, og har en kompleks forhistorie.[21] Denne ble revidert i 2025. Den reviderte veilederen sier:[22]

> Å la elevene delta på en skolegudstjeneste, besøke en moske under eid eller en human-etisk seremoni i skoletiden, regnes ikke som forkynning eller religionsutøving. Slike deltakelser kan være med på å gi elevene kulturell innsikt og forankring, men kan ikke ha som formål å påvirke elevenes tro.

I 2025 presiserte utdanningsminister Kari Nessa Nordtun at «tilbud om skolegudstjeneste ikke omfattes av forbudet mot forkynnelse i opplæringen, og jeg mener at det ikke er behov for endringer i opplæringsloven for å presisere at skolegudstjenester og lignende er tillatt.»[23] Under plenumsdebatten på Stortinget kom det et forslag fra Senterpartiet der «Stortinget ber regjeringen vurdere om muligheten til å avholde julegudstjenester kan forankres i opplæringsloven …» Forslaget ble vedtatt, med 82 mot 19 stemmer.[24] En ny henstilling ble vedtatt i 2026, med langt knappere flertall (52–50), med *instruks* om

---

21 I det opprinnelige høringsnotatet til ny opplæringslov spesifiseres det i kommentaren til foreslått ny § 14-5 at varsomhet må utvises ved «undervisning … som omhandler … gudstjeneste …» (Kunnskapsdepartementet, 2021a, 721); se også formuleringen «fritak fra å delta i skolegudstjenester» (Kunnskapsdepartementet, 2021a, 301). Ingen spesifisering ble gjort i lovproposisjonen, men i komitéinnstillingen viste flertallet til Overordnet del, kap. 1.2 i den nye læreplanen – og siterte feilaktig én setning som *ikke* finnes i kap. 1.2: «Å delta på gudstjeneste eller andre tradisjonelle feiringer av høytider kan være en del av dette [innsikt og identitet]» (Stortinget, 2023c, 25). Denne setningen fantes ikke i 2024-veilederen, men finnes – med noe endret ordlyd – i 2025-veilederen: «Å la elevene delta på gudstjeneste eller andre tradisjonelle feiringer av høytider i undervisningstiden, kan være en del av dette» (Utdanningsdirektoratet, 2025a). Mandatet for den første nasjonale veilederen, som kom i 2019, ble gitt av stortingsflertallet i 2018, med formuleringen «hvordan det best kan legges til rette for at elevene skal kunne delta på skolegudstjeneste …» (Stortinget, 2018, 3).

22 Utdanningsdirektoratet, 2025a.

23 Kunnskapsministeren, 2025.

24 Stortinget, 2025b, sak 2; en lenke under sak 2 fører til plenumsdebatten, som ble holdt tidligere samme dag.

å foreslå endring av opplæringsloven, og «sørge for at alle elever får tilbud om å delta på skolegudstjeneste, så lenge lokale kirker har ønske om å invitere.»[25]

Merk også at Samvittighetsfrihetsutvalget var uenige med den daværende kunnskapsministeren: «Lærernes rolle som modeller for elevene kan likevel ikke være til hinder for reservasjon dersom de har en dyp overbevisning om at det vil være galt av dem å delta i gudstjenesten.»[26] Å føre tilsyn med elever må forstås som forskjellig fra å delta i en religiøs handling, men det er rimelig at lærere som ikke ønsker å følge elever til gudstjeneste, heller melder seg som tilretteleggere av det alternative opplegget på skolen for elever med fritak.

Disse eksemplene handler om situasjoner der personer er ansatt – eller er i prosess med å bli ansatt. Det kan ikke trekkes umiddelbare paralleller til krav om oppførsel ved hverdagslige, tilfeldige møter. Å unnlate å håndhilse på personer av motsatt kjønn som man møter tilfeldig, kan betraktes som en legitim praktisering av samvittighetsfriheten. For ansatte stiller det seg noe annerledes, siden dette handler om hva som er rimelig å forvente i et yrke, enten det dreier seg om å håndhilse, fremme et godt arbeidsmiljø, eller å følge og ha tilsyn under skolegudstjenester. Covid-19 har skapt større toleranse for å ikke håndhilse, og det finnes andre måter å møte andre med respekt enn å håndhilse.

Overbevisninger og valg knyttet til klima, ressursknapphet og dyrevelferd

Overbevisninger om plikten til å ikke bidra til å ødelegge hele planetens livsgrunnlag er høyst relevant å trekke inn for å diskutere hva som faller innenfor samvittighetsfriheten. Hensikten er å vise at livssyn knyttet til økologi og dyrevelferd er aksepterte, og at det er vanskelig å tenke seg at man for slike livssyn kan risikere å bli tvunget til å handle mot sin overbevisning.

---

25 Stortinget, 2026b. Merk at både Vårt Land 2026b og Kirkerådets leder; se Haug (2026) (gjengir Harald Hegstad), presiserte at det må være rom for å utøve skjønn lokalt.

26 NOU 2016: 13, s. 106.

For det første kan en person nekte å fly av miljøhensyn, og slik gjøre det vanskeligere for arbeidsgiver å få til fysiske møter. I Sverige ble flyskam kåret til årets nyord i 2018, og det er mange som forplikter seg til å ikke bruke fly. Mellom alle større byer i sør-Sverige er tog konkurransedyktig med fly – også på tidsbruk. Kan en arbeidsgiver pålegge en person å fly for å delta på møter i utlandet, eksempelvis sentral- eller sør-Europa? I dag er teknologien for videokonferanser betydelig forbedret, og dokumenter som skannes, blir nesten like bra som originalene. Derfor er det mindre påkrevet å møtes fysisk. For de mange som opplever klimatrusselen til å handle om både rettferdighet mot dem som rammes nå og våre etterkommere, og i verste fall å ødelegge selve grunnlaget for menneskelig sivilisasjon og mange former for liv, er det rimelig å forvente at arbeidsgiver tilpasser seg slike overbevisninger.

For det andre understrekes mange av de samme hensynene – at man ikke vil være med på å ødelegge planetens livsgrunnlag – av dem som ikke vil spise kjøtt. Disse mener at planeten ikke tåler at alle blir kjøttetere. Det er her verdt å merke seg at dersom man måler biomassen av alle pattedyr på hele kloden, utgjør ville dyr ca. fire prosent, menneskene utgjør omtrent 36 prosent og husdyr utgjør omtrent 60 prosent.[27] Å avstå fra kjøtt ut fra en økologisk overbevisning handler om at man ikke vil tære på jordas ressurser, fordi kjøttproduksjon er langt mer energikrevende enn planteproduksjon. Det er vanskelig å se for seg at disse vil bli stilt overfor situasjoner der de ikke får anledning til å handle i tråd med sine dypeste overbevisninger.

For det tredje er det økt anerkjennelse av dyrevelferd og dyrs egenverdi. Merk at veganisme – å ikke konsumere noe fra dyr – allerede i 2016 ble forstått som et livssyn av Likestillings- og diskrimineringsnemnda, konkret at «forbudet mot diskriminering på grunn av livssyn også omfatter veganisme …»[28] Livssynserklæringen til Norsk vegansamfunn sier at «alle dyr, mennesker inkludert, har en iboende verdi uavhengig av nytteverdien for andre.»[29] Det handler om en dypere erkjennelse av relasjoner til, og verdien av, dyr enn bare å avstå fra å spise kjøtt. Etter å ha mottatt flere avslag på registrering som

27 Yinon mfl., 2018, se også Hessen, 2020.

28 Likestillings- og diskrimineringsnemnda, 2017, s. 13. Det er også to vedtak fra Likestillings- og diskrimineringsombudet, fra 2015 og 2017 (samme sak som 2017-saken), som bekrefter denne vurderingen.

29 Norsk vegansamfunn, 2021.

trossamfunn brakte Norsk vegansamfunn staten for retten, og Oslo tingrett fant i 2025 at avslaget var i tråd med tros- og livssynssamfunnsloven, av to grunner:[30] For det første gjelder veganisme bare en begrenset del av livet. For det andre hadde ikke Norsk vegansamfunn en tilstrekkelig etablert praksis med ritualer; de hyppigste var såkalte «roseseremonier», som hadde skjedd tre ganger i nærheten av slakterier. Dette hadde ikke nok preg av livssynsutøvelse til å forstå Norsk vegansamfunn som et livssynssamfunn etter lov om tros- og livssynssamfunn. Oslo tingrett understreket at veganisme faller innenfor den bredere artikkel 9(1) i Den europeiske menneskerettighetskonvensjon. Likevel: Å avslå søknad om registrering i henhold til lov om tros- og livssynssamfunn var ikke en krenkelse av artikkel 9(1). Dommen er anket.

Vi ser at alle disse eksemplene handler om hva man ikke vil utsette *andre* for gjennom sine valg. Dette står i motsetning til noen av eksemplene fra det som forstås som religiøse renhetspåbud og -forbud, som handler om hva man ikke selv vil utsette seg *selv* for. Kan dette skillet mellom å utsette seg selv og å utsette andre hjelpe oss med å identifisere kjernen i samvittighetsfriheten?

Objektive kriterier for hva som er samvittighetskonflikter?

Denne inndelingen i samvittighetskonflikter som vil drøftes i egne kapitler, og samvittighetskonflikter som ikke vil drøftes i egne kapitler, innebærer en slags rangordning. Spørsmålet er om det finnes klare kriterier for hva som kan kalles en «ekte» samvittighetskonflikt.

Skillet mellom samvittighetsfrihet og religionsfrihet handler kort fortalt om skillet mellom ens indre tanker og vurderinger (indre dimensjon; *forum internum*) og måten disse kommer til uttrykk på (ytre dimensjon; *forum externum*). Den europeiske menneskerettighetsdomstolen må forholde seg til at «overbevisning» ikke nødvendigvis alltid må hensyntas, som vi så i kapittel 1. Fordi overbevisningen *kan* praktiseres på måter som kan være

30 Oslo tingrett, 2025.

skadelige for andre eller for fellesskapet, *kan* det legges begrensninger på utøving av overbevisningen, tilsvarende religions-, ytrings-, forenings- og forsamlingsfriheten.

Dette skillet mellom den indre og den ytre dimensjonen er ikke absolutt. Alle dyptfølte overbevisninger blir praktisert eller uttrykt i sosiale relasjoner. Felles kjennetegn ved de samvittighetskonfliktene som ikke behandles i egne kapitler, handler om ærbarhet i tråd med religiøse påbud eller forbud. Påbud i valg av klær er ikke absolutte,[31] med unntak av turban for sikher.[32] Videre finnes det generelle krav til påkledning i religiøse rom eller under religiøse seremonier, som bruk av kipa (liten kalott) i en synagoge eller å unnlate å gå med sko i en moske.

Heller ikke det å *servere* svinekjøtt eller vin handler om å bli pålagt å handle slik at man bryter religiøse påbud eller forbud. I et mangfoldig samfunn som det norske må det kunne forventes at ansatte kan forholde seg til mangfold, som vi skal se i kapittel 9.

Disse tre områdene handler altså om *ikke* å *ville utsette seg selv* for noe. Det er rimelig at særlig ansatte må rette seg etter alminnelige sosiale koder.

For de sju politikkområdene omtalt i egne underkapitler og for miljøforankret samvittighetsfrihet er det annerledes. Disse åtte handler primært om en indre dimensjon, kjennetegnet av at man har sterke og dyptfølte *overbevisninger mot å handle slik at ens handlinger rammer andre*.

Kort oppsummert handler dette, anvendt på de ulike politikkområdene som beskrives i de sju tematiske kapitlene (4–10), om å (i) unngå å gjøre andre til tiggere,[33] eller unngå å gjøre andre sykere enn nødvendig ved å avstå fra å gi helsehjelp; (ii) unngå å ta/hindre liv eller utsette for mulig skade personer uten

---

31 Interessant nok er instruksjoner til kvinner om å dekke hodet sterkere i Bibelen (1. Kor 11,5-10) enn i Koranen (Sure 24,31; 33,59).

32 *Tidligere* fantes det et norsk påbud om å vise ørene på passbilder og bilder til nasjonale ID-kort. I 2020 snudde regjeringen, og krever ikke lenger at ørene skal være synlige på pass- og ID-bilder; argumenter fra Høstmælingen, 2019 bidro til denne endringen. Den internasjonale luftfartsorganisasjonen tillater hodeplagg på ansiktsfoto, og det finnes mer presise identifiseringsteknikker, som iris-skanning og fingeravtrykk. En muslimsk kvinne fikk ikke medhold i at kravet om synlige ører på passbildet utgjør diskriminering på grunn av religion, se Diskrimineringsnemnda, 2018b; se også Likestillings- og diskrimineringsombudet, 2017.

33 Stålsett, 2019.

evne til å gi samtykke; (iii) unngå å bidra til sykdomsspredning; (iv) unngå at respekt for seksuelle minoriteter og deres samlivsform medfører effektiv stans i meningsmangfold; (v) unngå at barn skades som følge av uheldig eksponering for nye lærings- og vurderingsformer og nye teknologier; (vi) unngå at visse regimer og ideologier får legitimitet; (vii) unngå å ta liv og å binde opp betydelige ressurser i et militærsystem.

Med andre ord handler samvittighetsfriheten primært om å respektere menneskers ønske om å unngå å påføre andre skade med sine handlinger. Å leve livet ut fra empati og solidaritet viser at samvittighetsfriheten handler om langt mer enn en indre dimensjon hos den enkelte. Noen ganger kan et samvittighetsbasert standpunkt til et gitt politisk spørsmål ikke ha som *intensjon* å ramme andre psykisk, men *konsekvensene* av standpunktet kan likevel bli at andre opplever seg rammet.

Når praktisering av ens overbevisning psykisk rammer andre: såkalt konverteringsterapi

Prinsippet om å unngå å påføre andre mennesker skade kommer på spissen i spørsmålet om såkalt konverteringsterapi, kort fortalt bevisste metoder eller liknende systematiske framgangsmåter for å endre andres seksuelle orientering eller kjønnsidentitet.[34] Forslaget fra Sosialistisk Venstreparti om at også kjønnsuttrykk skulle omfattes av loven, fikk kun støtte fra Rødt og Miljøpartiet De Grønne.[35] Det kom tre forslag til ny bestemmelse i straffeloven

34 Merk at diskriminering på grunnlag av kjønnsuttrykk er forbudt etter likestillings- og diskrimineringsloven, i kraft fra 2018, og ikke er omfattet av lovendringen. Kultur- og likestillingsdepartementet (2022, s. 103) ba imidlertid høringsinstansene tydeliggjøre «hvilke situasjoner som faller utenfor straffebudet slik det nå er utformet …»

35 Stortinget, 2023b, forslag nr. 2. Også Linda Hofstad Helleland (Høyre) stemte for SVs forslag; hun stemte ganske sikkert feil. Hun stemte også *for* Jenny Klinge sitt forslag, støttet av KrF, om å ta kjønnsidentitet ut av lovbestemmelsen. Merk også World Medical Associations, 2023, som i sine reviderte retningslinjer om naturlige variasjoner av menneskets seksualitet kun omtaler homofile, lesbiske og bifile; altså er ikke kjønnsidentitet og kjønnsuttrykk omfattet.

i løpet av to år, og lovendringen ble vedtatt i 2023 med 85 mot 15 stemmer; av de frammøtte stemte alle fra Fremskrittspartiet og Kristelig Folkeparti, samt én representant fra Senterpartiet, mot.

Det første forslaget kom i 2021 fra Solberg IV-regjeringen, med et 79 siders høringsnotat.[36] Strafferammen ble foreslått å være bot eller fengsel i inntil ett år. Arbeiderpartiet meldte umiddelbart at de mente forslaget ikke gikk langt nok. Det andre kom i 2022 fra Støre-regjeringen, med et 128 siders høringsnotat.[37] Nå var strafferammen foreslått økt til tre år (psykisk skade) eller seks år (betydelig psykisk skade). Dersom handlingen var rettet mot personer under 18 år, presiserer lovforslaget at slike handlinger «alltid anses å være klart egnet til å påføre vedkommende psykisk skade.»[38] Det tredje forslaget var selve lovproposisjonen.[39] Den viktigste endringen er innføringen av formuleringen «som krenker en annen», men ordet «krenker» finnes ikke for konverteringsterapi begått overfor barn under 18 år. Det stilles altså større krav til at handlingen har vært krenkende overfor den andre dersom handlingen rettes mot personer over 18 år; for personer under 18 år er slike handlinger – gitt at hensikten er «å påvirke vedkommende til å endre, fornekte eller undertrykke sin seksuelle orientering eller kjønnsidentitet» – forbudt uansett. Strafferammen ble foreslått til tre år eller seks år; det siste for grov konverteringsterapi, der skadepotensial, varighet og antall medvirkende inngår i vurderingen. Markedsføring av konverteringsterapi ble også foreslått å forbys, med en strafferamme på seks måneder. Disse strafferammene ble vedtatt, som §§ 270, 270a og 270b i straffeloven.

Det første høringsnotatet hadde samme strafferamme for dem som utfører det som omtales som «behandlingslignende handlinger»[40], som for dem

---

36 Kulturdepartementet, 2021; merk at siden dette er en høring, var det Kulturdepartementet (fra 2021: Kultur- og likestillingsdepartementet) som var avsender, mens en stortingsproposisjon om lovendringer har hele regjeringen som avsender. For mitt synspunkt da forslaget om en lovbestemmelse første gang ble fremmet av partiet Venstre, se Haugen, 2019a.

37 Kultur- og likestillingsdepartementet, 2022.

38 Kultur- og likestillingsdepartementet, 2022, s. 128.

39 Regjeringen, 2023a.

40 I tillegg til at behandlingen «kan være skadelig», foreslås det i 2021-lovforslaget ytterligere tre kriterier for å avgjøre hva som er behandlingslignende, nemlig handlingenes karakter, grad av systematikk og gjentakelse, og gjerningspersonens påvirkningskraft; se Kultur- og likestillingsdepartementet, 2021a, s. 78.

som forleder eller medvirker til at noen reiser til utlandet for slik behandling. I 2022-høringsnotatet og i 2023-proposisjonen brukes verbet «markedsfører» om det å promotere slike tilbud – med en strafferamme på inntil 6 måneder[41] – og det presiseres at det er «avgjørende at forbudet rammer både offentlig og ikke-offentlig markedsføring.»[42]

I høringsnotatet fra 2022 brukes begrepet «metoder», som presiseres å være mer egnet enn «behandlingslignende handlinger» til å sikre at «straffebudet skal ha et bredt nedslagsfelt.»[43] «Metoder» knyttes til formålet med handlingen, nemlig å «få en annen til å endre, fornekte eller undertrykke sin seksuelle orientering eller kjønnsidentitet, som er klart egnet til å påføre vedkommende psykisk skade.»[44] Metoder eksemplifiseres som «gjentagende og planmessige samtaler med en klar agenda mellom en religiøs leder og en homofil person, … eventuelt i kombinasjon med andre handlinger …»[45] I 2023-proposisjonen brukes formuleringen «psykoterapeutisk, medisinsk, alternativmedisinsk eller religiøst baserte metoder eller lignende systematiske fremgangsmåter».[46] Dette indikerer at 2023-proposisjonen åpner for at former for konverteringsterapi kan skje i andre sammenhenger enn rent religiøse. En undersøkelse blant skeive – med svar fra 253 personer og intervjuer med 17 personer – omtaler to «sekulære» former for konverteringsterapi: legebesøk og elektrosjokk.[47] Omtrent ¼ rapporterer å ha opplevd former for konverteringsterapi som er omfattet av det nye straffeforbudet, og omtrent ¾ tror at en lovbestemmelse vil redusere omfanget av konverteringsterapi.[48]

Vi skal nå se på tre ulike metoder: samtale, gruppesamtale og bønn. Disse er drøftet i 2022-høringsnotatet og i 2023-proposisjonen. Høringsnotater er en del av forarbeidene til lovbestemmelser, og resonnementer herfra kan trekkes inn ved en tolkning av hva som ligger i straffeforbudet.

---

41 Regjeringen, 2023a, s. 99; Kultur- og likestillingsdepartementet, 2022, s. 128.

42 Kultur- og likestillingsdepartementet, 2022, s. 120.

43 Kultur- og likestillingsdepartementet, 2022, s. 96.

44 Kultur- og likestillingsdepartementet, 2022, s. 128.

45 Kultur- og likestillingsdepartementet, 2022, s. 97. Slike andre handlinger eksemplifiseres som det å gi medisiner; se Kultur- og likestillingsdepartementet, 2022, s. 96.

46 Regjeringen (2023a, s. 73) bruker formuleringen «systematiske fremgangsmåter for å oppnå et forhåndsbestemt resultat.»

47 Langeland mfl., 2023, s. 84–88.

48 Langeland mfl., 2023, s. 53–54.

Konkret om *samtaler* sies det i 2022-høringsnotatet:

> Det er et viktig hensyn at straffebudet ikke skal føre til at psykologer, psykiatere, familieterapeuter, prester, forbedere mv. unngår å innlate seg på samtaler med personer som opplever å ha problemer med sin seksuelle orientering eller kjønnsidentitet.[49]

Dette må forstås slik at en samtaleprosess under fire øyne om en persons seksuelle orientering eller kjønnsidentitet fortsatt skal være mulig. I 2023-proposisjonen heter det om denne formuleringen at «en rekke høringsinstanser har sluttet seg til …»[50] en slik forståelse.

Gruppesamtale kan gjennomføres med eller uten tilrettelegger. Det presiseres i 2022-høringsnotatet at det å søke sammen med målsetting om å endre seg ikke skal rammes av et eventuelt straffeforbud, men høringsnotatet fortsetter: «Dette vil imidlertid stille seg annerledes om gruppesamtalen skjer på initiativ fra eller er fasilitert av en tredjeperson.»[51] Dette må leses slik at organisert tilrettelegging for en prosess mellom personer som ønsker endring i eget liv, kan risikere å omfattes av et forbud. Siden det er mange personer involvert, kan det ikke utelukkes at en slik tilrettelegging kan være straffeskjerpende. 2023-proposisjonen bruker ikke formuleringene «initiativ fra» eller «fasilitert av». Spørsmålet er derfor hvordan man skal forstå fire ulike situasjoner: (i) der tilretteleggeren trekker seg helt ut etter å ha bidratt til å avklare tid og sted for den første samtalen, og det er helt opp til deltakerne selv å finne ut av veien videre for gruppen; (ii) der tilretteleggeren bare har sporadisk kontakt med deltakerne, og der deltakerne selv kontakter initiativtakeren; (iii) der vedkommende treffer deltakerne i gruppen enkeltvis etter at gruppen er satt i gang; eller (iv) der vedkommende faktisk deltar i gruppen, men bare snakker etter invitasjon fra en av deltakerne og ellers er taus. Siden formuleringen i høringsnotatet er «initiativ fra», vil alle fire situasjoner kunne være dekket av et mulig straffeforbud.[52]

---

49 Kultur- og likestillingsdepartementet, 2022, s. 99.

50 Regjeringen, 2023a, s. 71.

51 Kultur- og likestillingsdepartementet, 2022, s. 100.

52 Jeg kommenterte denne vide forståelsen av hva som kan falle innenfor straffeforbudet og ba om en tydeligere avklaring i et eget høringsinnspill, sendt 10. oktober 2022.

I en drøfting av om *bønn* kan falle innenfor straffeforbudet, heter det i 2022-høringsnotatet: «Departementet viser til at de kravene som følger av «metode»-begrepet … stiller kvalifiserte krav for at religiøs praksis skal rammes av forbudet.»[53] Begrepet «kvalifisert» er ikke brukt på samme måten i 2023-proposisjonen, men denne viser til Høyesteretts praksis for å kunne rammes av straffeloven § 185 (rasismeparagrafen), nemlig at ytringen er «kvalifisert krenkende».[54] Videre presiseres det at normalt vil en «ytring som uttrykker ens personlige mening …» ikke utgjøre en metode, i motsetning til «planmessig bruk av meningsytringer …»[55] Skillet går altså på om ytringen er planmessig, og her sier 2022-høringsnotatet: «En fremgangsmåte kan anses som systematisk både ved enkeltstående handlinger og ved gjentatte handlinger. Avgjørende er at handlingen eller handlingene bærer preg av planmessighet.»[56] Dette blir klarere ved hjelp av begrepet «utilbørlig press».[57] Dette begrepet brukes i 2023-proposisjonen for å fastslå *når* en person – over 18 år – uttrykker frivillig samtykke, nemlig «i fravær av tvang eller annet utilbørlig press.»[58] Forholdet til religionsfriheten vurderes i 2023-proposisjonen, der en dom fra Den europeiske menneskerettighetsdomstolen gjengis: «[S]elv om retten til religionsfrihet inkluderer retten til å forsøke å overbevise andre gjennom forkynning, omfatter retten ikke å utøve utilbørlig press overfor sårbare personer …»[59] Regjeringen bekrefter at bønn ligger i kjernen av religionsfriheten, og avslutter drøftingen med at «forbud mot konverteringsterapi enten ikke griper inn i religionsfriheten, eller at et eventuelt inngrep er forholdsmessig.»[60]

Vi ser at retten til å ytre seg negativt om homofili ikke i utgangspunktet skal rammes. Et annet spørsmål, som også tematiseres i 2022-høringsnotatet, er omtale av personer, der ytringer rettet mot barn om at disse vil «risikere

53 Kultur- og likestillingsdepartementet, 2022, s. 99.

54 Regjeringen, 2023a, s. 23.

55 Kultur- og likestillingsdepartementet, 2022, s. 97. Som eksempel på meningsytring nevner høringsnotatet «rene religiøse ytringer».

56 Kultur- og likestillingsdepartementet, 2022, s. 96.

57 Dette begrepet ble brukt allerede i 2019 av den senere statsråden som fremmet 2022-høringsnotatet og 2023-proposisjonen; se NRK, 2019, 30:55-31:05.

58 Regjeringen, 2023a, s. 74.

59 Regjeringen, 2023a, s. 33.

60 Regjeringen, 2023a, s. 76.

å havne i helvete for sine homofile tilbøyeligheter …»[61] omtales som å kunne falle innenfor det som kan bli forbudt. Tilsvarende formulering er ikke brukt i lovproposisjonen.

Det presiseres også i 2022-høringsnotatet at forslaget ikke omfatter behandling av en person som har en medisinsk anerkjent seksualpreferanseforstyrrelse, og pedofili omtales som en slik forstyrrelse.[62] Dette støttes av høringsinstansene, slik det gjengis i 2023-proposisjonen.[63]

Vi ser at det er foreslått noen grenseoppganger for å ivareta ytrings- og religionsfriheten, og det vil være ulike meninger om lovforslaget griper inn i disse på en for direkte måte; der Fremskrittspartiets medlemmer ba om «videre bearbeidelse»;[64] men som vi så, var det bare 15 stortingsrepresentanter som stemte mot lovendringen. Det kan problematiseres at initiativ til eller fasilitering av gruppesamtaler – uavhengig av egen rolle i samtalen – kan risikere å omfattes av lovforbudet, slik særlig 2022-høringsnotatet formulerer det. Dette dokumentet – og også 2023-proposisjonen – kan imidlertid leses slik at bønn og samtale med personer over 18 år, som har som hensikt å fungere som hjelpemiddel i en egen refleksjonsprosess – og eventuell endring i orientering eller identitet – ikke er tenkt å være omfattet av lovforbudet. Det er altså forskjell på det vi kan omtale som reflekterende bønn og påvirkende

61 Kultur- og likestillingsdepartementet, 2022, s. 97. Selv om helvete ikke ble tematisert av tidligere leder av Til Helhet, Jens Fredrik Brenne, svarte han: «Gud liker det ikke», på spørsmål om hvorfor likekjønnede forhold er galt; se NRK 2019: 06:56–06:58. Han bekreftet også at Til Helhet i 2018 var medstifter av The International Federation for Therapeutic and Counselling Choice; se NRK 2019: 28:00–28:04. For ytterligere informasjon, se 28:05–29:30. Innledningen til en internasjonal erklæring – med kommentarer – presiserer: «we do not support aversive, coercive, or shaming treatments …», og at deres erklæring «primarily addresses western nations in the northern hemisphere …»; se The International Federation for Therapeutic and Counselling Choice, 2022.

62 Kultur- og likestillingsdepartementet, 2022, s. 59.

63 Regjeringen, 2023a, s. 52–54.

64 Stortinget, 2023a, s. 13; se også s. 4, der det vises til kritiske høringsinnspill fra Riksadvokaten og Statsadvokatembetet.

bønn,[65] og sistnevnte kan forstås å falle inn under det som *kan* omfattes, gitt at dette kan forstås som utilbørlig press og altså være krenkende. En enkelt bønn der man ber om at vedkommende må få evne og innsikt – og hjelp fra Gud – til å avklare sin identitet eller orientering, må oppfattes som en reflekterende bønn, og vil *ikke* falle inn under det som vil kunne omfattes av forbudet. Dersom en reflekterende bønn gjentas eksempelvis ukentlig i over ett år, har dette preg av planmessighet, som er det sentrale kriteriet for å falle inn under det foreslåtte lovforbudet.

Komiteen presiserer at «foreldres samtaler med barnet om, tilbakeholdelse fra og beslutninger om kjønnsbekreftende behandling …» ikke rammes av straffebudet.[66]

Intensjonene bak forslaget er å unngå at personer skal oppleve uønsket påvirkning, noe som kan medføre psykiske skader, enten umiddelbart eller først senere. Lovforslaget kan også bidra til å motvirke det Psykologisk Institutt ved Universitetet i Oslo omtaler som et «iboende diskriminerende miljø».[67]

Til slutt: Berører lovforslaget kjernen i samvittighetsfriheten, nærmere bestemt prinsippet om å unngå å bli tvunget til å handle på måter som skader andre? Også her vil meningene være delte. For en person som mener at det faktisk er skadelig å enten praktisere et seksualliv i tråd med sin homofile orientering eller identitet, eller å identifisere seg med et annet kjønn enn sitt biologiske kjønn, vil det foreslåtte forslaget kunne ramme muligheten til å føre visse samtaler eller formidle tilbud om slike samtaler. I en vurdering av det foreslåtte forbudet mot markedsføring skriver Til Helhet at de er imot lovforbud mot «markedsføring av en ellers lovlig virksomhet, og at det normalt kun gjøres når det foreligger solid vitenskapelig materiale som bekrefter skadeevne».[68] Den første bruken av ordet «det», altså «det … gjøres», må antas å vise til ulike former for markedsføring av samtaletilbud. Ordet «skadeevne»

65 For tre sjelesorg-tradisjoner, se Stifoss-Hansen mfl., 2019; se også Okkenhaug, 2002, 15–17, som forklarer at den kerygmatiske, eller trosformidlende, sjelesorgen i stor grad er erstattet av en konfidentorientert sjelesorg, som tar utgangspunkt i behovene hos den som oppsøker sjelesorg. Også kerygmatisk sjelesorg kan kombineres med reflekterende bønn.

66 Stortinget, 2023, s. 11.

67 Gjengitt i Kultur- og likestillingsdepartementet, 2022, s. 118.

68 Gjengitt i Kultur- og likestillingsdepartementet, 2022, s. 119.

må leses som at Til Helhet mener at det faktisk er mulig å finne omforent forskning som viser det skadelige i visse uttrykksformer eller valg av samliv eller intime relasjoner i samsvar med seksuell orientering eller kjønnsidentitet.

Når praktiseringen av ens overbevisning fysisk rammer andre: Å nekte blodoverføring

Den indre dimensjonen har nesten alltid også en ytre dimensjon (*forum externum*). Man ønsker å praktisere sin overbevisning, enten det skjer gjennom organisasjonsdeltakelse, ytringer eller religiøse fellesskap. Slik praktisering skjer som oftest på måter som er positive for samfunnet. Noen ganger kan imidlertid praktiseringen av samvittighetsfriheten skje på måter som er fysisk skadelige for andre, for eksempel ved at den griper inn i deres menneskerettigheter, som retten til helse.

En god illustrasjon er blodoverføring, som medlemmer av trossamfunnet Jehovas vitner er imot. Med noen ukers mellomrom fant Den europeiske menneskerettighetsdomstolen at Spania, men ikke Danmark, hadde krenket Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen; i begge tilfeller gjaldt klagene blodoverføring til voksne Jehovas vitner.[69] Individets rett til respekt for privat- og familieliv (artikkel 8) og religions- og samvittighetsfrihet (artikkel 9) må balanseres mot statens plikt til å sikre retten til liv (artikkel 2). Unntaksbestemmelsene i artikkel 8(2) og 9(2) spesifiserer «beskytte helse» som ett mulig grunnlag for å begrense rettighetene, et grunnlag som må leses sammen med det generelle kravet om at rettighetsinnskrenkningen må være «nødvendig i et demokratisk samfunn». Domstolen fant at Spania ikke har en tilstrekkelig god beslutningsprosess for å sikre individets selvbestemmelse, mens det danske sykehuset ble funnet å ha handlet i tråd med dansk lovgivning. De bibelversene Jehovas vitner viser til handler alle om å *spise*

69 Den europeiske menneskerettighetsdomstolen, 2024a; 2024b.

blod, altså mat som lages av blod.[70] Blodoverføring ble ikke praktisert på den tiden Bibelen ble nedskrevet.

Å praktisere samvittighetsfriheten gjennom å nekte å motta blod kan man i Norge gjøre på vegne av seg selv, men ikke på vegne av sine barn. Pasient- og brukerrettighetsloven § 4-9 sier at det kun er mulig å nekte blodoverføring når dette skjer ut fra alvorlig overbevisning og når vedkommende er myndig, dvs. over 18 år. Bestemmelsen fraviker altså fra den helserettslige lavalderen på 16 år, fordi norske myndigheter kun ønsker å tillate myndige personer å nekte blodoverføring til seg selv. I alle situasjoner hvor helsepersonell etterkommer nektingen av blodoverføring, sier den samme bestemmelsen at pasienten skal gis tilfredsstillende informasjon, og helsepersonell må også forsikre seg om at vedkommende har forstått konsekvensene for egen helse ved behandlingsnektelsen. Denne beskyttelsen av andre er også relevant i vaksinenekting, som vi kommer tilbake til i kapittel 6.

Selv om det må være en svært høy terskel for å blande seg inn i praktiseringen av den enkeltes tankeliv, synes det rimelig at det må gripes inn dersom en slik praksis skader *andre*. Dersom en ønsker å handle slik at man skader *seg selv*, må det samtidig spørres om en slik skade fører til former for invalidisering, og dermed blir ens nærmeste omgivelser og samfunnet generelt til byrde. Ved å nekte å motta blod kan naturligvis utfallet bli at pasienten dør.

Oppsummering

Den indre dimensjonen (*forum internum*) har betydning for å tydeliggjøre hva andre må være ytterst varsomme med å gripe inn i hos den enkelte. Denne indre dimensjonen vil også kjennetegnes av at man har sterke og dyptfølte overbevisninger mot å handle slik at ens handlinger rammer andre.

Som hovedprinsipp skal man aldri tvinges eller pålegges å handle i strid med sin dyptfølte overbevisning. Samtidig er ikke enhver overbevisning om rett eller galt, og gode eller dårlige verdier, uttrykk for samvittighetsfrihet som

70 Jehovas vitner, udatert; se også Jehovas vitner, 2021, s. 196.

myndighetene plikter å respektere. Dette gjelder enkelte religiøse påbud og forbud, særlig dersom det å etterleve disse – og pålegge andre å følge dem på bestemte måter – kan medføre skade. Den ytre dimensjonen (*forum externum*) er det mulig å sette begrensninger for.

Før vi lærer mer om disse avveiningene på konkrete saksfelt, er det nødvendig å kjenne til den historiske utviklingen og legitimeringen av samvittighetsfriheten.

Haugen, H. M. (2026). *Samvittighetsfrihet: Demokratiets sikkerhetsventil.*
Fagbokforlaget. https://doi.org/10.55669/oa6910

Kapittel 3

Hvordan vokste samvittighetsfriheten fram?

Hvem som har hovedæren for å ha utviklet samvittighetsfriheten, er vanskelig å svare entydig på. Samvittighetsfriheten, altså det å ikke pålegges å handle i strid med sin dype overbevisning, krever en evne til selvrefleksjon og kritisk vurderingsevne.

Denne evnen til kritisk selvbevissthet kan spores til skriftene til Sappho, som bodde på Lesbos omtrent 620–570 f.Kr. Hun uttalte: «Men dette vet jeg med meg selv», et utsagn som representerer en «avansert forestilling om subjektet» og evne til å motstå andres kritikk.[1]

En rekke tenkere har brakt videre denne tenkningen om individets evne til å løsrive seg fra andres krav og forventninger og sosiale konvensjoner. Jeg løfter fram sju av disse – og omtaler også fem moralfilosofer fra opplysningstiden. Tenkerne er både før-kristne og kristne, og to er jøder. Jeg velger å gå utover de fem «epokene» som identifiseres i en bok om samvittighetsfrihet: (i) romersk; (ii) katolsk; (iii) tidlig protestantisk; (iv) politisk liberalisme (omtalt som «modern contractarian»); og (v) sivil ulydighet.[2] Vi ser at fasene er knyttet til det vi kan omtale som «vestlig tenkning», inklusive vestlig kristendom; det er viktig å understreke at frihet til å tenke og tro også vektlegges

1 Leer-Salvesen og Hammerlin, 2014, s. 134.

2 Saada og Antaki, 2018, s. 24; Zucca, 2018, s. 129; for en mer inngående historisk gjennomgang, se Sorabji, 2014.

This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License.
To view a copy of this license, visit https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

i andre religioner, eksempelvis de første og de siste steg i den edle åttedelte veien i buddhismen,[3] og særlig to vers i koranen, om frihet til å tro.[4]

Det sentrale har vært å stå for sine egne overbevisninger, også selv om det resulterer i utfrysing, straff og henrettelser. Seneca, apostelen Paulus, Thomas Aquinas, William av Ockham, Erasmus av Rotterdams dialog med Martin Luther, Menno Simons og Hannah Arendt vil bli presentert mest inngående.

Med bruk av de fire evangeliene i Bibelen – som gjengir Jesus – kunne Jesus vært valgt, siden han vektla kritikk av religiøse autoriteter og radikal fiendekjærlighet. Siden vi bare har andres gjengivelse av det Jesus sa, er det mer relevant å heller løfte fram den som skrev mest – inspirert av Jesus – nemlig Paulus.

Reformasjonen er viktig for å forstå utviklingen av samvittigheten. Særlig viktige talspersoner for den frie vilje i århundrene *etter* reformasjonen er de såkalte anabaptistene (ana = gjen; baptist = døpe), som vi i dag kjenner blant annet som mennonitter, som har fått navnet sitt etter den nederlandske presten Menno Simons (1496–1561).[5] Reformasjonen førte også til framveksten av de såkalte puritanerne i England og «den nye verden» – som USA – som mente at den dominerende anglikanske kirken ikke representerte et virkelig brudd med Den katolske kirken.

Det er helt bevisst at religiøse stridstemaer som har fremmet samvittigheten, er vektlagt. Innsikt fra moderne psykoanalytisk teori, som Sigmund Freuds skille mellom id (instinkter), ego (viljestyrt atferd) og superego (moral og samvittighet), og fra sosialpsykologien kan ikke på samme måte forklare den historiske framveksten av samvittigheten.

Alle tretten tenkere som presenteres, har bidratt til å utfordre sosiale konvensjoner og makt på en måte som har satt spor. De var påvirket av sin samtid, men gikk også foran. Jeg velger å løfte fram tenkere som argumenterte

---

3 Den edle åttedelte veien består av rett innsikt, rett tanke, rett tale, rett handling, rett levevei, rett anstrengelse, rett oppmerksomhet, rett konsentrasjon.

4 Sure 2.257 (utdrag): «Det er ingen tvang i religionen» og sure 18:29 (utdrag): «La den tro som vil og den være vantro som vil!» Merk at surene – fra sure 2 – er plassert etter lengde. De surene som kom til Muhammed tidlig, mens han bodde i Mekka, er universelle og tolerante, mens de surene som kom til Muhammed senere, mens han bygde en politisk og militær maktbase i Medina, har vers som er mer intolerante.

5 Den første baptistmenigheten ble etablert i 1609; se Det Norske Baptistsamfunn, 2024.

for tankens frihet i perioder der dette møtte motstand. Slik sett var opplysningsfilosofene bedre stilt: «tidsånden» var mer mottakelig for deres tanker.

Tenkere fra andre deler av det eurasiatiske kontinentet enn området rundt Middelhavet og Europa har påvirket moderne tenkning.[6] Dette innebærer også en åpenhet for at ideer om individets ukrenkelighet og samvittighetsfrihet kan ha oppstått andre steder. Likevel har det som kom ut av det komplekse møtet mellom hellenistisk filosofi, romerrett og jødisk og kristen forståelse av den enkeltes likeverd og ansvarlighet bidratt til størst endringer. Særlig som følge av Jesu radikale forkynnelse, som gikk i rette med menneskelige rangordninger, la dette grunnlaget for en ny forståelse av mennesket. Ut fra denne forståelsen var individet ikke lenger bundet av sitt medlemskap i en gitt familie eller klan. Tidligere var det slik at man mer eller mindre forlot verden i samme sosiale situasjon som man ble født inn i, naturligvis med noen unntak. Denne sementerte sosiale lagdelingen ble gradvis utfordret ettersom kristendommen vokste fram.

Ut fra denne sammensmeltingen oppsto en radikalt ny forståelse av mennesket, oppsummert i tre ord: likeverd, frie valg og ansvar.[7] Dette brøt med den rådende forventningen for omtrent 2000 år siden om menneskets plass og rolle.

Lucius Annaeus Seneca

Som en typisk representant for stoikerne var Seneca (4 f.Kr. – 65 e.Kr.) opptatt av selvkontroll, der valg skal skje ut fra fornuft, ikke følelser. Begrepet stoisisme stammer fra bygget Stoa poikile i Athen, hvor Zenon (ca. 334–263 f.Kr.) underviste. Seneca var selv fra Spania. Stoismens gullalder var under antikken, men stoisismen fortsatte i århundrene etterpå å influere blant annet utviklingen av naturretten. Naturretten er en tradisjon som understreker at det finnes iboende sannheter om hva som er galt og rett, som intuitivt forstås

6 Herbjørnsrud, 2016.

7 Siedentop, 2014, s. 77.

av mennesker. Disse sannhetene eksisterer uavhengig av statlig lov og det enkelte folks sedvane.

Seneca beskriver en indre guddom som gir langt bedre forståelse enn det å oppsøke hellige steder eller templer. Seneca fortsetter: «Inne i oss sitter det en hellig ånd som ser våre gode og onde gjerninger og som vokter over oss. Slik vi behandler denne ånden, blir vi behandlet av den. Sannelig, ingen kan være god uten gudens hjelp.»[8] Dette innebærer at denne ånden eller guddommen blir en integrert del av vår personlighet ved at den vurderer våre gjerninger. En slik evne til å vurdere egne handlinger fremmer moralsk bevissthet.

Seneca understreket også at det vi må streve etter, er en «sjel som er oppreist, god og storartet.»[9] Han var opptatt av hva som bidrar til å styrke sinnet, og mente at krevende tankearbeid bare var av det gode for dette formålet.

Samtidig var han opptatt av lojaliteten overfor staten og statsoverhodet, og den eneste staten Seneca og hans samtidige i det sørlige Europa kjente til, var Romerriket, styrt av keiseren. Romerriket aksepterte mangfold, men krevde full lojalitet og lydighet til keiseren. Keiseren skulle tilbes som en guddom. Seneca var fra 59–62 e.Kr. rådgiver for keiser Nero, en av de mest brutale keiserne, men det er tvilsomt om Seneca kan anklages for å ha noe medansvar for Neros brutalitet.[10] At han valgte å gå i tjeneste for keiseren, selv om han allerede var svært rik, kan tyde på at Seneca også var opptatt av å søke makt. Videre er avviket mellom hans vekt på nøysomhet og tid til kontemplasjon i sine skrifter og hans egen rikdom og offentlige rolle i det virkelige liv en illustrasjon på at ikke alle faktisk selv levde som de lærte.

Som talsperson for en tidlig utvikling av samvittighetsfriheten er uansett Seneca interessant. Selv om hans ideologi, stoisismen, la stor vekt på evnen til selvrefleksjon, gav likevel identiteten man hadde som borger av det romerske imperium, og kravene om ubetinget lojalitet til keiseren, klare føringer. Vi skal nå se på de endringene som en identitet som kristen medførte.

---

8 Seneca (2007) [1917], s. 273.

9 Seneca (2007) [1917], s. 229.

10 Kirchhoff, 2019.

Apostelen Paulus

Vi kjenner apostelen Paulus primært fra hans brev til ulike kristne menigheter samt beretningene i Apostlenes Gjerninger. Disse inneholder ulike, og til dels motstridende, budskap. Eksempelvis understreker Romerbrevet 13,1-2 og 5:

> Enhver skal være lydig mot de myndigheter han har over seg. For det finnes ingen myndigheter som ikke er fra Gud, og de som finnes, er innsatt av Gud. Den som setter seg opp mot dem, står derfor imot det Gud har bestemt, og de som gjør det, skal få sin dom. […] Derfor er det nødvendig å være lydig, ikke bare av frykt for straffen, men også for samvittighetens skyld.[11]

Som vi skal se i kapittel 10, ble disse versene vist til både av Quisling-regimet og av de prestene som valgte å ikke bryte med Quisling-regimet. Det store flertallet som brøt med regimet, pekte på at NS-staten ikke hadde etterlevd sine statsrettslige plikter.

Andre vers av Paulus peker i en annen retning. Rom 13,3 – altså mellom versene sitert over – innledes med: «For de som styrer, skal ikke skape frykt hos den som gjør det gode, men hos den som gjør det onde.» Galaterbrevet kapittel 5 innledes med postulatet «Til frihet har Kristus frigjort oss» og fortsetter i Gal 5,13: «Dere, søsken, er kalt til frihet. La bare ikke friheten bli et påskudd for det som kjøtt og blod vil, men tjen hverandre i kjærlighet.»

Videre vektlegger Paulus å være overbærende med «den som er svak i troen, uten å gjøre dere til dommere over hans tanker» (Rom 14,1). Det er mat som drøftes, og den som er «sterk i troen» skal ta hensyn, som også understrekes i 1. Kor 8,7: «Men pass på at friheten deres ikke fører de svake til fall.» Samtidig viser Paulus sin egen svakhet, som i Rom 7,19: «Det gode som jeg vil, gjør jeg ikke, men det onde som jeg ikke vil, det gjør jeg.» I 1. Tim 1,18-19 knytter Paulus det å følge samvittigheten til det å holde oppe troen. Om folkeslagene som «gjør det loven sier», uttaler Paulus i Rom 2,15a: «De

11 Det er denne delen av Paulus' forfatterskap som vektlegges av Aasgaard, 2013, der han stiller opp en motsetning: Paulus, som politisk tilpasning, i kontrast til Johannes – i Åpenbaringsboken – som politisk protest.

viser med dette at lovens krav står skrevet i hjertet deres. Om det vitner også samvittigheten deres, …»

Er det rimelig å si at de kristne faktisk levde i tråd med det de leste? Det var definitivt ulike praksiser, men vi vet at de som bekjente seg som kristne, ikke kunne være soldater fordi soldat-eden også handlet om å bøye seg for bildet av keiseren, som et tegn på at man aksepterte keiseren som Gud. Mange valgte også heller å dø som martyrer enn å avsverge sin tro, selv om vi ikke kjenner tallet på dem som faktisk ble drept som martyrer.

Når det gjelder punktet om å tjene hverandre, er det rimelig å si at omsorg for *alle* – ikke bare hverandre – er en av grunnene til kristendommens sterke vekst i en tid hvor romerske myndigheter søkte å motarbeide de kristne. Denne omsorgen for alle ble også understreket av den romerske keiseren Julian (styrte 361–363 e.Kr.), som sterkt motarbeidet kristendommen og gjorde et mislykket forsøk på å gjenopplive den gresk-romerske folkereligionen. Da han forklarte kristendommens vekst og sine egne fiaskoer, påpekte han skammen over at hans egne nødlidende ikke engang fikk hjelp fra sine egne, mens kristne til og med hjalp ikke-kristne.[12]

Det som skjedde, var altså at mange opplevde en sterk forpliktelse til å leve i tråd med det nye livet, som oppsto som svar på Jesu muntlige forkynnelse, Paulus' skriftlige utlegninger og de sosiale forventningene som det å være kristen medførte fra andre kristne. Sagt på en annen måte: Omvendelsen skulle vise seg i endret livsførsel – inklusive endret lojalitet, som var rettet mot Gud snarere enn mot de verdslige makthaverne.

Siedentop peker på at det er vel så viktig at kristendommen innebar et brudd med de sosiale rammene som familie- og klansmedlemsskapet representerte. Det kristne fellesskapet fremmet både lydigheten mot Guds ord og den individuelle viljen, slik at «menneskelig autonomi kan bare oppnås fullt ut gjennom underkastelse overfor Gud.»[13] For mange kan det virke underlig at kristendommen har en slik betydning for forståelsen av individet, men for de kristne var det denne underkastelsen som inngikk i prosessen med å bli en «ny skapning» (Gal 6,15; 2. Kor 5,17). Den menneskelige viljen ble også

12 Skarsaune, 2018, s. 118–119.

13 Siedentop, 2014, s. 65.

løftet fram av Augustin (354–430),[14] men Augustin pekte samtidig på at den menneskelige viljen kan være svak.

Thomas Aquinas

Mens Augustin sto i tradisjonen fra Platon, arbeidet Thomas Aquinas (1225–1274) innenfor arven fra Aristoteles. Han la vekt på menneskets evne til naturlig erkjennelse, sansning og fornuft, og skilte mellom åpenbaringsteologi, der Bibelen er en sentral premissleverandør, og det som omtales som naturlig teologi, som bygger videre på Aristoteles.[15] Ambisjonen til Thomas Aquinas var å forene tro og fornuft. Sentralt er at selv om ikke alle kristne dogmer kan forstås fullt ut, kan de likevel erkjennes.

Thomas Aquinas utviklet også forståelsen av samvittighetsfriheten, i den delen av hans hovedverk *Summa Theologica* som har den engelske tittelen «Treatise on Human Acts».[16] Sentrale temaer er om mennesker handler ut fra frivillighet og vilje, om handlinger er gode eller onde, samt intensjoner, valg, samtykke og omstendighetene for handling.

Videre behandles samvittighetsfriheten i den delen som har den engelske tittelen «Treatise on Law»,[17] der han videreutvikler en naturrettsforståelse, altså den intuitive forståelsen av rett og galt som alle mennesker bærer i seg. Thomas Aquinas søker å vise hvorfor alle – ikke bare kristne – har potensial til å skjelne mellom rett og galt, og slik velge å stå opp mot påbud om å handle i strid med samvittigheten. For eksempel viser han fire ganger, i sin avklaring av innholdet i naturretten, til Rom 2,14-15 – som er omtalt over.

Det å gjøre som «loven … sier» og begrepet «lovens krav» er ikke nødvendigvis entydig. I den kristne virkeligheten Thomas Aquinas levde i, betyr ikke begrepet «loven» alle jødiske renhetsforskrifter. Snarere er loven å forstå

14 Siedentop, 2014, s. 101.

15 Som Henrik Syse (2013, s. 198) viser, bidro vektleggingen av Aristoteles i så stor grad til at enkelte – særlig etter reformasjonen – anklaget Aquinas for å være «ukristelig».

16 Aquinas, 1274, s. 1337–1554.

17 Aquinas, 1274, s. 2260–2524.

som Guds gode vilje for menneskene, og menneskenes anstrengelser for å leve mest mulig i pakt med denne viljen. De ti bud illustrerer denne Guds vilje. Kort fortalt handler «loven» for en kristen om det vi mennesker gjør for Gud og våre medmennesker, mens «evangelium» handler om det Gud har gjort for oss, og at vi mennesker bare trenger å tro på dette.

For kristne er Jesu person og forkynning tolkningsnøkkelen. Det er derfor ikke slik at alle Guds påbud om voldelig oppførsel – som det finnes mange av, særlig i 5. Mos og Josva – kan forstås som allmenngyldige uttrykk for Guds vilje, men snarere som påbud i en gitt situasjon.

Det kan virke merkelig at allmenne sannheter begrunnes med henvisning til tekster fra én religion. På den tiden Thomas Aquinas levde, var dette måten man gikk fram på for å skape troverdighet for sin argumentasjon. Han argumenterer imidlertid ikke for blind underkastelse, men snarere for å leve riktig ved å la fornuften råde. Guds gode vilje og «loven» gir retning, men den enkelte må selv gjøre sine overveielser og ta sine valg.

William av Ockham

William av Ockham (1287–1347) er mest kjent for «Ockhams barberkniv», også omtalt som «påholdenhetens lov», der det sentrale er at blant to mulige hypoteser (eller forklaringer) skal man velge den enkleste, gitt at de ellers stiller likt. William av Ockham, som ofte omtales bare som Ockham, videreførte også tenkningen rundt frihet og moralsk handling.

Han var fransiskaner, en orden etablert av Frans av Assisi som vektla menneskelig handleevne og fornuft. Dominikanerne, den andre viktige nye ordenen som var høyst virksom både i senmiddelalderen og i vår tid, vektla akademiske studier og rasjonalitet. Også Ockham var opptatt av rasjonalitet, men han la vekt på at alle mennesker kunne søke å oppnå en frihet som vi har fått fordi Guds vilje var at menneskene skulle ha en fri vilje, slik Ockham ser det.

Ockham ble dømt for kjetteri i 1326. Etter at han forlot pavebyen Avignon mot pavens vilje, ble han bannlyst av paven i 1328, altså satt utenfor nattverdfellesskapet og nektet å delta i kirkens liv. For en som har gitt et løfte til en

katolsk orden, er dette alvorlig, men kjetteridommen og bannlysningen viser at Ockham var villig til å forsvare sin dype overbevisning om hva han mente var avgjørende for en kristen – selv om det fikk alvorlige konsekvenser for ham.

Det sentrale for Ockham er at uten en forståelse av mennesket som fritt, gir det ingen mening å snakke om moralsk oppførsel.[18] Påtvunget moralsk oppførsel gir ikke mening, slik Ockham ser det. Likevel understreker han at visse handlinger kan og bør møtes med sanksjoner. Men dersom målet er å fremme menneskelig handling til beste for andre, bør samfunnet sikre frihet til å tenke og handle. Dette skjer ved å etablere statlig garanterte rettigheter, det vi i dag kjenner som menneskerettigheter. Ockham og hans generasjon kjente ikke begrepet menneskerettigheter, men opererte med naturrett, og under naturrettsbegrepet fantes en forståelse av sivile rettigheter (ius civile; som kun gjaldt statsborgere), som rett til liv og frihet.

Samtidig opererte ikke Ockham med et helt åpent frihetsbegrep. Han la vekt på «riktig» begrunnelse, og en begrunnelse som kan forstås å stå i motsetning til Guds vilje, kan da bli vanskelig å forsvare.[19] Samtidig, med basis i Ockhams egne erfaringer, så han absolutt faren som lå i at kirken fikk for mye makt. Ockham omtales av Human-Etisk Forbund blant humanismens tenkere.[20]

Ockhams ankepunkter mot den svært mektige katolske kirke i høy- og senmiddelalderen var sentrale også for forløperne til reformasjonen. Særlig viktige her var Petrus Valdés (1140–1218) og de etterfølgende waldenserne, hovedsakelig i Italia, samt Jan Hus (1369–1415; brent som kjetter) og husittene som støttet ham i dagens Tsjekkia. Kritikken mot Den katolske kirken kom for alvor fram under reformasjonen i det 16. århundre, som startet i Tyskland (Martin Luther, 1483–1546; Philipp Melanchthon, 1497–1560) og i Sveits (Ulrich Zwingli, 1484–1531; Jean Calvin, 1509–1564).

18 Siedentop, 2014, s. 315.

19 Siedentop, 2014, s. 317.

20 Fastvold, 2015.

Erasmus av Rotterdam, i dialog med Martin Luther

Vi så over at Ockham omtales som humanist. En enda mer kjent talsperson for humanisme, altså vekt på menneskelige verdier og velferd, inspirert av antikkens idealer, er Erasmus av Rotterdam (1466–1536; hans opprinnelige navn var Geert Geertsen). Både Ockham og Erasmus var også troende mennesker, som la vekt på at kristendommen skulle tjene mennesket og ikke brukes til å undertrykke mennesker. Derfor var Erasmus tydelig på at kirken måtte få begrenset sin makt.

Erasmus ønsket å gjenfinne den opprinnelige kristne læren og den kristendom som han mente Jesus forkynte. Han fant denne «sanne kristendom» hos de første kristne og de såkalte kirkefedrene, altså ledere fra de første århundrene av kristendommen.[21] Disse understreket menneskets vilje til å velge, men samtidig den enkeltes ansvar overfor det kristne fellesskapet, sine medmennesker og Gud. Etter hvert som Den katolske kirke ble mer dominerende og monopoliserende, ble det mindre vekt på denne tenkningen om «frihet under ansvar» og mer vekt på det å være konform overfor Den katolske kirke.

Erasmus var og forble katolikk, og utholdt ikke livet i den strengt reformerte byen Basel. Erasmus tok til motmæle mot Martin Luther da Luther først utfordret, og senere brøt med Den katolske kirke. I 1517 skrev Martin Luther: «Min aktelse for Erasmus avtar fra dag til dag. […] Det menneskelige er av større verdi for ham enn det guddommelige.»[22] Den «tidlige» Luther uttalte også på Riksdagen i Worms i 1521: «Jeg verken kan eller vil tilbakekalle noe, for det er verken trygt eller tilrådelig å gjøre noe mot ens samvittighet.» Luther endte opp som lojal overfor statlige myndigheter, blant annet som følge av den brutale bondeoppstanden i årene 1524–1525; Luther var svært negativ til dem han så på som hensynsløse opprørere.

I boken *Om den frie vilje* skrev Erasmus at Martin Luther la for stor vekt på den menneskelige frihets begrensninger, for stor vekt på at mennesket er ondt og for stor vekt på en straffende Gud. Erasmus skrev: «Men en tilbøyelig-

21 Molland og Elstad, 2020.

22 Luther, 1517; sitatet gjengis av Tande 2026 (sideversjonshistorikken viser at Tande er den klart mest aktive forfatteren; fra 2005 til 2026).

het til det onde … fjerner ikke fullstendig viljens frihet …»[23] Videre kritiserer Erasmus det at Gud lar noen komme i «evige pinsler» som et uttrykk for rettferdighet.[24] Luthers tilsvar kom året etter gjennom boken *Om den trellbundne vilje*.[25] Luther hadde allerede tidligere argumentert mot den frie vilje, med belegg i bl.a. Joh 15,5b, hvor Jesus snakker om seg som vintreet og sier til disiplene: «For uten meg kan dere ingen ting gjøre.»

Luthers opptatthet av Guds nåde, utøvd ved at mennesker ble frelst uten at de fortjener det, innebar for Erasmus at menneskene på denne måten blir uansvarlige.[26] Selv om Luther avviser Erasmus, gir den «eldre» Luther Erasmus aktelse: «Videre er jeg full av beundring og lovord for deg av én grunn: av samtlige er *du* den eneste som har gått inn på selve saken, på det som er kjernen i hele konflikten …»[27] Formuleringene «selve saken» og «hele konflikten» viser til den uenigheten Luther hadde med Den katolske kirke om hva som var grunnlaget for frelse; her mente Luther at dette kun var Guds nåde. For Erasmus var det også et spørsmål om menneskers vurderingsevne, dømmekraft og vilje til å gjøre det gode.

Selv om Luther er blitt forstått som en som vektlegger lojaliteten til den verdslige øvrigheten, som han oppfattet som innstiftet av Gud, er det verdt å minne om at denne lojaliteten ikke er absolutt. Dette kan blant annet leses ut av skriftet fra 1523: *Om den verdslige øvrighet*;[28] de to første delene bærer titlene Hvor langt går borgernes lydighetsplikt? og Hvor går grensene for den verdslige øvrighet?

---

23 Erasmus, 2017 [1524], s. 104 (oversatt fra dansk av forfatteren).

24 Erasmus, 2017, s. 129.

25 Luther, 1525; se Hjelde, Lønning og Rasmussen (red.) 1981, s. 117–352. For Erasmus sin 1526-kritikk av Luthers bok, se s. 161–163 i Erasmus 2017.

26 Alfsvåg, 2006, s. 36.

27 Luther, 1525, s. 351; se Hjelde, Lønning og Rasmussen (red.) 1981.

28 Luther, 1523; se Lønning og Rasmussen (red.) 1980, s. 165 og s. 182.

Menno Simons

En rekke personer kunne vært løftet fram blant dem som holdt fast ved sin tro og overbevisning i århundrene etter reformasjonen, og argumenterte ut fra det de opplevde var det sentrale budskapet i Bibelen. Doktrinen om at fyrstens religion er folkets religion vokste fram i årene etter reformasjonen og innebar betydelige begrensninger på religions- og samvittighetsfriheten. For de franske protestantene – kalt hugenotter – fikk disse i det katolske Frankrike etter hvert en viss beskyttelse mot overgrep og undertrykkelse gjennom ediktet i Nantes i 1598. Reformasjonen fikk som konsekvens i Nord-Europa at kongen overtok posisjonen fra paven som kirkens overhode. Lojalitet til øvrigheten ble praktisert strengt. Mange av dem som ikke var lojale, ble tvunget til å flytte; mange flyktet for livet eller ble massakrert, som de franske hugenottene den 24. august 1572, etter ordre fra kong Karl IX (1550–1574).

Disse erfaringene hindret imidlertid ikke dem som hadde en overbevisning, i å holde fast ved denne. Når en av dem som ikke ble brent som kjetter, løftes fram,[29] er det fordi Menno Simons både gav navn til et eget kirkesamfunn, og fordi dette kirkesamfunnet har stått i første rekke i å fremme pasifisme i en lang rekke land. Han skrev en rekke bøker, som er gjengitt i en biografi,[30] og han var tidlig ute med å kritisere både dem som fulgte Luther og dem som fulgte Calvin. Grunnen var at han hos disse ikke så noen endring i levesett. Snarere brukte han betegnelser som «uorden, ubegrenset, uten frukt og uten anger» når han omtalte dem, i kontrast til det han framholdt som idealet fra profetene og apostlene.[31] Han mente at de reformerte kristne var mer opptatte av å behage de politiske myndighetene enn av å spørre hva Bibelen holdt fram som rett. Verken respekt for personer eller forventning om belønning er viktig for Simons; det viktige er et menighetsfellesskap som kan leve i samsvar med Guds ord. Dette er den eneste rette autoritet for Simons og mennonittene.

Samvittighetsoverbevisning som ikke er i samsvar med Guds ord, må korrigeres av kirken, ikke av politiske myndigheter. De kirkene som fremmet

29 Nygård, 2019.

30 Horsch, 1916, s. 300.

31 Simons, sitert i Horsch, 1916, s. 111.

en lære som ikke var i samsvar med Guds ord, slik Simons forsto det, fremmet religiøst anarki.[32] Simons kan forstås som både kompromissløs og autoritær, siden han mener det er rett å bortvise fra menighetsfellesskapet dem som ikke lever i pakt med Guds ord, slik Simons og hans allierte leser Bibelen. Han kaller tilmed dette en «stor kjærlighetshandling.»[33] Videre mente han at en kirke som ikke praktiserte disiplin og mulig utestengelse, ikke fortjente betegnelsen kirke.[34]

Denne klare forpliktelsen på Guds ord var for Menno Simons og millioner av andre kristne det som gav forankring for ens samvittighet. Selv om dette kan virke fremmed for sekulære mennesker i vår tid, har disse valgt å stå for det de har trodd på, og ikke å bøye seg eller føye seg, verken for kirkelige eller politiske myndigheter. Dersom reformasjonen bare hadde resultert i statslojale og statsinkorporerte anglikanske, lutherske og reformerte kirker, ville samvittighetstanken hatt langt dårligere vilkår i de århundrene da kirke og stat var nært allierte. Vi møter denne forståelsen av religiøs frihet fra myndighetstvang i kapittel 7 og kapittel 9.

Opplysningsfilosofer

Mange filosofer har bidratt – fra 1600-tallet til 1900-tallet – til å styrke samvittighetsfriheten. Jeg trekker fram den nederlandske og jødiske filosofen Baruch Spinoza (1632–1677), som i sin tid ble anklaget for å fremme ateisme, den skotske moralfilosofen Adam Smith (1723–1790), den engelske dissenterpresten Richard Price (1723–1791), den tyske pliktorienterte filosofen Immanuel Kant (1724–1804), den tyske historikeren og forfatteren Friedrich von Schiller (1759–1805), og den engelske konsekvensetikeren (utilitaristen) og kvinneforkjemperen John Stuart Mill (1806–1873).

32 Simons, gjengitt i Horsch, 1916, s. 137.

33 Simons, sitert i Horsch, 1916, s. 138.

34 Simons, gjengitt i Horsch, 1916, s. 139.

Spinoza – omtalt som opplysningstidens mest radikale filosof[35] – spesifiserer fire friheter knyttet til samvittigheten: tanke, sinn, vilje og vurderingsevne.[36] Vi ser at frihetene omhandler den indre dimensjonen. Han promoterte også ytringsfrihet.

Adam Smiths tydeligste samvittighetsrefleksjoner finnes i boken *The Theory of Moral Sentiments*; han omtaler samvittigheten som «much higher tribunal».[37] Dette utbroderes deretter i et kapittel med tittelen «Of the Influence and Authority of Conscience», som understreker samvittighetens indre dimensjon.[38] Imidlertid er Smith også åpen for at det kan eksistere en «feilaktig samvittighet», gitt at man er blitt «forledet til last» (betrayed into vice).[39]

Richard Price hadde tett kontakt med den første sentrale forkjemperen for kvinners likestilling: Mary Wollstonecraft.[40] Han understreket fire friheter.[41] For det første fysiske friheter, konkret selvbestemmelse («agency»). For det andre moralske friheter, basert på «vår oppfatning av rett og galt; eller av å handle i samsvar med våre reflekterende og moralske prinsipper, …» For det tredje religiøse friheter, konkret «å utøve, uten å bli forulempet, den formen for religion som vi anser best; eller å ta avgjørelser basert på vår egen samvittighet, med respekt for religiøs sannhet, …». Religiøs sannhet skal altså møtes med «respekt», men ikke med blind lydighet. For det fjerde borgerlige friheter, konkret «makten til sivilsamfunnet eller staten til å styre seg selv etter eget skjønn; eller etter lover den selv har laget, uten å være underlagt noe utenlandsk skjønn, eller … makt.» Vi ser at borgerlige («civil») er en kollektiv dimensjon, som handler om å finne normer og lover for samfunnet som ikke er påtvunget utenfra. Han understreket betydningen av «selvstyre» (self-government).

---

35 Pedersen, 2021; som fortsetter: «at det først er i dag historien når ham igjen i synet på menneskerettigheter, demokrati og ytringsfrihet.»

36 Spinoza, 2010 [1670], s. 3 (thought), s. 24 (mind); s. 25 og s. 115 (will); s. 158, s. 159 og s. 161 (judgment).

37 Smith, 1759 [2005], s. 115; se også s. 298, der han omtaler samvittighetsfriheten som bevisstheten om å handle i samsvar med, eller i strid med, vår moralske overbevisning.

38 Smith, 1759 [2005], s. 118–138.

39 Smith, 1759 [2005], s. 157.

40 Fjørtoft, 2013, s. 451.

41 Price, 1995 [1776], s. 5–6; forfatterens oversettelser.

Kant – etter å ha skrevet at «det finnes ingen plikt til å skaffe seg en [samvittighet]» – framholdt: «Men ethvert menneske har, i egenskap av et moralsk vesen, en samvittighet i seg.»[42] Han påpekte også at «det er umulig å tale om en samvittighet som *tar feil*.»[43] Kant forklarer dette med at samvittigheten er «den indre dommens stemme»,[44] altså *forum internum*. I en annen bok peker han på «vilje i relasjon til moralske lover …» som en fornuftsidé.[45] Som eksempel på allmenne fornuftslover pekte han på «viljens samstemthet med seg selv …».[46]

Schillers bok fra 1795, Über die ästhetische Erziehung des Menschen in einer Reihe von Briefen, har to norske utgaver med tittelen *Om menneskets estetiske oppdragelse i en rekke brev*.[47] Han har en nedlatende holdning til både «lavere» klasser og «lavere» kulturer, og stempler «den primitive» og «barbaren» som to eksempler på hvordan mennesket kan være i strid med seg selv.[48] Schiller løfter fram den frie dømmekraft og advarer mot egoisme, der «selvtilfredshet trekker verdensmannens hjerte sammen, det hjerte som ennå slår sympatisk i det primitive naturmennesket, …»[49] Hovedpoenget for Schiller er at både mennesket og staten må utvikles. Mennesket må utvikle sin moralske karakter og sin personlighet, slik at det ikke er driftene som styrer, men prinsippene. Staten må utvikle seg fra det Schiller omtaler som «nødstaten», altså en stat skapt utelukkende av «[b]ehovenes tvang».[50] Han bruker også begrepet «naturstat … som … står i motsetning til det moralske mennesket, …».[51]

---

42 Kant, 1997 [1797], s. 152.

43 Kant, 1997 [1797], s. 152 (utheving i original).

44 Kant, 1997 [1797], s. 153.

45 Kant, 1995 [1790], s. 225.

46 Kant, 1995 [1790], s. 237.

47 Schiller, 1991; Schiller, 2004.

48 Schiller, 2004, s. 20: følelsene hersker over prinsippene («den primitive»), eller prinsippene ødelegger følelsene («barbaren»).

49 Schiller, 2004, s. 23.

50 Schiller, 2004, s. 13; se også s. 22 om å «bebreide staten … så lenge det ennå gjaldt å forsvare statens egen eksistens?»

51 Schiller, 2004, s. 14.

Mill understreket den sterke sammenhengen mellom tankefrihet og ytringsfrihet.[52] Videre understreker han at både myndighetene og «folkemeningen» kan begrense den frie tanke.[53]

Hannah Arendt

Blant de mange moderne filosofene som har tematisert viktigheten av å motstå pålegg fra overordnede, velges Hannah Arendt (1906–1975). Hun var jøde, og hennes tenkning er sterkt formet av den totalitære perioden og den umenneskeligheten som preget særlig Europa og Øst-Asia. To andre tenkere som ble preget av denne perioden, og som understreket betydningen av å følge samvittigheten, er Simone Weil (1909–1943; mystiker og katolikk) og Dietrich Bonhoeffer (1906–1945; luthersk teolog, henrettet i Tyskland). Valget av Hannah Arendt begrunnes med at hun er den mest betydningsfulle,[54] og at hun knytter seg tydeligere til andre filosofer, i første rekke Immanuel Kant.[55]

Hannah Arendt er mest kjent for bidrag til å forstå totalitarisme, både nasjonalsosialismen og stalinismen, gjennom boken *The Origins of Totalitarianism*.[56] Hun pekte på at det isolerte og retningsløse individet er det som kan settes i stand til å gjøre onde gjerninger, ikke nødvendigvis det brutale individet. Hun skrev en bok etter rettssaken mot Adolf Eichmann i Jerusalem i 1961,[57] som hun fulgte. Eichmann var den kanskje mest sentrale

52 Mill, 1859: kapittel 2 (s. 31–99) har tittelen Of The Liberty of Thought and Discussion; se også s. 23: «Liberty, as a principle, has no application to any state of things anterior to the time when mankind have become capable of being improved by free and equal discussion. Until then, there is nothing for them but implicit obedience to an Akbar or a Charlemagne …»; for en drøfting, også om nødvendigheten av å begrense ytringsfriheten for hatprat, se Jacobson, 2021.

53 Mill, 1869, s. 138: «individual liberty will probably be as much exposed to invasion from the government, as it already is from public opinion»

54 Øverenget, 2001.

55 Lysaker, 2013, s. 717.

56 Arendt, 1951.

57 Arendt, 2000 [1963].

byråkraten i den planlagte utryddelsen av Europas jøder, og hun forklarte hans handlinger ut fra begrepet «ondskapens banalitet».

Arendt var opptatt av hvordan dehumanisering er mulig, gitt de riktige politiske kontekstene. Hun tok utgangspunkt i det allment menneskelige, og i at alle mennesker er sårbare i egenskap av å være menneske.[58] Samtidig understreket hun at ulik status knyttet til ens statsborgerskap – eller mangel på slikt statsborgerskap; Arendt var selv statsløs i nesten ti år – gjør at ideen om menneskerettighetenes universalitet blir hul. Med universalitet menes at alle mennesker skal ha samme menneskerettighetsbeskyttelse. I realiteten har ikke alle samme tilgang til menneskerettighetsbeskyttelse. Denne iboende ulikheten mellom mennesker, avhengig av deres rettslige status, løfter hun fram i formuleringen «retten til å ha rettigheter». Arendts kritikk av det nasjonalstatlige rammeverket for å sikre menneskerettigheter, der alles likeverd ikke lar seg realisere rent politisk, gjør at hun oppfattes som å stå i en kosmopolitisk tradisjon.[59]

Hennes utlegning av samvittighetsfriheten er imidlertid mest utdypet i hennes siste bok, utgitt i to bind etter hennes død.[60] I motsetning til en annen bok om det aktive liv,[61] som legger vekt på politisk deltakelse og identitet («medborgerskap»), er disse ikke oversatt til norsk. *The Life of the Mind* I og II undersøkte de tre grunnleggende evnene ved det hun kalte det kontemplative liv: tenkning, vilje og dømmekraft, og var klart inspirert av Kants drøfting av de samme begrepene. Arendt følger også Kant langs et annet spor: Det er den konkrete situasjonen som vil bestemme hva som kreves, men den atferden som velges, skal også kunne danne grunnlaget for en generell norm. Kant skilte mellom Verstand (kunnskap) og Vernuft (kritisk holdning). Nettopp evnen til å utøve ansvar, og det å være både kritisk og selvkritisk, er det sentrale hos Arendt, og det som Eichmann manglet.

---

58 Se Lysaker, 2013, s. 699–702 for mer om begrepene natalitet, pluralitet og handling hos Arendt, som ble utviklet av hennes kjæreste og faglige mentor i en tidlig fase, Martin Heidegger.

59 For mer om Arendts tenkning om menneskeverd («humanity») og argumenter for en human politikk, se Lysaker, 2013, s. 711, 716–719.

60 Arendt, 1978; Arendt, 1977.

61 Arendt, 1996 [1958].

Arendt har derfor både en teori om betydningen av det politiske liv og en teori om betydningen av det indre liv, samt om å være åpen for alt som kan bidra til å korrigere ens tidligere oppfatninger. Dette vil fremme ens politiske handleevne, til beste for en selv og fellesskapet. Slik bidrar en også til en åpen og fri debatt, sannhetssøken og forståelse av sin samtid; og slik debatt kan fremme betingelsene for nødvendig korreksjon.

Oppsummering

Vi har sett framveksten av en ny forståelse av mennesket, som har utfordret hierarki, lojalitet og konformitet, oppsummert i ordene likeverd, frie valg og ansvar.[62] Denne koplingen mellom frihet og ansvar innebærer at det ikke er fritt fram for hvilken oppførsel som helst.

Det er heller ikke slik at sosiale hierarkier er avskaffet. I de aller fleste sosiale kontekster vil det være nødvendig at noen beslutter og andre utøver det disse har vedtatt. Også i familien vil myndige medlemmer bestemme over ikke-myndige mennesker, med mer og mer frihet under ansvar etter hvert som dømmekraften modnes.

Alle tenkerne som er løftet fram, har vektlagt betydningen av dømmekraft og det å følge sin overbevisning. Noen av disse har opplevd større sosiale konsekvenser av å følge sin overbevisning. Paulus, sammen med de andre apostlene – bortsett fra Johannes – led martyrdøden,[63] og Ockham ble bannlyst av paven. Sammen med Thomas Aquinas og Erasmus tilhører Ockham det som, i tråd med inndelingen i starten av kapitlet, kalles «katolsk epoke». Menno Simons og Martin Luther er protestanter, mens Spinoza, Smith, Price, Kant, Mill og Arendt representerer politisk liberalisme, med Arendt som en viktig tenker for å forstå menneskelige grunnvilkår og faren for dehumanisering som ligger latent i totalitære regimer.

62 Siedentop, 2014, s. 77.

63 Norsk Bibelinstitutt, udatert.

Det at samvittighetsfriheten oppsto innenfor en kristen kultursfære, ofte med dypt troende som forkjempere, kan mange finne paradoksalt. Noen vil kritisere at det ikke legges mer vekt på opplysningsfilosofer. Kapitlet har vist hvordan tanken om individets frihet, valg og ansvar, og en kritisk holdning til autoriteters misbruk av sin makt, ligger forut for opplysningstiden.

Kirkene har fremmet en granskende og spørrende holdning, både til universets lover og til hvordan nye innsikter fremmes. Kirkene startet og drev utdanningsinstitusjoner, først i området rundt Middelhavet, og etter hvert også i Nord-Europa. Denne delen av kirkens historie kan løftes fram uten at vi dermed glemmer korstog, hekseprosesser og de mange former for tvangsassimilering som kirkene har både initiert, påskyndet, støttet og stilltiende akseptert.

Gjennom harde ordvekslinger i offentligheten, inklusive om Felleskristen erklæring om «kjønns- og seksualitetsmangfold» som ble omtalt i kapittel 1, formes inntrykk av at kristendommen primært handler om (ukritisk) tilslutning til visse dogmer og dermed fratar enkeltmennesker muligheten til å velge på tvers av disse dogmene. Dette er og har vært en del av kirkers preg, men kravet om ukritisk tilslutning til dogmer finnes i langt større grad i moderne politiske ideologier, særlig de mest brutale ideologiene fra det forrige århundre.

Haugen, H. M. (2026). *Samvittighetsfrihet: Demokratiets sikkerhetsventil.*
Fagbokforlaget. https://doi.org/10.55669/oa6910

Kapittel 4

Samvittighetsfrihet for dem som bistår personer uten lovlig opphold

Personer som har inngått et kontraktbasert ansettelsesforhold til personer uten lovlig opphold, bryter utlendingsloven § 108, tredje ledd, a), som hjemler bot og/eller fengsel i inntil to år for den som forsettlig eller grovt uaktsomt gjør bruk av en utlendings arbeidskraft når utlendingen ikke har nødvendig tillatelse etter loven. Derimot har det ikke vært foreslått å straffeforfølge dem som bistår personer som har oppsøkt en kirke for å unndra seg effektuering av et vedtak om avslag på asylsøknad.

Videre vil det å bistå personer uten lovlig opphold kunne bli et samvittighetsbasert valg for helsepersonell, siden en forskrift fra 2011, revidert i 2015 og 2024, begrenser helsehjelp til personer uten fast opphold.

Først avklares den rettslige statusen for ulike grupper av personer. Deretter vises at det å gi arbeid til personer uten lovlig opphold oppfyller kravene til sivil ulydighet. Deretter gir jeg et eksempel på hvordan særlig én statsråd reagerte mot dem som bisto med kirkeasyl for personer som har fått avslag på asylsøknaden, med advarsler om konsekvensene for hele det politiske systemet ved at lovene ikke etterleves. Videre drøftes situasjonen for helsearbeidere som ønsker å tilby hjelp til personer uten oppholdstillatelse, og som kan komme til å stå i en samvittighetskonflikt mellom å etterleve forskriften

This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License.
To view a copy of this license, visit https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

og etterleve den hippokratiske ed om å fremme pasientens helse.[1] Hvordan ulike overvåkingsorganer i FN har vurdert den norske praksisen, blir også gjennomgått, før vi ser på mulige politiske løsninger på de to samvittighetskonfliktene, knyttet til helse og til arbeid.

Innledende avklaringer

Det er nødvendig å skille mellom kategoriene permanent oppholdstillatelse, lovlig opphold og opphold i riket. Permanent oppholdstillatelse (tidligere kalt bosettingstillatelse) innvilges etter tre års lovlig oppholdstid i Norge. Alle personer med lovlig opphold i Norge kan søke jobber, skoleplasser eller støtte fra NAV om det er behov for det. Introduksjonsprogrammet tilbys personer som har fått innvilget lovlig opphold og bosetting i en kommune, og med integreringsloven som trådte i kraft fra 2021 skal introduksjonsprogrammet vare mellom tre måneder og tre år.

Mange av dem som ikke har lovlig opphold, har forsøkt flere ganger å få slikt opphold, både gjennom å klage til Utlendingsnemnda og begjære omgjøring, noen mer enn én gang. Noen har også gått til sak for domstolene uten å vinne fram på denne måten heller. For visse grupper av personer som har fått beskjed om å forlate Norge og som motsetter seg dette, ønsker ikke de landene de kommer fra å motta dem. Disse er såkalt ureturnerbare. I motsetning til andre papirløse – som ofre for menneskehandel eller personer som har kommet til landet *uten* å registrere seg – har ureturnerbare meldt seg frivillig hos politiet. Noen av dem bor på asylmottak, og noen av dem er statsløse. Politiet har derfor relativt god oversikt over personer som omtales som ureturnerbare. Noen av disse opplevde at skattemyndighetene sluttet å utstede og trakk inn skattekort fra personer uten lovlig opphold i 2011.[2] Andre fortsatte å få utstedt skattekort årlig.

1 For den moderne lege-eden, se World Medical Association, 2017.

2 Ekroll mfl., 2011.

Vi må altså skille mellom personer som er ureturnerbare, og personer som lever skjult i Norge uten kjent identitet. Disse siste kan være personer som er i en form for avhengighetsforhold til andre gjennom ulike former for det som omtales som moderne slaveri – et ikke-rettslig begrep; en 1926-konvensjon gir den slaveri-definisjonen som forskere viser til.[3] Personer som lever skjult, kan også være i Norge primært for å utføre kriminalitet.

Andre har erfart at ikke bare oppholdstillatelsen, men også statsborgerskapet, er trukket tilbake fordi norske myndigheter mener at de eller foreldrene – eller besteforeldrene – ikke oppgav rett identitet da de ankom Norge. Gjennom en lovendring til statsborgerskapsloven § 26 i 2019 ble terskelen for å tilbakekalle statsborgerskap for barn av personer som angivelig har oppgitt uriktig identitet betydelig høyere, og skal nå skje kun «dersom den saken gjelder, etter en konkret vurdering ikke har sterk tilknytning til riket». Dette skal likevel ikke skje dersom barnet da risikerer å bli statsløst, dersom det utgjør et uforholdsmessig inngrep, eller dersom det innebærer å tilsidesette prinsippet om barns beste.

Å bistå med arbeid

Innstrammingen i 2011 – som etterfulgte en Høyesterettsdom fra 2008[4] – har en enda lengre forhistorie. Et UDI-rundskriv om at avviste asylsøkere ikke lenger skulle få arbeidstillatelse, ble sendt til politikontorene i 2003; rundskrivet gikk ikke til Skatteetaten og NAV.[5] Et styrket samarbeid mellom

3 Slaverikonvensjonen artikkel 1(1) lyder: «Slavery is the status or condition of a person over whom any or all of the powers attaching to the right of ownership are exercised»; se Allain mfl., 2012; se også Allain, 2012, som viser hvordan «moderne slaveri»-begrepet er kommet til; han omtaler det som «Term of Art».

4 Høyesterett, 2008; hjemmelen var den forrige utlendingsloven fra 1988, § 47, annet ledd, a: om «forsettlig eller grovt uaktsomt gjør bruk av utlendings arbeidskraft når utlendingen ikke har nødvendig tillatelse etter loven.»

5 Se Limbogate, 2024 for en svært interessant historisk oversikt, inkludert at UDI-rundskrivet fra 2003 er basert på et ikke-sporbart referat fra et UDI-direktørmøte fra 9. februar 2003. Dette har ført til pålegg til UDI fra Arkivverket om utbedring.

Skatteetaten og NAV i 2011, som svar på en situasjon der albanere brukte forfalskede ID-dokumenter fra andre EU-medlemsland på Balkan til å komme til Norge, førte til at mange som ikke lenger hadde lovlig opphold, altså «papirløse», ikke lenger fikk utstedt årlige skattekort. Arbeidstakerne uten lovlig opphold – mange med opprinnelse i afrikanske land – hadde norske myndigheter god oversikt over.

Det var to forskjeller mellom personer med og uten skattekort. For det første kunne arbeidsgivere bli mer motvillige til å fortsette et ansettelsesforhold for dem uten skattekort, men mange fortsatte ansettelsesforholdet. For det andre måtte arbeidsgivere trekke automatisk 50 prosent i skatt for alle uten skattekort før lønnen ble utbetalt; personer med skattekort hadde lavere skattesats. Alle ble trukket folketrygdavgift, og denne kunne være opp mot NOK 50.000 årlig. Arbeidsgiverne rapporterte lønnsutbetalingen til skattemyndighetene som før. Dette gjaldt blant annet Gunnar Stålsett, i hans fortsatte ansettelse av Lula Tekle. Han var klar over at det han gjorde, var i strid med loven.

Det er relevant å teste om handlingene til Stålsett og andre som fortsatte ansettelsesforholdet – etter innføringen av den nye utlendingsloven og den nye praksisen med å ikke lenger utstede skattekort – innebar at kriteriene for sivil ulydighet var oppfylt. Disse er (i) overbevisningen om at loven er feil eller i det minste urimelig; (ii) alternative måter å fremme endring på har vært utprøvd; (iii) handlingen kjennetegnes av full offentlighet; (iv) en rimelig sannsynlighet for å lykkes; og (v) man er villig til å akseptere eventuell straff for handlingen,[6] og det er også vanlig å tilføye (vi) prinsippet om ikkevold. Av disse kriteriene er det kriteriet som sier at alternative framgangsmåter for å fremme endring har vært utprøvd, det mest krevende å etterleve. Naturligvis kunne Stålsett funnet en annen til å vaske i huset, men det er ikke det saken handler om. Han sto overfor en person som han ville at skulle kunne fortsette å brødfø seg selv. Stålsett kunne også ha arbeidet for å endre lovverket. Selv om det var andre enn Stålsett som var mer målrettet i å utfordre myndighetene, som organisasjonen Mennesker i Limbo, hadde Stålsett både før og etter 2011 et engasjement for papirløse.

6 Mott, 2011, s. 138–141.

Den nye praksisen fra 2011 var likevel ikke 100 % konsistent. Eksempelvis rapporterte politiet i 2015 at skattemyndighetene fortsatte å utstede skattekort uten å kontrollere om personene hadde lovlig opphold.[7]

Stålsett ble dømt til 45 dagers betinget fengsel og en bot på NOK 10.000, der aktor hadde bedt om ubetinget fengsel, altså soning i fengsel.

Mer omfattende var dommen mot Arne Viste, som hadde etablert bemanningsbyrået Plog, opprinnelig for et annet formål, men som han brukte til å gi personer uten lovlig opphold mulighet til jobb. Han mente at virksomheten bidro til å realisere Grunnloven § 110 om retten til arbeid, men fikk ikke støtte for dette i tingretten. Første setning lyder: «Statens myndigheter skal legge forholdene til rette for at ethvert arbeidsdyktig menneske kan tjene til livets opphold ved arbeid eller næring.» Viste satte seg mer inn i Grunnlovsbestemmelsen. Han fant at flertallet i Utenriks- og konstitusjonskomiteen, som i 1954 stilte seg bak den formuleringen som ble gjeldende – med et lite tillegg i 2014, slik at også «næring» ble inkludert – hadde med en viktig presisering: «Det kan ikke vedtas lover eller treffes disposisjoner som åpenbart og bevisst hindrer eller vanskeliggjør realiseringen av Grunnlovens pålegg.»[8] Denne formuleringen ble presentert i to påfølgende rettssaker mot ansatte i selskapet Plog, men uten å vinne gjennom. Når forarbeidene spesifiserer hva § 110 faktisk er tenkt å beskytte mot, bør domstolene i det minste drøfte hva som ligger i formuleringen fra 1954. Domstolene kan ikke si at de ikke er kjent med den, siden både forsvareren og miljøet rundt Viste spør om et forbud mot visse typer lovbestemmelser som reelt sett hindrer gjennomføring av Grunnloven § 110, *kan* leses ut av grunnlovsbestemmelsen.[9]

I dommen mot Viste fikk han betinget fengselsstraff på ett år og ble også ilagt en bot på 1,5 millioner NOK, samt inndragning av verdier på 1,4 millioner NOK. Verken Borgarting lagmannsrett eller Høyesterett ville behandle anken, og i 2026 fremmet Viste krav om at Gjenopptakelseskommisjonen tar saken.[10] I 2020 ble selskapet Plog slått konkurs, men i 2021 har Viste startet

7 NTB, 2015.

8 Stortinget, 1954, s. 2.

9 Ellingsen mfl., 2022.

10 Bjåen, 2026.

Plog 2. Det er også relevant at flere personer ansatt i ulike bedrifter via Plog er blitt dømt til bot eller fengselsstraff.[11]

Det mest interessante med de to sakene – som det ikke er grunnlag for å si at er feil idømt ut fra hva loven sier[12] – er reaksjonen fra Riksadvokaten på siktelsen mot Stålsett. Riksadvokaten er øverste påtalemyndighet i Norge. Riksadvokaten ønsket at han hadde blitt konsultert, og ba i tillegg om en redegjørelse for hvorfor siktelsen lød på 45 dager ubetinget fengsel.[13] Som vi så over, gjorde tingretten hele dommen betinget, slik at Stålsett slapp å sone i fengsel.

Som allerede nevnt i kapittel 1 handlet det for Stålsett – og rimeligvis også for Viste – om å unngå å gjøre andre til tiggere eller å komme i avhengighetssituasjoner. Personer som over år via sine arbeidsgivere har betalt inn folketrygdavgift, har det siste tiåret levd i svært krevende situasjoner. Gjennom innsatsen til særlig Arne Viste har ca. 300 personer fått tilbakeført beløpene de har betalt inn til folketrygden, om lag 30 millioner NOK. Ytterligere 30 som har fått bistand fra Viste, venter på utfallet av søknaden. Det finnes imidlertid mange flere; antakelig befinner de fleste seg ikke lenger i Norge. Viste mente i 2024 at det gjelder ytterligere 2800–2900 personer, basert på tall fra Norsk organisasjon for asylsøkere (NOAS).[14] I 2025 beregnet han det fortsatte utestående beløpet til NOK 400 millioner.[15]

---

11 For dommer der de domfelte er omtalt med fullt navn, se Hordaland tingrett, 2022 og Stavanger tingrett, 2020. Alle fikk bot: I 2022-dommen henholdsvis NOK 25.000 og NOK 10.000, og i 2020-dommen NOK 15.000. Anker har ikke ført fram.

12 Bergen bystyre, 2023, ba byrådet «rette en anmodning til norske myndigheter om at papirløse skal få tilbake retten til å arbeide i Norge»; Vestland fylkesting (2023) har vedtatt om papirløse: «Vestland fylkeskommune skal vere pådrivar for politikkforminga på feltet.»

13 NTB, 2019.

14 Brandvold, 2024c, gjengir Viste; se også Viste, 2024 og Kirkens Bymisjon, 2024 (samtale under Arendalsuka). Viste gir nyere oppdateringer på sin Facebook-side om brev Plog2 AS har mottatt fra Skatteetaten. Se Berglund Steen, 2024, s. 191–198 for Vistes engasjement og s. 198–209 for Stålsetts engasjement.

15 Almedal, 2025, gjengir Viste.

Myndighetenes advarsler mot å bryte lovene: Kirkeasyl

Den mest omfattende kritikken mot og advarslene om konsekvenser av lovbrudd ble framført av daværende justisminister Faremo i brev til daværende Nord-Hålogaland biskop. Brevet kom rett etter at Justisministeren, Kirke-, utdannings- og forskningsministeren og ledelsen i Den norske kirke i 1993 ble enige om å avvikle kirkeasylene og sikre at de som hadde bodd i kirkeasyl – de aller fleste av disse, noe over 700, var i Den norske kirkes bygg – skulle få en ny og generøs behandling av sine asylsøknader.[16]

Bakgrunnen for brevet er viktig. Kirkeasyl representerer en måte for asylsøkere med avslag på sine asylsøknader å unndra seg effektueringen av vedtak. Det spesielle med kirkeasyl, som har en mer enn tusenårig tradisjon, er at politiet – med noen unntak – har valgt å respektere kirkeasylene. Unntakene handler om to situasjoner: enten at politiet mener at bygget hvor kirkeasylantene bor, ikke er et vigslet kirkebygg, eller at menighetsrådet har bedt politiet om å hente ut kirkeasylanter. De mange tusen som i 1993 var involvert i praktisk tilrettelegging rundt kirkeasylantene, opplevde nok det de gjorde som en form for sivil ulydighet – selv om det var andre som arbeidet opp mot norske myndigheter med å endre politikken.

Vi fikk tidligere en innføring i kriterier for sivil ulydighet, som har forbindelser til samvittighetsfrihet.[17] Sivil ulydighet er knyttet til den *politiske* sfæren, nemlig bevisste og *offentlige* handlinger for å påvirke politiske utfall, mens samvittighetsfrihet er knyttet til den *rettslige* sfæren ved å tillate at personer ikke kan pålegges å handle – eller unnlate å handle – når dette vil stride med deres *dype* og *indre* overbevisning. Utøvelse av samvittighetsfriheten kan naturligvis forstås som å ha politiske implikasjoner.

Siden kirkeasyl ikke tidligere var tydelig rettslig regulert, var det nok ikke alle som bisto med kirkeasyl, som opplevde at det de gjorde var lovstridig. Snarere var det sentrale for mange av disse å hjelpe dem som ba om hjelp, altså primært å praktisere en samvittighet forankret i et nestekjærlighetspåbud om omsorg for medmennesker. For kritikerne av kirkeasyl er det imidlertid

16 Vetvik og Omland (1997, s. 37) viser at 673 av de 683 som var vurdert innen utgangen av april 1994, hadde fått opphold.

17 For en interessant drøfting, se Rosenfeld, 2018, s. 60–62.

ingen tvil om at kirkeasylene primært handler om å unndra seg effektuering av lovlig fattede vedtak.

Brevet fra Justisministeren har en krass tone, særlig lys av den enigheten som var oppnådd bare noen uker før:

> Når dette våpen [kirken som hellig rom] tas i bruk i en politisk kamp, blir det De og kirken for øvrig som utfordrer demokratiet. […] [S]e dem om i Europa, og De vil se blomstrende fremmedhat. Udemokratiske virkemidler tas i bruk av ytterliggående grupper med tidvis fatale følger. Når vi har unngått dette her hjemme, er jeg overbevist om at det har sammenheng med den legitimitet som vårt politiske system tross alt har. […] Det ville skuffe meg meget om det var kirken som skulle rokke ved denne legitimiteten: Hvilke krefter ville da bli utløst? […] Det er bare demokratiets vei som kan bringe oss framover. Kirkeasylene innebærer at man velger å gå langs andre stier. Det er derfor i dypeste alvor jeg spør: Hvor havner vi da?»[18]

Den daværende justisministeren forstår altså kirkeasyl som å utfordre selve det politiske systemets legitimitet, og at kirken gjennom kirkeasyl legitimerer farlige og udemokratiske krefter. De siste tre setningene ble også benyttet under en justispolitisk redegjørelse for Stortinget 17. februar 1994, som etterfulgte et lengre resonnement:

> De som på denne måten setter vår legale asylprosedyre til side, rokker ved den legitimiteten vårt politiske systemer hviler på. […] Ingen kan ta loven i egne hender uten samtidig å løpe den risiko at andre som er av en annen oppfatning også gjør det samme. Slik brytes den samfunnsorden som hviler på demokratiet og respekt for loven og lovlig fattede vedtak.[19]

Kirkeasyl forstås her som å ta loven i egne hender, framfor å innrette seg etter lovlig fattede vedtak. Disse lange sitatene illustrerer en interessant bekymring

18 Justisministeren, 1993, s. 2–3; se også Jakhelln, 1994.

19 Justisministeren, 1994, s. 2250.

knyttet til en situasjon der en veletablert samfunnsinstitusjon forstås som å fremme manglende lovrespekt. Selv om vi ikke vet hvor mange av dem som var engasjert i kirkeasyl, som faktisk var motivert av samvittighetsfrihet – forankret i ikke å hindres i å vise omsorg, basert også på en oppfatning om at disse kunne ta skade av å bli sendt tilbake til et stadig mer utrygt Kosovo (hvor de aller fleste kom fra) – ser vi at etterlevelse av lovene framholdes av justisministeren som den høyeste verdi.

Kirkeasyl ble i 2022 formelt opphevet i Norge,[20] men dette ble ikke kjent før i 2023.[21]

Å bistå med helsehjelp

2011-forskriften sier at alle som oppholder seg i riket – altså uavhengig av oppholdsstatus – har rett til vurdering fra spesialisthelsetjenesten (§ 1) og til øyeblikkelig hjelp (§ 3). Endringer i forskriften i 2015 styrket ordlyden i tre bestemmelser: § 1 om rett til vurdering; § 4 om barns rett til helse- og omsorgstjenester («nødvendige … tjenester», ikke bare «øyeblikkelig hjelp»); og § 5 om rett til helsehjelp som ikke kan vente, som omfatter «fare for eget liv og helse, og for andre; før og etter fødsel; svangerskapsavbrudd; smittevernhjelp; personer som er undergitt frihetsberøvelse.» For barn inneholder Hurdalsplattformen fra 2021 formuleringen «full tilgang til nødvendige helse- og omsorgstjenester, uavhengig av deres oppholdsstatus.»[22] Forskriftsendringen i 2024 innebar ingen endringer for barn.

Forskriften regulerer også dem som har lovlig, men ikke fast opphold i riket, og sier i § 6 at disse kun har rett til nødvendige omsorgstjenester inntil vedkommende i praksis kunne forlatt landet eller har plikt til å forlate landet, i medhold av lov.

---

20 Justis- og beredskapsdepartementet (2023a, s. 2) informerer om at 1999-rundskrivet fra Justis- og politidepartementet 4. mars 1999 til politimestrene (Kirkeasyl – retningslinjer) ble opphevet 18. januar 2022.

21 Justis- og beredskapsdepartementet, 2023b.

22 Regjeringen, 2021, s. 74.

Det er mange som opplever å ha fått regning på titusener av kroner etter å ha født på et norsk sykehus, og dette skjer i medhold av spesialisthelsetjenesteloven § 5-3. Bestemmelsen sier imidlertid: «Dersom pasienten ikke kan dekke utgiftene selv, skal de dekkes av vedkommende helseinstitusjon eller tjenesteyter.» Dersom man likevel får regning, presiserte tidligere helse- og omsorgsminister Bernt Høye at personer uten lovlig opphold kan klage på regningen til Helsedirektoratet.[23]

Likevel er det riktig å si at forskriften hjemler å gi så lite helsehjelp som absolutt nødvendig. Denne situasjonen er møtt med protest fra helsearbeidere, i et opprop signert av over 3500 personer, og som understreker: «Et regelverk som forskjellsbehandler eller ekskluderer enkelte grupper, er ikke forenlig med vår yrkesetikk.»[24] Den norske legeforening, Den norske psykologforening og Norsk Sykepleierforbund, samt fire organisasjoner, støtter oppropet. Oppropet peker på farene ved at man må vente med å yte helsehjelp til situasjonen for den enkelte blir akutt, med de konsekvensene, også for behandlingsresultatet, dette medfører.

> Norsk helsepersonell, enten de er leger, sykepleiere eller psykologer, utsettes dermed for et urimelig og uhåndterlig dilemma ved at de avkreves å fravike det grunnleggende prinsippet om å gi helsehjelp basert på behov.[25]

Det som omtales som «et urimelig og uhåndterlig dilemma», kunne også vært omtalt som en samvittighetskonflikt. Man vil – som allerede påpekt i kapittel 1 – unngå å gjøre andre sykere enn nødvendig ved å avstå fra å gi helsehjelp. Forskriften presiserer imidlertid at personer med lovlig opphold, men som er i prosess med å få avsluttet oppholdet, skal få begrenset helsehjelp, mens personer uten lovlig opphold kun skal få akutt helsehjelp som ikke kan vente.

---

23 Dommerud, 2015, gjengir Høye.

24 Papirløse, 2020.

25 Papirløse, 2020.

Menneskerettighetene

Oppropet signert av de norske helsearbeiderne understreker at de skal bygge sin gjerning på respekt for grunnleggende menneskerettigheter.[26] Dette gjør det naturlig å undersøke hva menneskerettighetene faktisk sier om helsehjelp til personer som bor i et land uten å være statsborgere, men som enten har permanent opphold, lovlig opphold eller er såkalt papirløse, altså ikke har dokumenter som gir lovlig opphold. For dem med permanent opphold er svaret enkelt: De eneste menneskerettighetene som kan begrenses for disse, er politiske rettigheter, altså å inneha politiske verv og å stemme ved valg; i Norge kan personer med oppholdstillatelse stemme ved kommune- og fylkestingsvalg.

Såkalte utviklingsland gis riktignok muligheter til å «bestemme i hvilken utstrekning de skal garantere ikke-statsborgere de økonomiske rettigheter som er anerkjent i denne konvensjon» (artikkel 2(3) i FNs konvensjon om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter; ØSK-konvensjonen), altså arbeids- og trygderettigheter. Bestemmelsen gjelder ikke for Norge.

Norge rapporterer til FNs komite for økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter (ØSK-komiteen), som overvåker gjennomføringen av ØSK-konvensjonen. I den siste tilbakemeldingen fra ØSK-komiteen anbefales Norge å treffe effektive tiltak for å sikre at alle personer i landet får tilgang til grunnleggende helsetjenester, uavhengig av deres oppholdsstatus.[27] Det gjøres altså fra ØSK-komiteens side ingen distinksjon mellom mennesker etter oppholdsstatus, og plikten gjelder for alle som befinner seg i Norge.

Tilsvarende bekymring deler FNs komite for barns rettigheter (Barnekomiteen), med spesifiseringen av at helsehjelp skal tilbys «straks … uavhengig av hensyn knyttet til avreisedato.»[28]

Det er altså ingen tvil om hva menneskerettighetspliktene sier. ØSK-konvensjonen skiller ikke mellom personer etter oppholdsstatus når det gjelder deres rettmessige krav på å nyte godt av sosiale rettigheter, eksempelvis retten

26 Papirløse, 2020.

27 Komiteen om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter, 2020, avsnitt 39, utdrag.

28 FNs Komité for barns rettigheter, 2018, avsnitt 24(c).

til helse. Verken Barnekomiteen eller ØSK-komiteen gjør distinksjoner knyttet til oppholdsstatus.

Selv om begge politikkområdene behandlet i dette kapitlet vil møte utfordringer i å finne en fullgod løsning som ivaretar både hjelpernes, statens, sykehusenes og kommunenes interesser, og rettighetene for de menneskene som vil bedre sin situasjon, er det likevel verdt å peke på mulige retninger. Vi starter med helsehjelp.

Realistisk løsning på samvittighetskonflikten for helsearbeidere?

I dag er noen helsetjenester lettere tilgjengelige ved at enkelte kommuner, som Trondheim, har vedtatt å tilby helsehjelp også til såkalte papirløse. I Oslo har Norges Røde Kors og Kirkens Bymisjon siden 2009 samarbeidet om Helsesenter for papirløse, og i Bergen driver Kirkens Bymisjon og Bergen Røde Kors fra 2018 et tilsvarende senter. Senteret kan imidlertid føres tilbake til 2013. Sentrene i Oslo og Bergen tilbyr helsehjelp utført av frivillige fagfolk fra ulike helseprofesjoner. Mer krevende medisinske inngrep henvises til et sykehus. Oslo og Bergen kommuner bidrar økonomisk til sentrene, og Vestland fylkeskommune har vedtatt at den «legg til rette eigne tenester med føremål å betre forholda for dei papirlause.»[29] Staten har ennå ikke bidratt, men snarere advart sterkt mot virkningene av et slikt tilbud. I samband med etableringen av Helsesenteret i Oslo ble det uttrykt fra ulike statlige myndigheter at Helsesenteret var «uønsket», at dette var å gi hjelp til «kriminelle» og at «politiet må … gjøre jobben sin.»[30]

Slike tilbud i noen kommuner eller i regi av organisasjoner – som også tilbys personer utenfor Oslo og Bergen – er viktige for dem som får hjelp. Tilbudene bidrar likevel ikke til å løse samvittighetskonfliktene for de mange tusen helsearbeiderne som regelmessig står i situasjoner der det ikke er sam-

29 Vestland fylkeskommune, 2023; se også Berge, 2023.

30 Gjengitt i Haugen, 2018b, s. 20.

svar mellom den helsehjelpen de kan tilby, og det de føler seg forpliktet til som profesjonsutøvere. Det er ikke gjort noen beregninger av hva prisen ville blitt for å sikre ikke-diskriminerende primærhelsetjenester for dem som oppholder seg i Norge, og helse-Norge er stadig preget av avveininger mellom behov og hvorvidt en slik inkluderende ordning vil bety at mange flere vil bryte opp fra sitt bosted for å komme til Norge.

Vi så over at to av FNs menneskerettighetsorganer har understreket plikten til å yte helsetjenester til alle. Da Norge i september 2019 var gjenstand for den såkalte Universal Periodic Review, som handler om at representanter fra alle stater kan spørre representanter for den staten som er under utspørring, svarte Norge på spørsmålet om helsetjenester for alle uavhengig av oppholdsstatus: «Alle har rett til nødvendig helsehjelp, med noen begrensninger for dem uten oppholdstillatelse.»[31] Det er ikke gitt at denne beskrivelsen ville ha vunnet tilslutning hos underskriverne av Papirløse-oppropet, som vi lærte om over. Ny utspørring av Norge skjedde i 2024;[32] ingen skriftlige spørsmål omhandlet helsetjenester til alle. LO-kongressen vedtok i 2025: «LO skal jobbe for helsehjelp til papirløse i primær [sic] og spesialisthelsetjenesten.»[33]

Realistisk løsning på samvittighetskonflikten for dem som vil ansette?

Samme dag som tingretten kunngjorde dommen mot Stålsett, annonserte regjeringen en midlertidig forskriftsendring. Denne gjaldt ut 2021, og innebar at personer med alder og norsk botid på 65 år til sammen kunne få opphold i Norge, gitt at oppholdstiden er minst 16 år.[34] Ifølge Utlendingsnemnda

31 Regjeringen, 2019a, s. 7, avsnitt 217.

32 FNs høykommisær for menneskerettigheter, 2024.

33 Nilsen, 2025, gjengir LO-Kongressen 2025. Formuleringen finnes ikke her: https://www.lo.no/hva-vi-mener/los-handlingsprogram-og-vedtekter. Merk også Yemanennettverkets fem krav; se NOAS 2026, der ett handler om helsehjelp, arbeid, utdanning og bolig. Navnet stammer fra Yemane Teferi, som døde som papirløs i 2016.

34 Justis- og beredskapsdepartementet, 2021.

søkte 140 personer, og 65 fikk oppholdstillatelse; de fleste midlertidig i kun ett år.[35] Et tilleggskrav var å ikke ha vært straffedømt, og NOAS viser at personer som fylte kravene, men hadde fått forenklet forelegg, eksempelvis for trafikkforseelse, ikke fikk opphold.[36]

Viste la i rettssaken stor vekt på Grunnloven § 110 om retten til arbeid, som fra 2014 fikk tilføyelsen «eller næring», og også en ny setning om sosial sikkerhet: «Den som ikke selv kan sørge for sitt livsopphold, har rett til støtte fra det offentlige.» Mens det er relativt stor enighet om at retten til arbeid ikke kan romme det å være sikret arbeid ved arbeidsledighet, handler uenigheten mellom Viste og andre rundt ham om hvorvidt denne retten også omfatter det å ikke bli fratatt arbeidet eller levebrødet sitt. For at en rettighet skal være effektiv, må det finnes en tilsvarende plikt hos statlige myndigheter. Menneskerettighetsutvalget tydeliggjorde at retten til arbeid «nå må leses i lys av at statens myndigheter er forpliktet gjennom de internasjonale konvensjonene til å respektere, beskytte og oppfylle rettigheter knyttet til arbeid.»[37] Plikten til å respektere handler om å ikke gripe inn slik at retten til arbeid effektivt blir hindret. Denne plikten forstås av Viste og andre som brutt når personer som har et arbeid, blir fratatt muligheten til å arbeide, og de som har bistått i arbeidet, dømmes for å ha brutt utlendingsloven.

En slik forståelse kan leses som sammenfallende med den presiseringen som ble gjort av flertallet i Utenriks- og konstitusjonskomiteen i 1954, om at Grunnloven legger begrensninger på lovgiver. Debatten på Stortinget i 2014 støttet opp om hovedargumentasjonen fra Menneskerettighetsutvalget. Utvalget skrev imidlertid at et

> bedre vern om retten til arbeid enn det som følger av våre internasjonale forpliktelser, vil kunne binde opp offentlige ressurser og politiske handlingsalternativer i for stor grad. Dette gjelder særlig i tider med knapphet på økonomiske ressurser.[38]

35 Mehl (daværende justisminister), 2022, ca. 14:11.

36 NOAS, 2023, s. 2.

37 Stortingets Menneskerettighetsutvalg, 2011, s. 231.

38 Stortingets Menneskerettighetsutvalg, 2011, s. 231.

Dette handler om plikten til å oppfylle, *ikke* plikten til å respektere, noe som er sentralt for Viste. Det er relevant å undersøke nærmere hva som ligger i Norges internasjonale forpliktelser.

Mens drøftingen av grunnlovsbestemmelsen fikk noe plass i dommen fra Oslo tingrett, var tingrettens behandling av artikkel 6 i ØSK-konvensjonen mer overfladisk. Den sier:

> Konvensjonspartene anerkjenner retten til arbeid, som omfatter mulighet for enhver til å tjene sitt levebrød ved arbeid som han fritt har valgt eller godtatt, og skal treffe de nødvendige tiltak for å trygge denne rettighet.

Som tydeliggjort i menneskerettighetsloven fra 1999 skal ØSK-konvensjonen gå foran norsk lov i tilfelle motstrid. Tingrettsdommen nøyer seg med å framholde at verken grunnlovsbestemmelsen eller menneskerettighetskonvensjoner som Norge har inkorporert hindrer norske myndigheter i å «nekte utlendinger, uten lovlig opphold i Norge, å ta arbeid i landet.»[39]

I motsetning til Grunnloven § 110 («Statens myndigheter skal legge forholdene til rette for …») har ØSK-konvensjonen artikkel 6 («Konvensjonspartene anerkjenner retten til arbeid …») større preg av å være en rettighetsbestemmelse. Tolkningskommentar 18, avgitt av ØSK-komiteen om innholdet i denne bestemmelsen, understreker at det å ha arbeid setter mennesker i stand til å leve med verdighet, sikre ens overlevelse og bidra til ens personlige utvikling og anerkjennelse i samfunnet.[40] Artikkel 2(3) i ØSK-konvensjonen, omtalt over, slår fast at land som Norge, men ikke utviklingsland, skal sikre også ikke-borgere økonomiske rettigheter, som inkluderer retten til arbeid.

Da Norges etterlevelse av Konvensjonen ble drøftet med Komiteen i 2020, var det oppmerksomhet på tiltak for å øke sysselsettingen blant innvandrere,[41] men ingenting spesifikt ble etterlyst fra Komiteen om tiltak for å gjøre det lovlig – eller i alle fall akseptert – å tilby jobb til personer uten lovlig opphold.

---

39 Oslo tingrett, 2019a, s. 14.

40 FNs komité for økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter, 2006, avsnitt 1; se også avsnitt 4 og avsnitt 31, som vektlegger en særlig plikt overfor særlig marginaliserte og sårbare personer og grupper.

41 FNs komité for økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter, 2020, avsnitt 21(c).

En forutsetning for at slike ansettelser skal bli akseptert, er naturligvis at det ikke foreligger noen form for utnyttelse i arbeidsforholdet, og at alle relevante opplysninger i den perioden ansettelsesforholdet varer, blir rapportert til relevante myndigheter.

I Stålsetts tale til Oslo tingrett pekte han på kjernen i det han kalte en samvittighetskonflikt: «Konflikten mellom grunnleggende verdier og lovens bokstav kan i enkelte tilfeller bli så skarp, at den erfares slik at en ikke har noe annet valg enn å bryte loven, og så ta de rettslige følgene av dette valg.»[42] Han løftet også fram barmhjertighet, som han forsto som et uttrykk for humanisme, og understreket at han vil «arbeide for å endre lover som har uakseptable konsekvenser for våre medmennesker.»[43]

Arne Vistes anke på tingrettsdommen og ankene på de to andre tingrettsdommene mot Plog-ansatte ble avvist. Det er derfor ikke mulig å få prøvd tingrettens vurderinger. Dersom det blir aktuelt å få prøvd rekkevidden av artikkel 6 i Konvensjonen og § 110 i Grunnloven for en høyere norsk domstol, stilt opp mot forbudet mot ansettelser i utlendingsloven § 108, tredje ledd, a), er det fem forhold som må løftes fram: (i) hva som kan leses ut av forarbeidene fra 1954; (ii) menneskerettighetsloven, som sier at konvensjonsbestemmelser har forrang over norske lovbestemmelser i tilfelle motstrid; (iii) tolkningskommentar 18, som understreker virkningene for den enkelte av å ha arbeid: verdighet, overlevelse, personlig utvikling og anerkjennelse;[44] (iv) tolkningskommentar 20 om ikke-diskriminering, som fastslår at konvensjonsrettighetene gjelder alle «uavhengig av juridisk status og dokumentasjon»;[45] og

42 Stålsett, 2019, s. 3.

43 Stålsett, 2019, s. 1.

44 FNs komité for økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter, 2006, avsnitt 1. Merk at Høyesterett til nå kun har tatt stilling til tolkningskommentarer fra FNs menneskerettighetskomité og FNs komité for barns rettigheter, som nevnes som «eksempel» på «folkerettslig relevante tolkingsuttalelser …»; se Skoghøy (dommer i Høyesterett) 2016, s. 8. Han bekrefter på s. 4–5 og s. 7 et skille mellom tolkningskommentarer som spesifiserer en konvensjonsbestemmelse, og «tilråding om optimal praksis», se Høyesterett 2009, avsnitt 44. Se også Høyesterett 2015, avsnitt 154, og Høyesterett 2018b, avsnitt 14, der det avgjørende er hvorvidt tolkningskommentaren er forankret i konvensjonsteksten; se også Ulfstein 2016.

45 FNs komité for økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter, 2009, avsnitt 30.

(v) behovet for å bekjempe tvangsarbeid og kriminalitet. Personer med gode og ryddige arbeidsforhold vil ikke lett fristes til kriminalitet.

Det er relevant at utlendingsloven § 108, sjette ledd sier:

> Den som yter humanitær bistand til utlending som oppholder seg ulovlig i riket, skal ikke kunne straffes for medvirkning til ulovlig opphold med mindre a. vedkommende har hatt til hensikt å hjelpe utlendingen til å unndra seg plikten til å forlate riket, og b. hjelpen har vanskeliggjort myndighetenes mulighet til å få til en utsendelse.

Denne humanitærbistand-bestemmelsen er vurdert av Høyesterett HR-2021-1774-A, som opphevet deler av en dom i Borgarting lagmannsrett for brudd på § 108 i utlendingsloven, samt brudd på tolloven (ved å ha oppbevart smuglersigaretter).[46] Høyesterett fant brudd på § 108, tredje ledd, men ikke § 108, fjerde ledd («hjelper en utlending til ulovlig opphold i riket …»). Det humanitære unntaket i § 108, sjette ledd ble brukt for å begrunne hvorfor det å *huse* to personer i tre døgn – da politiet oppdaget de to i kjelleren – ikke var brudd på § 108, fjerde ledd. Kort fortalt fikk personen som hadde huset to personer uten lovlig opphold, ikke noen fordel av å ha huset de to, og det skjedde som en vennetjeneste.[47]

Ut fra Høyesteretts presisering om at det humanitære unntaket begrenser seg til «fysiske livsnødvendigheter», virker det ikke sannsynlig – slik § 108 er formulert – at det å tilby arbeid mot betaling til papirløse, slik at disse kan få midler til «fysiske livsnødvendigheter», vil falle inn under § 108, sjette ledd.

---

46 Høyesterett, 2021. Merk at det var reist tiltale for brudd på § 108, tredje og fjerde ledd («hjelper en utlending til ulovlig opphold i riket …»). Straffen etter § 108, tredje ledd, ble opprettholdt, men mildnet. Høyesterett 2021 gjengir tingretten i avsnitt 43 – om å ikke undersøke arbeidstillatelse – som å være «grovt uaktsomt …». Høyesterett uttaler i avsnitt 46 at brudd på § 108, tredje ledd, var et «enkeltstående og meget kortvarig arbeidsoppdrag, og forholdet har ikke karakter av utnyttelse»; dommen ble derfor en bot på NOK 30.000 (der ca. NOK 5000 var for oppbevaring av smuglersigaretter).

47 Høyesterett, 2021, avsnitt 24 lyder i sin helhet: «Ordet «humanitær» peker mot hjelp som ytes for å dekke menneskelige behov, og ordet «bistand» indikerer at det dreier seg om hjelp som skjer uten krav om motytelse. Etter mitt syn kan «humanitær bistand» beskrives som uegennyttig hjelp til dekning av fysiske livsnødvendigheter og tilgrensende medmenneskelige behov.» For utdypning, se avsnitt 25–27 (avsnitt 26 nevner «husvære») og 32.

Oppsummering

Den norske lovhjemmelen for å ikke ansette personer uten lovlig opphold er klar; problemet er at den *ikke* inneholder et skille mellom utnyttelse og ikke-utnyttelse. Forskriften om å ikke yte helsehjelp til personer uten fast opphold er mindre klar; det er ikke opplagt hva «helt nødvendig helsehjelp» betyr. Personer som yter helsehjelp utover det forskriften gir adgang til, blir ikke straffet for dette. Helsesenteret for papirløse er en institusjonalisert løsning som gjør det mulig å yte helsehjelp utover det forskriften gir anledning til.

Humanitære hensyn er lette å få øye på i situasjonen med helsehjelp. Vi har sett at dette også motiverer dem som ansetter eller velger å ikke si opp mennesker. For dem som ansetter, er ønsket om å ansette motivert av hensyn til å opprettholde verdighet, selvrespekt, selvberging og anerkjennelse, slik også tolkningskommentar 18 om retten til arbeid understreker.[48] Det handler om å unngå at en person som rettslig sett er utsatt, også blir utsatt på en rekke andre områder.

Verken å ansette personer uten lovlig opphold, å bistå personer som har søkt beskyttelse i en kirke, eller å bistå personer uten lovlig opphold med helsehjelp er en lovmessig tvangssituasjon, men derimot frivillig engasjement for sine medmennesker. Vi så at en sivil ulydighetshandling – for å forstås som sivil ulydighet – må oppfylle seks krav: (i) at den er et svar på en lovbestemmelse man og mange opplever som å være feil eller urimelig, og (ii) som man har forsøkt å endre; (iii) at handlingen skjer i full offentlighet, med (iv) en rimelig sannsynlighet for å lykkes; (v) at man aksepterer eventuell straff; og (vi) at den er basert på prinsippet om ikkevold. Fordi lovgrunnlaget er så mye klarere for ansettelser, er det rimelig å si at de som velger å ansette gjør dette som en sivil ulydighetsaksjon. Vi så at kriteriene for sivil ulydighet var oppfylt for både Stålsett og Viste. Det er vanskeligere å si at helsearbeidere som gir helsehjelp, deltar i sivil ulydighet. Disse må antas å være styrt av sin profesjonsetikk i møte med personer som trenger helsehjelp, og der forskriften ikke sikrer slik helsehjelp i tilstrekkelig grad.

48 FNs komité for økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter, 2006, avsnitt 1.

Haugen, H. M. (2026). *Samvittighetsfrihet: Demokratiets sikkerhetsventil.*
Fagbokforlaget. https://doi.org/10.55669/oa6910

Kapittel 5

Abort, ikke-naturlig reproduksjon og omskjæring av guttebarn

Inngrep som abort, medisinske inngrep som går på tvers av naturlig reproduksjon, og omskjæring av guttebarn er ulike saksområder. Mens de første er direkte knyttet til reproduksjon og oppleves av noen som å ikke være tillatt ut fra deres religion eller livssyn, handler omskjæring av guttebarn om noe som er påbudt ut fra religiøse påbud.

Innenfor ikke-naturlig reproduksjon finnes også muligheten for at barn fødes gjennom såkalt surrogatmor. Dette er ikke tillatt i Norge, og det oppstår derfor ingen utfordringer for norske helsearbeidere. Utfordringen er knyttet til manglende lovhjemmel for innreisetillatelse og etablering av juridisk foreldreskap for barn født i utlandet gjennom surrogati. Dette kan reise utfordringer for norske byråkrater, som skal vedta søknader ut fra hva loven sier.

Fremskrittspartiets prinsipprogram 2009–2013 og partiprogram 2021–2025 og 2025–2029[1] – men ikke partiets handlingsprogram 2009–2013 – uttrykte støtte til aktiv dødshjelp. I Venstres Stortingsvalgprogram 2025–2029 heter det: «Utrede selvbestemt assistert livsavslutning i Norge.»[2] Det vil også

1 Fremskrittspartiet, 2025, s. 4 («Fremskrittspartiets prinsipper»; samme plassering og ordlyd som i 2021).

2 Venstre, 2025, siste punkt under Kapittel 4 – Helse og omsorg. Almeland og Melby (2026) har levert et representantforslag i tråd med partiprogrammet.

This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License.
To view a copy of this license, visit https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

gis en kort vurdering av samvittighetsfrihet i en eventuell situasjon der norsk lov tillater en slik praksis.

Abort[3]

Høyesterett behandlet abortsyn i den såkalte Børre Knutsen-dommen.[4] Knutsen hadde lagt ned det statlige embetet som prest i Balsfjord kommune i protest mot abortloven fra 1978, som gav den gravide selvbestemmelse til uke 12.[5] På dette tidspunktet var prestene fortsatt statlige embetsmenn. Han gjorde dette etter inspirasjon fra (de fleste) prestenes embetsnedleggelse i 1942, som vi skal lære mer om i kapittel 9. Knutsen deltok senere i flere markeringer mot abortloven, der han blant annet brukte små dokker innsmurt i rød farge for å skape assosiasjoner til menneskefoster.

Høyesterett avviste at «han som statlig embetsmann har tilknyttede embetsplikter som «er av den karakter at de kan utløse noen samvittighetskonflikt.»[6] Snarere ble Børre Knutsen av Høyesterett oppfattet som å ha gjennomført en demonstrasjonshandling.

I dommen heter det blant annet:

> Børre Knudsen anser abortloven for å være i strid med Grunnloven og de rettsprinsipper som et rettssamfunn må bygge på. Et viktig formål med hans protesthandlinger er å fremtvinge en rettslig prøving av abortlovens gyldighet.[7]

---

3 For en mer inngående drøfting av en rekke spørsmål knyttet til medisinsk teknologi og reproduksjon, se Magelssen, 2023.

4 Høyesterett, 1983.

5 Se Gunnes, 2025, s. 162, note 3 for en oversikt over abortlov-endringer fra 1960 (abort tillatt ved medisinske årsaker, incest og voldtekt), 1975 (abort tillatt av sosiale årsaker; beslutning lå hos nemnd) og 1978 (selvbestemt abort inntil uke 12; mulig med abort, basert på beslutning hos nemnd etter uke 12).

6 Høyesterett, 1983, s. 1020.

7 Høyesterett, 1983, s. 1011.

Høyesterett vurderte om abortloven stred mot både retten til liv-bestemmelser i internasjonale menneskerettighetskonvensjoner og mot Grunnlovens (daværende) § 2 (den evangelisk-lutherske lære som statens offentlige religion) og (daværende) § 4 (Kongen [regjeringen] skal håndheve og beskytte den evangelisk-lutherske religion). Ingen av disse argumentene førte fram. Retten til liv-bestemmelser ble ikke av Høyesterett spesifisert til å bare gjelde for det fødte liv, men Høyesterett fastslo likevel at retten til liv-bestemmelser ikke innebar «vidtgående begrensninger i lovgiverens adgang til å regulere vilkårene for abort.»[8] For en person som mener at også det ufødte liv representerer menneskelig liv som må tilkjennes en moralsk verdi, kan dette argumentet være vanskelig å akseptere.

En interessant og i dag nokså ukjent del av Den katolske kirkes historie er den tidligere læren, inspirert av Aristoteles, om at det var et skille mellom et besjelet og et ikke-besjelet foster, som ble hevdet å skje etter 40 dager (6. uke) for gutter og etter 80 dager (12. uke) for jenter. Dette ble utviklet som del av offisiell katolsk lære gjennom Decretum Gratiani, en samling lovtekster utgitt av Gratian, den moderne kirkerettens far, rundt 1140. Hele lovsamlingen ble videreført gjennom Corpus juris canonici i 1582. Decretum Gratiani ble offisielt opphevet i 1917, da en ny lovsamling ble innført – selv om man i tiårene før dette kom med nye læresetninger om livets ukrenkelighet fra unnfangelsen, som motsa dette skillet mellom besjelet og ikke-besjelet foster. Dette eksemplet er interessant primært fordi det utfordrer forståelsen av at det alltid har vært én omforent holdning blant katolikker.

I dag skiller sjia-retningen innenfor islam mellom embryo og menneske, og mener at denne overgangen inntrer etter fjerde måned i svangerskapet.

De fleste, også kirkesamfunn, aksepterer abort for å redde morens liv. Den norske kirke har gått lengre: «Et samfunn med legal adgang til abort er et bedre samfunn enn et samfunn uten slik adgang. Det forhindrer illegale aborter, og fremmer helse, sikkerhet og trygghet for kvinner.»[9] De fleste kirker i verden vil ikke si noe tilsvarende offentlig, selv om mange medlemmer i disse kirkene kan stå for et slikt standpunkt. Dogmatisme og pragmatisme kolliderer.

8 Høyesterett, 1983, s. 1017.

9 Bispemøtet i Den norske kirke, 2019.

For abortforkjemperne handler abort om kvinners frihet over egen kropp, og retten til å treffe valg uten å bli overprøvd. Den nye abortloven fra 2024 utvidet perioden for selvbestemt abort fra 12. uke til 18. uke.[10] Under 1975- og 1978-loven ble aborter etter 12. uke innvilget av en såkalt abortnemnd. I utredningen som lå til grunn for 2024-lovendringen, heter det: «Forbudet mot abort fra utgangen av tolvte svangerskapsuke til utgangen av 18. svangerskapsuke har mer karakter av en symbolsk funksjon enn et reelt forbud.»[11]

2024-loven gjeninnfører i § 4 en rett til fosterantallsreduksjon uten abortnemnd. En slik rett ble tatt ut av abortloven i 2019, som oppfyllelse av et løfte fra daværende statsminister Erna Solberg i forkant av at Kristelig Folkeparti høsten 2018 vedtok å gå inn i den borgerlige regjeringen. Abortnemndene, som behandler søknader om abort eller fosterantallsreduksjon etter uke 18,[12] skal etter 2024-loven bestå av tre personer; én skal være jurist, og minst to skal være kvinner. Videre er nemndene pålagt åpenhet om sitt arbeid, som spesifisert i §§ 17 og 25.

Det er relevant at andelen jordmødre – som også assisterer ved abortinngrep – som vil reservere seg, øker markant dersom grensen for selvbestemt abort utvides, om vi skal tro en spørreundersøkelse.[13] Dersom grensen øker til 16 uker, vil 31 prosent reservere seg, eller vurdere å gjøre det; dersom grensen økes til 18 uker, gjelder dette for 44 prosent. Tilsvarende undersøkelser er ikke gjort for gynekologer eller andre leger.

Mens Børre Knutsen gjennom sine handlinger ville få kjent abortloven ugyldig, vil mange av reservasjonslegene – som Gunhild Felde, omtalt i kapittel 1 – *ikke* ønske en diskusjon om selve abortloven, men bare få forståelse for hvorfor samvittigheten medfører at de vil reservere seg fra å medvirke til

10 NOU 2023: 29; to medlemmer av utvalget ønsket å beholde dagens grense på 12 uker for selvbestemt abort; se s. 273–278; ett medlem ønsket ikke nemnder til å vurdere abortforespørsler etter 18. uke; se s. 279–280. Merk at regjeringspartiene ikke i utgangspunktet var enige om å fremme et lovforslag; se Regjeringen, 2021, s. 63, der det heter «Regjeringspartiene står fritt til å søke flertall i Stortinget for sine standpunkter om abortloven.»

11 NOU 2023: 29, s. 200.

12 For en påpekning av forskjeller mellom de to inngrepene, se Langseth Dahl mfl., 2019; for et standpunkt om at fosterantallsreduksjon må likestilles med abort, se Nortvedt, 2019.

13 Dolonen, 2021; 450 har svart; merk at det ikke er spørsmål om reservasjon ved selvbestemt abort inntil 12. uke.

abort.[14] Disse ønsker bare ikke å praktisere i samsvar med loven, slik vi så i kapittel 1. De aksepterer også at det å leve i et demokrati innebærer at flertallssynet vil trumfe mindretallsynet. Samtidig ønsker de at mindretallet ikke skal overkjøres, og mener at reservasjonsretten, som et uttrykk for samvittighetsfriheten, er med på å styrke en viktig side av demokratiet, nemlig hensynet til mindretallet. Også en representant for flertallet i 2024, Sandra Bruflot fra Høyre, svarte med å påpeke «forskjellen på samvittighetsspørsmål og andre spørsmål»[15] da hun ble spurt om hvorfor hun valgte å stemme i strid med Høyres partiprogram 2021–2025 om at «dagens abortlov skal ligge fast.»[16]

Som presisert i kapittel 1 ble fastlegeforskriften endret i 2014, slik at det ikke lenger er nødvendig å gå til fastlegen for å få henvisning til sykehus som kan gjennomføre abort, selv om det kan argumenteres for at det foreligger en implisitt henvisningsplikt.[17] Fastlegeforskriften – merk at en forskrift vedtas av regjeringen, ikke av Stortinget, og at fullmakt til å gi forskrifter finnes i § 27 i 2024-abortloven (og § 12 i den forrige abortloven) – gjør det ikke nødvendig med *henvisning* fra fastlege for å få utført abort. Fastlegen «skal … sende kvinnens begjæring om svangerskapsavbrudd sammen med relevante og nødvendige medisinske opplysninger.»[18] Denne bestemmelsen kan leses slik at det ikke er et reelt bortfall av henvisningsplikten, fordi man faktisk må bistå i dokumentoversendelse.[19] § 24 i 2024-abortloven hjemler reservasjonsrett for helsepersonell, og tilsvarende fantes også i den forrige abortloven og abortforskriften; mer konkret at disse fritas fra å utføre eller assistere ved svangerskapsavbrudd. Reservasjonsretten gjelder ikke stell og pleie før, under og etter aborten.

Samvittighetskonflikter kan oppstå hos ansatte som arbeider ved sykehusene. Dersom en person ikke ønsker å medvirke til abortinngrep, men likevel søker seg til gynekologiske sykehusavdelinger, vil dette kunne skape problemer, særlig dersom sykehuset er relativt lite. Det siste kriteriet til samvit-

14 Takk til Gunnhild Felde for denne presiseringen, formidlet i e-post 20. september 2022.

15 NRK 2024, 30:36–30:38.

16 Høyre, 2021, s. 42.

17 Haaland mfl., 2014.

18 Fastlegeforskriften § 24, femte ledd.

19 Haaland mfl., 2014.

tighetsfrihetsutvalget sier at reservasjonen bør tolereres dersom slik reservasjon er gjennomførbar i praksis, ut fra hensynet til arbeidsgiver og kolleger.[20]

Det er kun for leger som utfører abort, og sykepleiere som bistår ved abort, ved sykehusene at reservasjonsrett reelt sett kan praktiseres. Verken fastlegeforskriften i kraft fra 2013 eller den reviderte forskriften i kraft fra 2015 spesifiserer en reservasjonsrett. Høyesterett hadde i 2018 en kort drøfting av høringsnotatet fra Helse- og omsorgsdepartementet fra 2014 som ledet til endringene i fastlegeforskriften i kraft fra 2015. Høringsnotatet tar opp om det å imøtekomme artikkel 9 i Den europeiske menneskerettighetskonvensjon om religion-, tanke- og samvittighetsfrihet gjør det for vanskelig å imøtekomme § 4 i helsepersonelloven om forsvarlig og omsorgsfull hjelp. Høyesterett støtter resonnementet i høringsnotatet ved å understreke: «Dersom … kvinnen … ikke får [abort] utført eller blir stilt overfor urimelige vanskeligheter … vil … de hensyn departementet har fremhevet [måtte] tillegges avgjørende vekt.»[21] § 16 i den reviderte fastlegeforskriften i kraft fra 2015 sier: «Fastlegen skal drive sin virksomhet i tråd med krav fastsatt i lov …»; se også §§ 10 og 24.

Ikke-naturlig reproduksjon: Prevensjon og assistert befruktning

Vi skal se på tre inngrep som påvirker naturlig reproduksjon; de to første er både vanlige og tillatte i Norge, mens surrogati er forbudt i Norge.

I den katolske kirke forstås det som galt å hindre den naturlige reproduksjonen, og dette rommer et forbud mot prevensjon. Såkalte sikre perioder mellom menstruasjoner aksepteres, og det aksepteres også bruk av kondom for å unngå overføring av sykdommer blant menn som har sex med menn.

Den såkalte spiralnekt-dommen, hvor legen Katarzyna Jachimowicz ble oppsagt av sin arbeidsgiver og begge anla sak mot den andre, endte med at

20 NOU 2016: 13.

21 Høyesterett, 2018a, avsnitt 85; se også Tingelholm, 2018.

kommunens oppsigelse ble kjent ugyldig.[22] I dommen ble det lagt vekt på at hun hadde vært tydelig på sin reservasjon, og at kommunen hadde akseptert dette. Det ble også lagt vekt på den uklare rettstilstanden på tidspunktet for ansettelsen. Oppsigelsen skjedde i 2015, etter at den reviderte fastlegeforskriften hadde trådt i kraft 1. januar samme år, med en presisering om at fastlegene skal drive etter «krav fastsatt i lov».[23]

I debatten på Stortinget i 2014 kom det forslag om å stramme inn reservasjonsadgangen ytterligere gjennom klarere pålegg til kommunene og strengere sanksjoner ved regelbrudd. Disse forslagene fikk ikke flertall. Det som fikk flertall var bedre «tilsynsmessig oppfølging av kommunenes og fastlegenes tilbud …», som etterfølges av begrepet «lovstridig reservasjon».[24] Begrepet «lovstridig reservasjon» defineres ikke eksplisitt, men Komiteen spesifiserer hva abortforskriften § 15 ikke dekker, nemlig å «reservere seg mot å gi bistand før eller etter inngrepet. Komiteen viser til at det ikke er lovfestet andre reservasjonsmuligheter knyttet til reproduktiv helse.»[25]

Som spesifisert av daværende helse- og omsorgsminister betyr dette at det ikke er mulig å reservere seg mot å sette inn spiral, forskrive p-piller eller henvise til assistert befruktning.[26] Denne rettstilstanden ville gjort det umulig for Sauherad kommune å akseptere Jachimowicz' reservasjon slik hun uttrykte den i 2009.

Dette betyr at reservasjonsretten for andre sider av reproduktiv helse enn det å utføre selve aborten er blitt strammet inn i Norge. Mange vil si at det er positivt. For de legene som har reservasjoner mot det som kan omtales som ikke-naturlig reproduksjon, er dette vanskelig. Disse standpunktene handler om hvordan den enkelte opplever det gjeldende lovverket for sin medisinske – og etiske – profesjonsutøvelse.

---

22 Høyesterett, 2018a. For en kritikk av Høyesterett, blant annet av hva som ligger i avsnitt 91 i dommen, der det heter at Kvinnekonvensjonen gir «den avveiningen som må gjøres … en noe annen karakter», se Ketscher og Hellum, 2018.

23 Merk at reservasjonsretten er klarere formulert i 2024-abortloven (§ 24) enn i 1978-abortloven (§ 14); i abortforskriften § 15, som var knyttet til 1978-abortloven, fantes tydeligere formuleringer.

24 Stortinget, 2014c, s. 4.

25 Stortinget, 2014c, s. 1.

26 Stortinget, 2014c, s 6; vedlegg til komiteinnstillingen.

Det er mulig å løfte de ulike avveiningene knyttet til hva som hemmer og fremmer reproduksjon opp på et samfunnsnivå. Argumentet er at stater som tillater helsepersonell som leger og sykepleiere å utøve sin samvittighetsfrihet – gitt at denne utøvelsen ikke rammer andre på en for byrdefull måte – skaper bedre samfunn enn stater som praktiserer pålegg strengt, altså uten å gi rom for samvittighetsfriheten. I denne sammenheng er det verdt å merke seg at Morten Magelssen – som ikke støttet utvidelse av abortgrensen på 12 uker for selvbestemt abort[27] – omtaler det som en «ulykke» at det var abortdebatten i 2012–2014 som i Norge skapte en høyere bevissthet om reservasjonsrett og samvittighetsfrihet, siden samvittighetsfrihet da ble koplet med det som ble oppfattet som «religiøse, konservative holdninger og angrep på kvinners rettigheter.»[28]

Kompleksiteten rundt samvittighetsreservasjon viste seg da Europarådets Parlamentarikerforsamling vedtok en resolusjon som tillot samvittighetsreservasjon for lovpålagte helsetjenester, med 56 stemmer for, 51 mot og fire avholdende.[29] Riksdagen i Sverige var svært misfornøyd med denne resolusjonen, og ba om at ordlyden i den ble endret.[30]

Det er legen som bestemmer om et par skal få assistert befruktning – enten disse er likekjønnede eller særkjønnede. Videre har enslige kvinner hatt rett til assistert befruktning siden 2020.

Assistert befruktning skjer i Norge ved in vitro-fertilisering, der befruktningen finner sted utenfor kroppen i laboratoriet, eller ved inseminasjon. Det

27 NOU 2023: 29, s. 273–278.

28 Magelssen, 2023, s. 278; se også s. 279–280 for omtale av den svenske jordmoren Ellinor Grimmark, som verken fikk medhold i svenske domstoler eller Den europeiske menneskerettighetsdomstolen da hun klaget; se Den europeiske menneskerettighetsdomstolen, 2020a, Hun påberopte at helseregion Jönkoping län hadde utsatt henne for diskriminering (artikkel 14 i Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen) ved å ikke ansette henne som følge av hennes reservasjon mot å medvirke til abort (se Magelssen 2023, s. 279; begrepet er «senabort»). Hun påberopte også brudd på artikkel 9 (tros- og livssynsfrihet) og artikkel 10 (ytringsfrihet og meningsfrihet). En parallell sak, med samme bestemmelser påberopt, fikk samme utfall; se Den europeiske menneskerettighetsdomstolen, 2020b; Det var nordmenn som særlig bidro med midler til å betale de 1,64 millioner SEK Grimmark – og norske Linda Steen – ble idømt i saksomkostninger (SVT, 2017); Grimmark arbeider nå som jordmor ved Sykehuset Østfold.

29 PACE, 2010.

30 Riksdagen, 2011a; Riksdagen, 2011b, § 22, pkt. 6.

kan skje med egne eller donerte kjønnsceller (egg- og sædceller). Eggdonasjon er en av de formene for assistert befruktning som tidligere ikke var tillatt, men som ble tillatt fra 2020. Noen begrunner motstanden mot denne liberaliseringen med at det er best for barn å vokse opp i familier med to foreldre av ulikt kjønn. Til dette er å si at det ikke finnes norsk forskning som dokumenterer hvordan barn som har vokst opp i husholdninger med foreldre av samme kjønn har opplevd dette, både hjemme og i samfunnet. En studie som sammenfatter funn fra andre land og presenterer en oversikt over antall barn i Norge som har vokst opp i slike husholdninger, peker på at det er fem foreldrevariabler som ofte blandes sammen, nemlig antall, kjønn, seksuell orientering, samlivsstatus og det biogenetiske slektskapet foreldre–barn.[31]

Tillatt fra 2020 ble også assistert befruktning for enslige, tidlig ultralyd og den såkalte NIPT-testen, som kan indikere genfeil hos fostre.[32] Bioteknologirådet støttet – med et knapt flertall – disse forslagene.[33]

Disse endringene får blant annet to samfunnsmessige konsekvenser. For det første: et marked for flere private klinikker, som ved å gi høyere lønn enn sykehusene medfører at disse vil miste gynekologer og jordmødre med spesialisering i ultralyd.[34] For det andre: økt arbeidsmengde ved sykehusene, som nå skal gjøre flere undersøkelser på friske mennesker, noe som kan gå på bekostning av behandling av syke pasienter. Uansett hvor godt eller dårlig økt kommersialisering og ekstra arbeidsmengde er utredet: Alle former for assistert befruktning som er tillatt etter norsk lov, har en lege plikt til å beslutte – utelukkende ut fra medisinske og psykososiale vurderinger av den eller dem som skal hjelpes.[35]

---

31 Fjær og Backe-Hansen, 2013, s. 62.

32 Stortinget, 2020a; se også lovforslaget: Regjeringen, 2019b.

33 Bioteknologirådet, 2020a; 2020b; 2020c.

34 Bjåen, 2021.

35 For en argumentasjon om at helsepersonell ikke kan påberope seg samvittighetsfrihet for å unndra seg å yte slike tjenester etter den nye bioteknologiloven (lov om humanmedisinsk bruk av bioteknologi m.m.), se Groth Farsund, 2020; for støtte til reservasjonsrett ved kunstig befruktning, se Magelssen og Folstad, 2011.

Barn født gjennom surrogati og dilemmaer fram mot etablering av juridisk foreldreskap

Surrogati kan i sin mest omfattende form skje ved at man kjøper sædceller og eggceller fra en donorbank og en surrogatmor fra et firma som formidler surrogatmødre. Mer vanlig er det at sædceller eller befruktede eggceller fra par som ikke selv kan få barn, bæres fram av en annen kvinne. Både Fremskrittspartiet og Venstre uttrykte i partiprogrammene for 2017–2021 ønsket om ikke-kommersiell surrogati i Norge. Bare Venstre videreførte dette i 2021–2025-programmet, nå omtalt som altruistisk surrogati. Både Fremskrittspartiets og Venstres 2025–2029-program ønsker surrogati – med ulik ordlyd: «tillate surrogati i Norge» (Frp) og «[t]illate regulert, ikke-kommersiell surrogati i Norge» (Venstre). Venstre skriver også at partiet ønsker «sterkere internasjonale reguleringer for å sikre kvinners rettigheter og unngå at kvinner utnyttes i surrogatimarkedet.»

Assistanse for surrogati utgjør ikke reelle samvittighetskonflikter for en norsk lege i dag; lovhjemlene ble omtalt i kapittel 1. Bioteknologiloven § 2-15 første ledd sier: «Befruktede egg kan bare settes inn i livmoren til den kvinnen som skal være barnets mor»; det er altså forbudt å sette inn befruktede egg hos en annen enn den som skal være barnets mor.[36] § 7-5 er en straffebestemmelse som ikke gjelder for «privatpersoner som søker eller benytter tilbud som er i strid med denne loven.» Likevel er det mange dilemmasituasjoner; vi kan ikke behandle alle.

Barn som er kommet til verden som følge av initiativ fra norske foreldre, kan ikke ende opp med å bli uten omsorg eller statsløse. Norske myndigheter har imidlertid ingen lovhjemmel som sikrer *automatisk* innreisetillatelse og registrering av barn og juridiske foreldre når et barn er kommet til verden på måter som ikke er lovlig i Norge. En periode gjaldt midlertidig lov 8. mars

36 Seks av 15 medlemmer i Bioteknologirådet (2025, s. 5–6) ønsker at «privatpersoner som søker eller benytter seg av tilbud i strid med bioteknologiloven som hovedregel bør kunne straffes, og at dagens straffefritak for denne gruppen derfor bør oppheves.» Seks av 15 medlemmer i Bioteknologirådet (2024, s. 15) ønsket å *utrede* ikke-kommersiell surrogati i Norge; to medlemmer støttet at det bør bli lov med *kommersiell* surrogati (Bioteknologirådet, 2024, s. 16).

2013 nr. 9 om overføring av foreldreskap for barn i Norge født av surrogatmor i utlandet mv., men denne ble opphevet 31. desember 2015.[37]

Siden 2015 har antallet saker om stebarnsadopsjon hvor surrogati er benyttet, variert mellom 25 og 52.[38] Mens ca. 40 % var enig eller svært enig i påstanden «Det bør bli tillatt å bruke surrogatmor for å bære fram et barn i Norge» i 2013, hadde denne andelen økt til mer enn 55 % i 2021.[39] Vi ser at internasjonal surrogati ikke er tematisert.

Adopsjonsloven som trådte i kraft i 2018, anerkjenner adopsjon foretatt i utlandet, men kravene i loven (§§ 18-21 og 46) innebærer at selv om norske borgere skulle få godkjent adopsjon av surrogatibarn i et annet land, vil denne adopsjonen ikke gjelde i Norge. Heller ikke statsborgerskapsloven, som er revidert flere ganger de siste årene, tillater at statsborgerskap gis til barn som er adoptert av norske borgere som har fått barn gjennom surrogati. Bufdir skriver:

> Eggdonasjon/surrogati er ikke tillatt i Norge. Det er likevel slik at noen nordmenn benytter surrogati i utlandet. Det gjelder ingen særregler for etablering/overføring av foreldreskap i slike tilfeller. Dette innebærer at den som føder barnet er barnets mor, og at farskap etableres på de måter som barneloven og adopsjonsloven bestemmer.[40]

Videre, som forklart av regjeringen i forslag til ny barnelov: «Dersom morskapet skal overføres til en annen enn den som har født barnet, må dette gjennomføres ved adopsjon».[41] Vi kan identifisere fire ulike roller ut fra hvordan stebarnsadopsjon ved utenlandsk surrogati praktiseres i Norge. Den som «har

37 NOU 2014: 9, s. 121 viser nedgang i antall søknader om adopsjon av barn fra surrogatmor, fra 35 i 2012 til 9 i 2013.

38 Bioteknologirådet, 2024, s. 7; Fadnes, 2026a har tall for 2024: 46.

39 Bioteknologirådet, 2024, s. 6. Ifølge Fadnes, 2026b – som gjengir Respons-tall – vil 46 % åpne for surrogati i 2025; 25 % svarte «vet ikke».

40 Bufdir, udatert; se Spesifikke tilfeller; Surrogati og adopsjon; og Barne- og familiedepartementet, 2021; for Bufdirs praktisering av den såkalte «surrogatikontrakten», når norsk lov ikke formelt anerkjenner surrogatiavtaler, se Gausen, 2020.

41 Regjeringen, 2025b, s. 57. Loven ble vedtatt i juni 2025 og vil sannsynligvis tre i kraft 1. januar 2028.

født barnet» er *biologisk* mor, også dersom egg kommer fra kvinnen – *genetisk* mor – som ønsker å overta omsorgen for barnet, og som før adopsjonen er *intendert* mor, og som etter at adopsjonen har skjedd blir *juridisk* mor.

At adopsjon – tilsluttet av *begge* intenderte foreldre – er et krav for at begge kan bli juridiske foreldre, er bekreftet i en dom i Den europeiske menneskerettighetsdomstolen. Norge fikk medhold; det norske paret hadde skilt lag, og kun faren – som hadde donert sæd, og var *biologisk* far – ble tilkjent foreldreskap da han ikke ville godkjenne adopsjon til den *intenderte* moren.[42]

Danmark er det eneste nordiske landet med egen surrogatilov. Den forbyr formidling av surrogatiavtaler og stiller klare krav ved både utenlands- og innenlandssurrogati. Ved utenlandssurrogati kreves at minst én av de tiltenkte foreldrene må være genetisk knyttet til barnet – gjennom egg- eller sædceller. Videre må surrogatmoren bekrefte overføringen av foreldreskapet *etter* fødselen. Ved innenlandssurrogati gjelder prinsippet om såkalte altruistiske surrogatiavtaler, altså at det ikke kan betales vederlag. I tillegg må surrogatmoren være minst 25 år og ha født minst ett barn. Til sist er det et krav at avtalen om surrogati må godkjennes av alle parter *før* graviditeten etableres.

Venstres ønske om «regulert, ikke-kommersiell surrogati» sammenfaller altså med hvordan dansk lov regulerer innenlandssurrogati, men Venstre omtalte ikke surrogati da Stortinget vedtok ny barnelov i juni 2025. Regjeringens posisjon er å avvente en avklaring om surrogati fra den såkalte Haagkonferansen, som har ansvaret for overvåkning av Haagkonvensjonen fra 1996 om jurisdiksjon, lovvalg, anerkjennelse, fullbyrdelse og samarbeid vedrørende foreldremyndighet og tiltak for beskyttelse av barn.[43]

Norge kan altså sies å praktisere en restriktiv tilnærming, mens Danmark, Hellas og Israel praktiserer en regulatorisk tilnærming, for både innenlands- og utenlandssurrogati; Israel skiller seg ut ved å tillate kommersiell surrogati.

---

42 Den europeiske menneskerettighetsdomstolen, 2022; for flere dommer se Regjeringen, 2025b, s. 54 (Frankrike) og s. 232 (Danmark); flere dommer og en mer detaljert framstilling gis av Gjøseter Knutsen, 2025, s. 73–78.

43 Gjøseter Knutsen, 2025, s. 91–95 forklarer arbeidet til Experts' Group on the Parentage / Surrogate Project, som har arbeidet siden 2010; hun argumenterer på s. 111–112 mot at et framtidig instrument bør danne grunnlag for norske lovbestemmelser – fordi ekspertgruppen ikke bygger på *mater est*-prinsippet og ikke søker å sikre både barnet (Harsem, 2012) og surrogatmoren (biologisk mor) sine rettigheter, men heller de intenderte foreldrenes rettigheter.

To andre tilnærminger er mulige: en tolerant tilnærming, som gir surrogatmoren mulighet til å ombestemme seg etter fødsel, slik at hun velger å beholde barnet; denne modellen praktiseres i England & Wales og i noen delstater i Australia, men med forskjeller;[44] selv om England & Wales' Surrogacy Arrangements Act 1985 spesifiserer at surrogati må være ikke-kommersiell, tillates intenderte foreldre å formidle til surrogatmoren såkalt «reasonable payment».[45]

En markedsbasert tilnærming finnes i Ukraina og delstater i USA, samt andre land på det amerikanske kontinentet. Surrogatmoren kan *ikke* gå vekk fra avtalen gjort med intenderte foreldre. Colombia har nylig blitt det viktigste surrogatilandet. Ingen lovgivning regulerer surrogati, men i 2009 tillot Konstitusjonsdomstolen altruistisk surrogati, gitt at det befruktede egget har en genetisk forbindelse til minst én av de intenderte foreldrene. En annen dom fra 2022 ba om at det ble innført en lov, men dette ble stoppet i Kongressen.[46] Konstitusjonsdomstolen understreket i 2022 at den som føder barnet er moren, og introduserte begrepet «flerforeldreskap» (pluriparentalidad); problemet med dommen er at den overser barneperspektivet, altså etterspør hva som er til barns beste.[47]

I Ukraina har det vært tillatt for surrogatmødre å overføre foreldreskapet ved fødsel, men dette er ikke mulig dersom de ukrainske surrogatmødrene har befunnet seg i utlandet ved fødsel, slik mange har gjort etter den russiske invasjonen i februar 2022. Mange intenderte foreldre har forsøkt å hjelpe surrogatmoren på ulike måter, også etter fødsel.[48] Slike «motytelser» kan virke sympatiske. Likevel er det relevant at den viktigste internasjonale avtalen for å bekjempe salg av barn, barneprostitusjon og barnepornografi – en tilleggsprotokoll (2000; 178 statsparter) til Barnekonvensjonen, som gjennom menneskerettighetsloven er del av norsk lov og som går foran norske lovbestem-

---

44 Gjøseter Knutsen, 2025, s. 85–88.

45 Ifølge Gjøseter Knutsen (2025, s. 87) inkluderer dette «recuperative holiday» for surrogatmoren.

46 Fadnes, 2026c; intervjuer tidligere visejustisminister Jhoana Delgado Gaitán.

47 Rueda, 2023. Fadnes, 2026a dokumenterer at samlet utbetaling til surrogatimoren er NOK 150.000, som er høyere enn colombiansk lønn, og at intenderte foreldre betaler ca. NOK 1,5 millioner. Barns beste understrekes av FRI, 2024, 2.3 Foreldreskap; FRI ønsker altruistisk surrogati i Norge; FRIs arbeidsprogram 2024–2028 omtaler ikke surrogati.

48 For en beretning om at surrogatmødre har flyttet inn hos familien som bestilte surrogatgraviditeten, se Svensson, 2022; som intervjuer Dahlén.

melser ved motstrid – definerer salg av barn i artikkel 2a: «enhver handling eller transaksjon der et barn overføres fra en person eller gruppe personer til en annen mot betaling eller enhver annen motytelse.» Selv om det er basert på samtykke og avtaler inngått i forkant, er kommersiell surrogati i sin essens salg av barn. Dette understrekes av både nåværende FN-Spesialrapportør om vold mot kvinner og jenter og tidligere FN-Spesialrapportør om salg av barn; begge viser til tolkningsuttalelser fra FN-komiteer.[49] Den nyeste rapporten ber om en internasjonal traktat som beskytter surrogatimødre, men straffer dem som formidler og promoterer surrogati.

Som en illustrasjon på hvor omstendelig det er å etablere juridisk foreldreskap i Norge, vil USA brukes som eksempel. Foreldre må søke om fødselsnummer og registrering i folkeregisteret, med basis i en DNA-test – for far og barn. Denne kan kun tas ved en av de norske utenriksstasjonene i USA: ambassade og tre generalkonsulater. DNA-testen må godkjennes av Oslo universitetssykehus. Med en «order» fra en domstol om overføring av morskap fra surrogatmor til intendert mor, og med norsk fødselsnummer for barnet, kan det søkes om pass til barnet for å ta dette med til Norge; deretter kan man søke om adopsjon.[50]

Innledningsvis viste jeg til «dilemmasituasjoner», og klargjorde at norske leger ikke vil stå i en samvittighetskonflikt så lenge norsk lov forbyr surrogati. Undersøkelsen vist til innledningsvis omtalte bare surrogati i Norge. Framtidige norske lovgivere kan måtte stå i en samvittighetskonflikt dersom økningen i oppslutning om surrogati øker like mye de neste årene som vi har sett i perioden 2013–2021.[51]

Som vist i kapittel 2 er samvittighetsfrihet å oppleve respekt for en dyptfølt og alvorlig overbevisning om å unnlate å handle slik at man ikke bidrar til å påføre andre skade. Både surrogatiselskaper – som har operert i Norge i over ti år – og intenderte foreldre som adopterer surrogatibarn født i utlandet, kan ha et *ønske* om å unnlate å skade surrogatmor, men snarere hjelpe økonomisk

49 FNs spesialrapportør om salg og seksuell utnytting av barn, inkludert barneprostitusjon, barnepornografi og annet materiale som viser seksuelle overgrep mot barn, 2025; FNs spesialrapportør om salg og seksuell utnytting av barn, inkludert barneprostitusjon, barnepornografi og annet materiale som viser seksuelle overgrep mot barn, 2018.

50 Bjåen, 2020.

51 Bioteknologirådet, 2024, s. 7.

og på andre måter. Å inngå kontrakt med andre for å føde barn som man så skal overta foreldreskap til, innebærer uansett en *risiko* for å påføre surrogatmoren skade. Det å være gravid og å føde er aldri risikofritt. Det å utsette kroppen for dette mange ganger øker sannsynligheten for varige helseplager. Videre, mens barns beste er ett av prinsippene i Barnekonvensjonen – sammen med ikke-diskriminering, utvikling og liv, og rett til å bli hørt[52] – er det ingen menneskerettighet å bli forelder. Derfor er det rimelig at det *ikke* kan forstås som et samvittighetsspørsmål å bruke utenlandsk surrogatmor.

Omskjæring av guttebarn

Gud påla Abraham: «Hvert guttebarn hos dere skal omskjæres når det er åtte dager gammelt …» (1. Mos 17,12). Omskjæring, altså det at man fjerner forhuden på gutters penis, er et ytre tegn på pakten Gud inngikk med israelittene. Islam har det samme påbudet, siden Abraham regnes som muslimenes stamfar gjennom Ismael. Det står imidlertid ingenting om omskjæring av guttebarn i Koranen. Kildene finnes i sunna, tradisjonen fra profetens liv.

Omskjæring av guttebarn er altså forankret i religiøse påbud som går omtrent 3800 år tilbake i tid. I tillegg er det påvist – gjennom såkalte metastudier, der funn fra ulike studier oppsummeres – at mannlig omskjæring kan redusere smitte av seksuelt overførbare sykdommer,[53] og andre komplikasjoner, blant annet som følge av dårlig hygiene hos menn.[54]

Dette er i sterk kontrast til omskjæring av jenter, som snarere bør omtales som kjønnslemlestelse. Det er ingen hellige skrifter som omtaler omskjæring av jenter, og praksisen er dermed bare forankret i lokale sedvaner. Like relevant er det å omtale dette som misbruk av kjønns- eller generasjonsmakt – selv om det er kvinner som gjennomfører selve inngrepet. Inngrepet er svært smertefullt. All omskjæring av jenters kjønnsorganer er farlig, men særlig farlig er praksisen

52 Redd Barna, udatert.

53 Weiss mfl., 2010.

54 Morris mfl., 2017.

med fjerning av indre kjønnslepper og gjensying av vaginaåpningen. Dette gjøres for at kvinner ikke skal være «åpne». Selv om kvinnelig omskjæring ikke er religiøst begrunnet, vil religiøse ledere som ikke bruker sin innflytelse til å argumentere mot kvinnelig omskjæring, kunne være medskyldige i at den skadelige praksisen får fortsette.

De som argumenterer mot omskjæring av guttebarn, er opptatt av Grunnloven § 104 tredje ledd: «Barn har rett til vern om sin personlige integritet.» Videre framholder de at det ikke er rett å utføre inngrep i noens kropp uten samtykke fra den som eier denne kroppen. De mener at religiøse påbud ikke kan ha forrang foran dette prinsippet om samtykke. De understreker også at det å skjære i en annen persons kropp aldri er risikofritt.

De fleste muslimske guttebarn blir omskåret på norske sykehus, i tråd med lov om rituell omskjæring av gutter fra 2015. Det Mosaiske Trossamfunn har en avtale med en lege i Storbritannia som er spesialist i omskjæring. Denne legen gjennomfører også omskjæring på muslimske guttebarn når vedkommende er i Norge.

I lov om rituell omskjæring av gutter heter det i § 4, etter at det slås fast at alle som ønsker det, skal få utført rituell omskjæring av gutter på en forsvarlig måte: «I den grad det ikke hindrer et forsvarlig tilbud, skal det tas hensyn til helsepersonell som av samvittighetsgrunner ikke ønsker å utføre eller assistere ved slike inngrep.» Det å ta «hensyn til» er ikke det samme som å gi en reservasjonsrettighet, men gir en *adgang* til å reservere seg.

Dette er den eneste lovbestemmelsen der ordet «samvittighetsgrunner» brukes. Det finnes ikke tall på hvor mange fra helseprofesjonene som faktisk reserverer seg mot å delta i omskjæring av guttebarn.

Samvittighetsfrihetsutvalget kommenterer hva som kan være beveggrunner for å reservere seg, og peker på at politisk motstand *kan* være vel så viktig for noen som selve samvittighetsoverbevisningen.[55] Konkret handler politisk motstand om at man ikke vil særbehandle personer ut fra religiøs tilhørighet.

Et livssyn som handler om å ikke ville ha synlige uttrykk for religiøs tilhørighet, er ikke i seg selv et illegitimt livssyn. Dersom motstanden handler om en mer generell motstand mot religion, fordi man eksempelvis mener at

55 NOU 2016: 13, s. 100.

religion er skadelig, er dette også et legitimt livssyn.[56] Et prinsipielt ateistisk livssyn vil måtte rette seg mot all religion, og ikke bare mot én religion.

Aktiv dødshjelp

Skal personer ha en lovhjemlet rett til å få medisinsk hjelp til å avslutte livet? Dette er vesentlig forskjellig fra å avbryte medisinsk hjelp som opprettholder livet etter at kroppen selv ikke makter å opprettholde livet («behandlingsbegrensning»).

Norsk rett mener nei. Vi så i innledningen at både Fremskrittspartiet og Venstre har programfestet ønsket om legalisering av aktiv dødshjelp. En sannsynlig forklaring på at særlig Fremskrittspartiet ikke valgte å programfeste dette i perioden 2013–2021, er hensynet til Kristelig Folkeparti og muligheten for å danne en bred borgerlig regjering etter stortingsvalgene i 2013 og 2017, som ledelsen i Fremskrittspartiet ikke vektla i 2021.

Når spørsmålet spisses til «personer som har en dødelig sykdom med kort forventet levetid», deles dette standpunktet med et flertall av befolkningen, både for eutanasi – lege injiserer (58,6 %) – og legeassistert selvmord – legen tilveiebringer; pasienten inntar (67,8 %).[57] Blant leger er andelen betydelig lavere for de to formene for dødshjelp: 30,1 % og 38,5 %.[58]

Aktiv dødshjelp er ennå ikke en reell problemstilling for norske helsearbeidere, men Samvittighetsfrihetsutvalget peker på at dersom det skulle bli en legalisering av aktiv dødshjelp i Norge, bør det komme inn en eksplisitt reservasjonsadgang i lovverket. Vi så over at «samvittighetsgrunner» er tatt inn i § 4 i lov om rituell omskjæring, men i en mulig framtidig lov om aktiv dødshjelp bør det være en reell reservasjonsrett.

---

56 Bielefeldt og Wiener, 2020, s. 53; Den europeiske menneskerettighetsdomstolen, 2013, avsnitt 79.

57 Aarseth mfl., 2023 (1167 respondenter).

58 Magelssen mfl., 2025 (2004 respondenter); andelen har økt sammenlignet med funn hos Gaasø mfl., 2019: 25,1 % og 30,7 % (1592 respondenter).

Oppsummering

Mange temaer har vært behandlet i dette kapitlet, noen knyttet til relativt enkel teknologi og noen knyttet til avansert teknologi. Bare ett tema handler ikke om liv eller død: omskjæring av guttebarn. Dette er samtidig det viktigste kroppslige tegnet på den pakten Abraham, som jødenes og muslimenes stamfar, inngikk med Gud, og som iallfall for jødenes del handler om *kulturell* overlevelse.

Helsearbeidere søker seg til helsesektoren fordi de vil redde liv og fremme helse. Lovene vi har gått gjennom, hjemler imidlertid både det å hindre liv og å ta liv, og også å gjøre inngrep som noen kan forstå som farlige. En rettsstat skal gi mennesker det de har krav på etter loven, uten å bli diskriminert på noen måte. Et demokrati skal primært sørge for at folkeflertallets vilje etterleves når beslutninger fattes. Som vi har sett, handler demokrati også om at mindretallet skal bli tilstrekkelig ivaretatt.

Haugen, H. M. (2026). *Samvittighetsfrihet: Demokratiets sikkerhetsventil.*
Fagbokforlaget. https://doi.org/10.55669/oa6910

Kapittel 6

Å ikke ta vaksiner, eller nekte barn å ta vaksiner

Vaksiner kan handle om liv og død. Innledningsvis er det verdt å minne om at det i dag er svært enkelt å unnta barna fra vaksinasjonsprogrammet, som er hjemlet i to forskrifter.[1]

Først skal vi se på hva som skjer dersom foreldrene er uenige om barna skal vaksineres, både ved å følge vaksineringsprogrammer og ved vaksinering som skjer utenfor vaksinasjonsprogrammet. Er erfaringer fra hastevaksineringen med bruk av Pandemrix i 2009 og AstraZenecas koronavaksine i 2021 så alvorlige at vi bør være langt mer skeptiske til slik hurtigvaksinering? Pandemrix ble gitt til 1,9 millioner nordmenn under svineinfluensa-pandemien i 2009, og pr. 2019 hadde 151 personer fått erstatning og 586 fått avslag fra Norsk pasientskadeerstatning.[2] De fleste sakene gjelder kronisk utmattelsessyndrom (ME) og narkolepsi, altså kronisk tretthet. AstraZeneca-vaksinen ble tatt ut av koronavaksineprogrammet i april 2021, etter at det var påvist vaksineindusert immun trombotisk trombocytopeni (VITT) som medfører blodpropp. Pr. januar 2025 var det kommet over 2210 krav om erstatning til Norsk pasientskadeerstatning for skader etter korona-vaksine; ved utgangen av 2025 er erstatning gitt i 464 saker.[3] Videre drøftes om Norge bør følge

1 Se 2018-forskrift om kommunens helsefremmende og forebyggende arbeid i helsestasjons- og skolehelsetjenesten, særlig § 7, og 2009-forskrift om nasjonalt vaksinasjonsprogram.

2 Norsk pasientskadeerstatning, 2019.

3 Norsk pasientskadeerstatning, 2025, s. 33.

This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License.
To view a copy of this license, visit https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

enkelte andre stater og innføre en tvungen deltakelse i vaksinasjonsprogrammet. Dersom slik obligatorisk vaksinering innføres, drøftes om det likevel må være en sikkerhetsventil for vaksinemotstandere, eller om motstand mot vaksinering av egne barn skal kunne overprøves av ansvarlige myndigheter. Til slutt gis en kort vurdering av hensynet til barns beste.

Kapitlet drøfter ikke inngripende tiltak som isolering eller bevegelsesbegrensning som følge av en alvorlig epidemi eller pandemi,[4] der hovedforskjellen mellom de to er at en pandemi har global utbredelse.

Uenighet mellom foreldrene innenfor barnevaksinasjonsprogrammet

Vi så i kapittel 1 at pasient- og brukerrettighetsloven § 4-4 første ledd slår fast foreldres samtykke til helsehjelp for pasienter under 16 år, og at vaksinering etter barnevaksinasjonsprogrammet forstås som en helsehjelp.

Noen ganger kan det være uenighet mellom foreldrene om vaksinering, og dette er også dekket av loven, som sier i § 4-4 annet ledd:

> Det er tilstrekkelig at én av foreldrene, eller andre som har foreldreansvaret, samtykker til helsehjelp som regnes som del av den daglige og ordinære omsorgen for barnet, jf. barnelova §§ 37 [beslutningsmyndighet hos den barnet bor hos] og 42 andre ledd [omsorg under samvær]. For en forelder gjelder dette uavhengig av om vedkommende har foreldreansvaret for barnet. Ved vaksinasjon etter barnevaksinasjonsprogrammet må likevel den som skal samtykke, ha foreldreansvaret for barnet.

4 For en kort drøfting av norske unntakshjemler pr. 2022, se Haugen, 2022, s. 182–184. Merk at 2023-endringen av smittevernloven, der Stortinget, 2023d gir fullmakt til regjeringen til å vedta inngripende tiltak, som «begrensninger i bevegelsesfriheten», ble kritisert på lederplass i VG, 2023; se også Graver, 2023 og Graver og Tvedt, 2023.

I den barnelova som ble vedtatt i juni 2025, og vil tre i kraft 1. januar 2028, er myndighets- og omsorgsbestemmelsene endret. Den første setningen i pasient- og brukerrettighetsloven gjengitt over viser til to bestemmelser i den gjeldende barnelova. Disse to bestemmelsene har en ny ordlyd i den nye barnelova. Den første – i § 7-2 – er endret ved at «dagleg myndigheit» nå ligger hos *begge* foreldrene, gitt at disse bodde sammen da barnet ble født, og gitt at ingen annen avtale er inngått. Videre presiseres: «Berre dei som har foreldreansvar, kan ha dagleg myndigheit.» Den andre bestemmelsen – omsorg under samvær; § 8-4 – er endret fra «kan ta avgjerder …» til «rett og plikt til å ta avgjerder …». Ved å understreke «rett og plikt» *økes* forelderens beslutningsmakt under samværet. Disse endringene vil spille inn i redegjørelsen under, men siden dette i minst mulig grad skal være en rettsdogmatisk drøfting, vil jeg ikke komme tilbake til barneloven vedtatt i 2025. Den viktigste endringen som loven vil bringe, er at begge foreldre har foreldreansvar etter en skilsmisse.

Denne siterte ordlyden hjemler *ikke* det å nekte å samtykke alene. Dersom den av foreldrene som har foreldreansvaret, krysser av på at barnet *ikke* skal få vaksine under vaksinasjonsprogrammet, vil det antakelig variere om helsesykepleier da oppsøker den andre av foreldrene med foreldreansvar for å få dennes vurdering. Loven nedfeller ingen forventning eller plikt om at så skal skje.

Bestemmelsen ble endret i 2018 fordi det kom spørsmål fra helsesykepleiere om begge foreldre bør samtykke. Avklaringen sa at det er tilstrekkelig at den ene forelderen eller andre med foreldreansvar samtykker til vaksinering etter barnevaksinasjonsprogrammet.[5] For vaksine *utenfor* barnevaksinasjonsprogrammet må begge samtykke, som vi skal se på under.

I avklaringen peker Departementet på tre forhold for å begrunne hvorfor «vaksinasjon i tråd med barnevaksinasjonsprogrammet er helsehjelp som regnes som ledd i den daglige og ordinære omsorgen for barnet …»: 1) en slik forståelse støttes av de fleste foreldre; 2) vaksinasjonen er vanligvis helt ukomplisert; og 3) det antas at det sjelden er uenighet mellom foreldre om vaksinering.[6] Dette svaret stemmer nok for 99,9 prosent av foreldrene, men det er i den 0,1 prosenten hvor foreldrene er uenige, at disse spørsmålene oppstår.

5 Helse- og omsorgsdepartementet, 2015.

6 Helse- og omsorgsdepartementet, 2015, s. 4.

Slik lovverket fungerer i dag, kan altså én av foreldrene med foreldreansvaret for barnet samtykke alene til at barnet kan delta i barnevaksinasjonsprogrammet. Dersom én av foreldrene med foreldreansvar ikke samtykker, er det ingen lovpålagt plikt hos helsesykepleieren til å kontakte den andre forelderen med foreldreansvar. Plikten til å involvere *begge* foreldrene er altså ikke formulert eksplisitt i pasient- og brukerrettighetsloven § 4-4 annet ledd, som er den bestemmelsen som omhandler barnevaksinasjonsprogrammet. Både loven slik den nå lyder, og brevet fra Helse- og omsorgsdepartementet, legger til grunn at foreldrene samlet sett enten ønsker eller *ikke* ønsker vaksinering.[7] Det tas ikke høyde for en situasjon med skilte foreldre der den ene motsetter seg vaksineringen av barnet, mens den andre forelderen ønsker vaksinering.

Uenighet mellom foreldrene om vaksinering utenfor barnevaksinasjonsprogrammet

Selv om det ikke står eksplisitt, er det pasient- og brukerrettighetsloven § 4-4 tredje ledd som hjemler vaksinering utenfor barnevaksinasjonsprogrammet. Siste del av bestemmelsen handler om klager og utsatt helsehjelp mens klagen behandles. For oss er det første del av bestemmelsen som er interessant:

> Det er tilstrekkelig at én av foreldrene, eller andre som har foreldreansvaret, samtykker til helsehjelp som kvalifisert helsepersonell mener er nødvendig for at barnet ikke skal ta skade. Før slik helsehjelp gis, skal begge foreldrene, eller andre som har foreldreansvaret, så langt som mulig få si sin mening.

Vi ser at her er det lagt langt større vekt på involvering av den andre av foreldrene enn for barnevaksinasjonsprogrammet, gjennom formuleringen «så langt som mulig …». Det er uansett slik at helsepersonellet kan overprøve foreldrene, noe som vises gjennom formuleringen «nødvendig for at barnet

7 Helse- og omsorgsdepartementet, 2015, s. 5.

ikke skal ta skade» og at det ikke er noen betingelser for verbet «gis». Helsehjelp kan altså gjennomføres dersom en eller begge foreldrene ikke synes å ha en tilstrekkelig klar subjektiv forståelse av vaksinering og den skaden som kan oppstå ved å ikke vaksinere.

Det kan imidlertid være problemer med vaksinering utenfor barnevaksinasjonsprogrammet, hvor vaksinene er testet i mindre grad. Det vi nå vet om langtidsvirkningene av haste-vaksineringen under svineinfluensa-pandemien i 2009 og koronavaksineringen med Astra-Zeneca-vaksinen, kan gjøre mange skeptiske.

Slik usikkerhet om både virkninger og bivirkninger kan føre til enda større uenighet. I en ytterligere avklaring, gjort etter at lovendringen skjedde, heter det:

> Dersom barnet likevel skal få vaksine utenfor barnevaksinasjonsprogrammet uten begges samtykke, må kvalifisert helsepersonell mene at vaksinen er nødvendig for at barnet ikke skal ta skade, jf. pasient- og brukerrettighetsloven § 4-4 tredje ledd.[8]

Hvordan skal man forstå «nødvendig for at barnet ikke skal ta skade»? Denne formuleringen er hentet rett fra den aktuelle lovbestemmelsen, altså § 4-4 tredje ledd. Nødvendig vaksine er altså å forstå som nødvendig helsehjelp, og «nødvendig» er det som skal til for at barnet ikke skal ta skade.

Bør vi trekke lærdom fra Pandemrix-vaksineringen i 2009 og vaksiner mot COVID-19?

Det er forskjell på å erklære en pandemi og å utstede en såkalt «influenza pandemic alert», eller et pandemivarsel. WHOs kommunikasjon om den såkalte svineinfluensaen i 2009, den raske innføringen av vaksinasjon ved hjelp av Pandemrix, samt endringen av når en pandemi faktisk kan erklæres,

8 Helsedirektoratet, 2018.

er blitt gjenstand for flere kritiske vurderinger. En WHO-nedsatt komite som gjennomgikk håndteringen, konkluderte med «ingen bevis for forsøk på eller faktisk innflytelse fra kommersielle interesser på råd gitt eller avgjørelser tatt av WHO.»[9] En annen WHO-rapport gir ytterligere informasjon om kommunikasjonen på ulike tidspunkt.[10] Den definisjonen av en pandemi som gjaldt fra 2003, sa at en pandemi kan erklæres når

> a new influenza virus appears against which the human population has no immunity, resulting in several, simultaneous epidemics worldwide with enormous numbers of deaths and illness.[11]

Denne definisjonen ble ikke lagt til grunn av WHO i 2009, som brukte en lavere «terskel», og det er ulike meninger om denne influensaen var «ny».[12] Det er ingen tvil om at selskapet som produserte Pandemrix, GlaxoSmithKline, hadde tett kontakt med Verdens helseorganisasjon i disse kritiske ukene i 2009, og tjente stort på den massive vaksineringen som skjedde. Høyst sannsynlig var denne vaksineringen viktig for å begrense smitten. På verdensbasis er det vanskelig å anslå hvor mange som døde, men anslagene sier at det var minst 151.700.[13] I Norge anslås det at 32 personer døde av svineinfluensa.[14]

Samtidig var det tydelig at Pandemrix ble introdusert uten at tilstrekkelig testing hadde funnet sted. Elling Ulvestad og Lars Slørdal, professorer i henholdsvis immunologi og farmakologi, oppsummerer bivirkningene av Pandemrix, holdt opp mot en annen medisin fra samme produsent: «Analyser viser 5,9 ganger økt frekvens av alle typer bivirkninger, 9,6 ganger økt frekvens

9 Review Committee on the Functioning of the International Health Regulations (2005), 2011, s. 133, avsnitt 21.

10 Verdens helseorganisasjon, 2013; fase 5 er kjennetegnet av utbredt spredning av en ny infeksjonssykdom i minst to land i én region, mens fase 6 er kjennetegnet av at spredningen skjer i minst tre land i minst to forskjellige regioner.

11 Gjengitt i Law, 2010.

12 Se Law, 2010 for et argument om at viruset ikke var nytt. Merk at WHO skiller mellom H1N1 og A(H1N1), der H1N1 er et kjent influensavirus, mens A(H1N1) har sitt opphav i dyreinfluensaviruser (flertall) som ikke er relatert («unrelated to») H1N1; se Verdens helseorganisasjon (udatert2).

13 Dawood mfl., 2012.

14 Olsen, 2023.

av alvorlige bivirkninger og 6,2 ganger økt frekvens av dødsfall i disfavør av Pandemrix.»[15] Videre framholder de at data om bivirkninger ikke ble kommunisert, og at statlige innsyns- og kontrolloppgaver overfor produsenten ikke ble prioritert.

Dette viser at norske helsemyndigheter kan ha kryssende interesser og lojaliteter. De framstilte det som en solidaritetshandling i 2009 å ta vaksine, men ettertiden har vist at det å ta akkurat denne vaksinen hadde betydelige bivirkninger for noen. Burde denne konkrete situasjonen gjøre oss mer skeptiske til vaksinering generelt? De fleste vil si nei, i alle fall for vaksiner som inngår i barnevaksinasjonsprogrammet, ut fra det faktum at alle vaksiner som inngår her, er grundig testet.

For haste-vaksineringer vil det kunne stille seg annerledes, og under COVID-19 var det steile fronter mellom dem som pekte på patentbeskyttede vaksiner som eneste løsning, og dem som understreket at også behandling var en mulighet. Noen av dem som pekte på behandling – primært med ivermectin, en lett tilgjengelig medisin der patentperioden har utløpt – var aktive vaksinemotstandere. Andre som støttet ivermectin, var leger eller forskere som bare ønsket å redde flest mulig liv. For disse må vi forstå det som et samvittighetsspørsmål å verbalt kjempe for at liv kunne bli reddet, der det å hindre tilgang til ivermectin ble hevdet å direkte hindre liv fra å bli reddet.[16] De som var opptatt av å redde liv – også ved bruk av ivermectin – visste at argumenter om at ivermectin kunne ha effekt, ville møte krass motstand fra andre fagfolk; likevel var ivermectin-tilhengere villige til å ta denne belastningen.

---

15 Ulvestad og Slørdal, 2019, s. 2.

16 Ivermectin er et legemiddel mot parasitter, særlig brukt på dyr. Det er derfor i utgangspunktet ikke rimelig at en slik medisin skal ha effekt på en virussykdom som korona, men noen legemidler kan ha mer enn én effekt («dual effect»). Lawrie, 2022 er en forkjemper for at ivermectin har en slik effekt; se særlig 1:30-2:36 og 12:35-13:13. Lawrie kritiserer Andrew Hill, som fant klinisk effekt, men likevel ber om mer testing før godkjenning. Lawrie bidro til en såkalt metastudie som samlet funn fra andre studier om effekten av ivermectin; se Bugge 2021a; 2021b. For en oversikt over alle metastudier, der alle fant klinisk effekt, og der en ikke fant resultater som var statistisk signifikante, se Blomkvist 2021; for ytterligere to metastudier, se Reardon 2021, som viser til en studie som mistenkes for plagiat i note 1. Reardon peker på vanskeligheter med å teste ut forskning under en pandemi; andre, som Bugge (2021b), understreker: «Ivermectin er et av de absolutt tryggeste legemidlene vi har. Det har vært på markedet i nesten 40 år …»

Potensialet for skade var også sentralt hos dem som argumenterte mot ivermectin.[17] Disse pekte på at studiene om effekt ikke var gode nok, en drøfting som både krever medisinsk innsikt og innsikt i statistikk og slutningsstatistikk, altså når det er mulig å slutte fra funn for et utvalg til å kunne si noe om hele populasjonen.[18]

Det er alltid lett å være etterpåklok, mens helsemyndighetene må arbeide ut fra en føre-var-tilnærming, med mål om å begrense spredning av en pågående epidemi eller pandemi mest mulig effektivt. COVID-19-pandemien – som forskere mener vil bli en endemi, altså ikke forsvinne[19] – har aktualisert både vaksinemotstand og fordelingen av vaksiner mellom land. Ifølge Verdens helseorganisasjon tok bare 81 % av Norges befolkning COVID-19-vaksiner. Noen mindre stater rapporterte om 100 % vaksinasjonsgrad; av stater med større folketall ligger Nicaragua, Cuba og Portugal øverst.[20] Distribusjonen i såkalte lavinntektsland, med en bruttonasjonalinntekt pr person på under 1045 US dollar, er markant lavere enn i andre grupper av land.

Det finnes imidlertid andre gode eksempler på stor vaksineinnsats rettet mot eksempelvis afrikanske land. Ebola er en virussykdom som rammet særlig vestafrikanske land i 2014–2015, og som fortsatt rammer Den demokratiske republikk Kongo.[21] Da ebola-epidemien brøt ut, gikk vaksineforskere fra en rekke land sammen for raskest mulig å kunne tilby en vaksine som til da bare hadde blitt prøvd ut på dyr. Testing på mennesker var derfor nødvendig. Vaksinen ble funnet å være så effektiv at den ble tilbudt hele befolkningen i de

17 Direktoratet for medisinske produkter [tidl. Statens legemiddelverk], 2022; bygger på EU og USAs legemiddelverk, samt WHO, og skriver også: «Leger i Norge kan på eget ansvar bruke legemidler uten godkjent indikasjon når dette vurderes å være den beste løsningen i behandling av enkeltpasienter. Dette kalles «off label»-bruk, og vil også gjelde for ivermektin»; se også Karlsen, 2021.

18 Mest klargjørende hos Blomkvist, 2021.

19 Lavine mfl., 2021. Endemi brukes om en sykdom som (til stadighet) opptrer i ett eller flere avgrensede områder; merk at COVID-19 den 5. mai 2023 ikke lenger ble erklært som internasjonal folkehelsekrise; se Folkehelseinstituttet, 2023.

20 Verdens helseorganisasjon, 2024; for produksjon av Covid-19-vaksiner, se Statista, 2023 (kun noen stater).

21 Verdens helseorganisasjon, 2026; et mindre utbrudd skjedde i 2025; se US Centers for Disease Control and Prevention, 2025.

mest rammede landene, og var avgjørende for å hindre ytterligere spredning. Vaksinasjonen tilbys nå land som nylig har hatt ebola-utbrudd.

Bør Norge innføre obligatorisk vaksinering?

En artikkel som drøfter argumenter mot og for obligatorisk deltakelse i vaksineprogrammet, har gitt hjelp til å skrive dette underkapitlet.[22] Disse drøfter imidlertid bare det ordinære vaksinasjonsprogrammet og har ikke en drøfting av vaksinering utenfor dette programmet, som Pandemrix-vaksineringen i 2009. Ut fra det vi har sett om bivirkningene av denne konkrete vaksinen, ville konklusjonen for denne konkrete vaksinen antakelig ha blitt noe annerledes.

Det kan anføres fem argumenter *mot* obligatorisk barnevaksinering innenfor barnevaksinasjonsprogrammet: (i) foreldrerettigheter; (ii) vern mot integritetskrenkelser; (iii) vekt på smitte og sykdommer som naturlige; (vi) mistillit til myndighetene; og (v) uten vaksine utvikles naturlig immunitet.[23] Forfatterne motsier alle disse argumentene, blant annet ved å vise til betydningen av flokk-immunitet, som også hjelper dem som ikke er vaksinert. De ikke-vaksinerte blir det som omtales som gratis-passasjerer, og kan unngå smitte ved at andre har valgt å vaksinere seg. Videre bruker de argumenter som solidaritet for å begrunne deltakelse i barnevaksinasjonsprogrammet.

Gamlund og kollegaene argumenterer også for at skadelige valg for seg selv kan aksepteres på en annen måte enn skadelige valg for sine barn. Denne argumentasjonen er parallell til den argumentasjonen norsk lov bygger på når barn under 18 år der foreldrene er Jehovas vitner, får blodoverføring – mot foreldrenes vilje – som ytterligere forklart i kapittel 2. Gamlund og kollegaenes argumentasjon for barnevaksinasjonsprogrammet er godt begrunnet. Spørsmålet er om denne argumentasjonen kan *direkte* overføres på motstand mot vaksiner utenfor barnevaksineringsprogrammet, som har hatt raskere

22 Gamlund mfl., 2020.

23 Gamlund mfl., 2020.

testing og blitt funnet å potensielt være skadelige, jf. Pandemrix-vaksinen i 2009 – narkolepsi – og AstraZenecas COVID-19-vaksine i 2021 – blodpropp. Andre har funnet at de såkalte MRNA-vaksinene, produsert av Pfizer og Moderna, kan starte skadelige prosesser i immunsystemet, en studie som ikke er bredt anerkjent.[24] Større pålitelighet har en studie av Trogstad og kollegaer ved Folkehelseinstituttet, som har funnet at koronavaksiner kan påvirke menstruasjonen, konkret kraftigere blødninger.[25]

Gamlund og kollegaene gir tre argumenter for at det bør bli obligatorisk å delta i barnevaksineringsprogrammet: (i) hindre det å påføre andre skade; (ii) flokk-immunitet; og (iii) føre-var-tenkning. Særlig det å hindre skade på andre er sentralt. Den eneste rettmessige grunn til å utøve makt overfor andre er det å unngå å skade andre, ifølge nyttefilosofen (utilitaristen) John Stuart Mill.[26] Videre er det slik, mener Gamlund og kollegaene, at dersom en person faktisk blir smittet av en ikke-vaksinert person, er det ikke bare denne smittebæreren som er skyldig, men også de andre ikke-vaksinerte, som har bidratt til at sykdommen har kunnet spre seg.[27]

Ikke overraskende foreslår forfatterne at barnevaksinasjonsprogrammet skal bli obligatorisk, og at det i prinsippet ikke skal være mulig å motsette seg deltakelse i dette.

---

24 Bhakdi og Burkhardt, 2021; merk at studien er begrenset til vevsprøver fra 15 døde personer, altså et svært lavt antall i medisinsk forskning; utvalget var ikke representativt, siden vevsprøvene var innsendt av pårørende som mistenkte COVID-vaksine som dødsårsak; studien er heller ikke publisert med fagfelle-godkjenning.

25 Trogstad mfl., 2023; se også Folkehelseinstituttet, 2022. Denne studien inngår sammen med 13 andre studier i en såkalt metastudie; se Nazir mfl., 2022. Den norske studien har ikke data for ulike typer koronavaksine, kun forskjeller mellom første og andre vaksinering.

26 Mill, 1859.

27 Gamlund mfl., 2020, s. 17.

Sikkerhetsventil for vaksinemotstandere, eller bør staten overprøve?

Dersom det blir en obligatorisk deltakelse i barnevaksineringsprogrammet, vil det fortsatt være mulig for foreldre å unndra deltakelse for sine barn. De kan melde til skolen at barnet er sykt de dagene vaksinering skjer, eller på andre måter ta barna ut av klasserommet de dagene det er vaksinering. Ved uenighet mellom foreldre om vaksinering er det også mulig å klage. Det heter i pasient- og brukerrettighetsloven § 4-4 tredje ledd – etter formuleringen om at begge foreldrene så langt som mulig skal få si sin mening – følgende:

> En beslutning om slik helsehjelp kan påklages til statsforvalteren etter kapittel 7. Statsforvalteren kan vedta at helsehjelpen skal avsluttes inntil det er fattet vedtak på grunnlag av klage fra den andre forelderen eller andre som har foreldreansvaret.

Det er altså i medhold av dagens lov mulig for den ene av foreldrene som motsetter seg at barnet skal få helsehjelp, å *utsette* slik helsehjelp ved å klage. Ut fra formuleringen er det bare det at barnet får helsehjelp, eksempelvis vaksinering, som kan påklages. Det kan med hjemmel i dagens lov ikke påklages at barnet *ikke* får vaksine som helsehjelp. Når barnet blir 16 år og samtykke fra forelderen/foreldrene ikke lenger er nødvendig, hjemler § 7 i 2018-forskrift om kommunens helsefremmende og forebyggende arbeid i helsestasjons- og skolehelsetjenesten full deltakelse i vaksinasjonsprogrammet.

For dem som sterkt motsetter seg vaksinering, er slik klageadgang antakelig ikke nok til å ivareta samvittighetsfriheten. Klagerett er uansett en måte å bli hørt på og få formidlet sine standpunkter. For å unngå sykdomsspredning kunne det likevel være riktig å utforme en lovbestemmelse i form av et pålegg, for å ivareta de hensynene som Gamlund og kollegaene identifiserer som sentrale. Det er imidlertid vanskelig å se for seg en form for sanksjon mot dem som ikke etterlever et slikt pålegg. Norske helsemyndigheter tolererer at noen unndrar seg vaksinering både innenfor og utenfor barnevaksineringsprogrammet.

Dersom loven skulle bli endret slik at det ikke opereres med en samtykkeformulering i loven for barns deltakelse i barnevaksinasjonsprogrammet – men det snarere tydeliggjøres at dette er en obligatorisk ordning – er det naturlig at det gis klageadgang.

Barns beste

Foreldrerettighetene i Norge er generelt sett sterke. Også muligheten til å unnta barn fra barnevaksinasjonsprogrammet er et eksempel på dette. Prinsippet om barns beste, anvendt på barnevaksinasjonsprogrammet, innebærer at det beste også for den enkelte er å være vaksinert. Å leve et helt liv med frykt for å pådra seg sykdommer fordi man ikke er vaksinert, kan forringe livskvaliteten. Dette gjelder særlig dersom man faktisk blir så syk at man enten får dårligere funksjonsevne eller til og med dør.

De fire prinsippene i Barnekonvensjonen ble løftet fram i drøftingen av surrogati i kapittel 5: Barns beste; ikke-diskriminering; utvikling og liv, altså nødvendig omsorg og beskyttelse; og rett til å bli hørt.[28] Dette siste prinsippet omfatter retten til å si sin mening, og at denne meningen skal bety noe. De fire prinsippene taler klart i retning av at det er problematisk at foreldrene kan unnta barna fra barnevaksinasjonsprogrammet.

Oppsummering

Gitt at den kvalifiseringen av samvittighetsfrihet som løftes fram i kapittel 2 aksepteres, nemlig sterke og dyptfølte overbevisninger mot å handle slik at ens handlinger *rammer andre*, er det vanskelig å se at vaksinereservasjon utgjør en reell samvittighetsfrihet. Det norske lovverket tillater at foreldre kan ta barna helt ut av barnevaksinasjonsprogrammet. Vi må anta at de fleste av disse foreldrene er av den oppfatning at det er vaksinen som er skadelig for barna.

Det oppstår spesielle utfordringer dersom begge har foreldreansvar, og den ene *ikke* ønsker vaksinering, mens den andre ønsker vaksinering. Vi har imidlertid sett at beslutning om vaksine kan påklages av den som ikke ønsker at barnet skal få vaksine; klagen behandles av statsforvalteren.

Det er mulig å argumentere ulikt for vaksiner innenfor barnevaksineringsprogrammet og vaksiner utenfor dette programmet, noe som også reflekteres i de ulike formuleringene i pasient- og brukerrettighetsloven § 4-4 andre ledd og tredje ledd.

---

28 Redd Barna, udatert.

Haugen, H. M. (2026). *Samvittighetsfrihet: Demokratiets sikkerhetsventil.*
Fagbokforlaget. https://doi.org/10.55669/oa6910

Kapittel 7

Samvittighetsfrihet for eiere av offentlig finansierte, men privat eide høgskoler

Dette kapitlet handler om akademisk frihet, som gjelder for høyere utdanning- og forskningsinstitusjoner i en noe mindre absolutt form.[1] Videre er de som undervises myndige. En drøfting av kristne grunnskoler – innenfor en større drøfting av lojalitet mot religiøse autoriteter – kommer i kapittel 9. Nå skal to spørsmål drøftes. For det første: hvordan en utdanningsinstitusjons verdier og formålsbestemmelse kan videreføres, samtidig som den enkelte ansattes akademiske frihet kan sikres. Kort fortalt handler akademisk frihet om å ikke hindres i sin sannhetssøken, fordi fri forskning og ny kunnskap er viktig for hele samfunnet. For det andre: om en utdanningsinstitusjon som utdanner til yrker innenfor trossamfunn kan stille krav til sine ansatte, i tillegg til den lovpålagte plikten til å sikre akademisk frihet for disse. Størstedelen av dette kapitlet handler altså om samvittighetsfrihet som utøves kollektivt.

Som nevnt i innledningskapitlet har NLA Høgskolen, eid av sju kristne organisasjoner, operert med et såkalt verdidokument. Det *tidligere* verdidokumentet understreket at Bibelen «har autoritet der den klart binder vår

1 Merk at ILO-UNESCO, 1966, som etablerer tydelige krav og forventninger til alle lærere, sier i første avsnitt i artikkel 61: «The teaching profession should enjoy academic freedom in the discharge of professional duties.» For en innføring i akademisk frihet, se Haugen, 2026a.

This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License.
To view a copy of this license, visit https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

samvittighet …»[2] Dette skapte konflikter internt, og et *nytt* verdidokument ble vedtatt i 2020, med to formuleringer som har møtt motstand: «Ekteskapet mellom mann og kvinne … som bærende norm i samlivsetikken», og «Ansatte … vil … arbeide … i lojalitet mot høgskolens grunnlag.»[3]

Først forklares litt av bakgrunnen som ledet til etableringen av NLA Høgskolen i 1966, og deretter drøftes både verdidokumentet til NLA Høgskolen og en av eierne til NLA Høgskolen, nemlig Normisjon. Deretter går vi inn i kjernen i akademisk frihet, både i loven og slik denne er blitt kommunisert av ledere ved NLA Høgskolen, før vi ser hvordan andre kristent forankrede høgskoler har håndtert situasjoner der vitenskapelig ansatte har formidlet andre standpunkter enn hva institusjonen står for. En drøfting av hvilke konsekvenser det har at staten ønsker mangfold, følger etterpå. Til slutt ser vi på hvordan de som er tilknyttet eierne av private høgskoler kan sikres samvittighetsfrihet.

Det er relevant å understreke at alle høyere utdanningsinstitusjoner har en verdiforankring. Når vi særlig skal se på høgskoler med en kristen forankring – seks høgskoler og to vitenskapelige høgskoler – er det fordi noen av disse har fått særlig oppmerksomhet, og fordi Akademisk frihet-utvalget viste til disse i drøftingen av hvordan akademisk frihet for den enkelte ansatte og institusjonell frihet for høyere utdanningsinstitusjoner kan sikres samtidig.[4]

Bakgrunnen for etableringen av NLA Høgskolen i 1966 og mangfold i utdanningssektoren

Den nye lærerskolen i Kristiania ble etablert i 1912, fra 1914 i bygningen som i dag huser Litteraturhuset i Oslo. Seks kristne organisasjoner sto bak den nye lærerskolen, og det var daværende Indremisjonsselskapet, nå Normisjon, som var ledende – så ledende at den fra 1922 var eneeier. Oslo lærerskole het

2 NLA Høgskolen, 2016, s. 1.

3 NLA Høgskolen, 2020, s. 3.

4 NOU 2006: 19. Som vi kommer tilbake til, er akademisk frihet ved verdibaserte høyere utdanningsinstitusjoner også tematisert i NOU 2020: 3, særlig på s. 128.

skolen fra 1932, og 15 år senere ble den overtatt av staten, til stor motstand fra eieren.[5] Skolen ble etter hvert del av Høgskolen i Oslo, nå OsloMet.

Arbeidet med å etablere en ny kristent forankret lærerutdanning, med navnet Oslo lærerakademi, på det som i dag heter MF vitenskapelig høyskole for teologi, religion og samfunn (MF), ble lagt bort. Det skjedde minst ett forsøk til på å etablere Norsk Lærerakademi før den endelige etableringen skjedde i Bergen i 1966. Det første kullet ble tatt opp i 1968. Det første statstilskuddet til skolen kom først i 1977, noe som viser at etableringen møtte motstand på Stortinget. Gjennom fusjoner har NLA Høgskolen i dag også studiesteder i Oslo, Kristiansand og Trondheim; om lag 3000 studenter.

Denne korte gjennomgangen viser at noen organisasjoner har ment at det er svært viktig å ha en kristen lærerutdanning i Norge. Generelt kan vi si at for alle skoler, fra barneskoler til høgskoler og vitenskapelige høgskoler, er det forventet fra myndighetene at disse tilbyr alternativer til de offentlige skolene. For sykehjem forventes det likeverdige tilbud på diakonale sykehjem og kommunale sykehjem,[6] men det er altså større rom for mangfold i utdanningssektoren, og for høgskoler er dette tydeliggjort i loven, som vi skal se.

Det er her også relevant at Kunnskapsdepartementet i 2021 presenterte en veileder for ansettelser ved livssynsbaserte friskoler, hvor det heter om praktiseringen av § 30 i likestillings- og diskrimineringsloven:

> Innhenting av opplysninger om søkerens samlivsform, religion eller livssyn er tillatt hvis virksomheten har som formål å fremme bestemte livssyn eller religiøse syn, og arbeidstakers stilling vil ha betydning for å gjennomføre formålet. Dersom slike opplysninger vil bli krevet, må dette oppgis i utlysningen …

Videre, siden likestillings- og diskrimineringsloven gjelder på alle samfunnsområder, tydeliggjør Kunnskapsdepartementet: «Selv om veilederen primært er utarbeidet med sikte på friskoler godkjent på grunnlag av livssyn, vil den derfor kunne være til nytte også for blant annet folkehøyskoler og private

5 Tønnessen, 2000, s. 250–255.

6 Sivesind og Saglie, 2017.

høyskoler.»[7] Det er innholdet i den konkrete stillingen som er avgjørende for om slik informasjon rettmessig kan bli etterspurt.

Verdidokumenter – hva er det?

NLAs nye verdidokument sier at de ansatte «realiserer høgskolens formål, i lojalitet mot høgskolens grunnlag»[8]. Målsettingen kan leses ut fra formålsbestemmelsen i vedtektene, og denne sier blant annet: «fremme grunnleggende kristne holdninger og verdier …»[9] Interessant er også punktet «Basis», som viser til vedtektene: «NLA Høgskolen bygger på den kristne tro slik den er uttrykt i Bibelen og den evangelisk-lutherske bekjennelse»,[10] og der en fotnote klargjør de fem såkalte bekjennelsesskriftene i luthersk kristendom. Disse er tre felles oldkirkelige trosbekjennelser og to lutherske læredokumenter, og er tilsvarende det som finnes eksempelvis i vedtektene for stiftelsen Det norske Diakonhjem,[11] som er eneeier av Diakonhjemmet sykehus og majoritetseier av VID vitenskapelige høgskole. Også MF har en tilsvarende forankring. Fram til 2014 måtte nyansatte ved MF signere på en kontrakt der det het at «du er forpliktet på MFs grunnregler og den læremessige lojalitet som følger av dette.»[12]

Det er altså ikke noe eksepsjonelt i vedtektene for NLA Høgskolen dersom man sammenlikner med andre kristent forankrede institusjoner. Det er den aktive bruken av verdidokumentet for NLA Høgskolen – og ønsket om å framstå som et klart alternativ til andre høyere utdanningsinstitusjoner –

7 Kunnskapsdepartementet, 2021b, s. 1.

8 NLA Høgskolen, 2020, s. 3.

9 NLA Høgskolen, 2022, s. 2.

10 NLA Høgskolen, 2020, s. 2.

11 Stiftelsen Det norske Diakonhjem, 2020. I § 5 (c) i vedtektene heter det at «aksjeselskaper hvor Diakonhjemmet eier samtlige aksjer drives i samsvar med Diakonhjemmets grunnlag og målsetting, …»; dette gjelder Diakonhjemmet sykehus AS og virksomhetene under Diakonhjemmet omsorg AS. Merk at Det norske Diakonhjem (udatert) støtter Pride.

12 Takk til Kjetil Fretheim for presisering av årstallet.

som avviker fra det som er vanlig ved andre høgskoler. Det nye verdidokumentet til NLA Høgskolen sier ikke eksplisitt at det skal brukes «for å avklare kandidatenes [søkernes] forhold til skrift og bekjennelse»,[13] slik tilfellet var med det forrige. Videre: Mens det forrige dokumentet understreket Bibelens «autoritet der den klart binder vår samvittighet som normerende norm …»[14] sier det nye verdidokumentet: «… Bibelen [regnes] som bindende norm for kristen tro, lære og liv.»[15] Å omtale noe som en «bindende norm» gir lite rom for avvik fra normen.

Ut fra forståelsen av at den indre dimensjonen er det sentrale i samvittighetsfriheten, er det tilsynelatende motsetningsfullt at en hellig bok skal ha som funksjon å binde kristnes samvittighet. Denne indre dimensjonen formes ulikt hos det enkelte menneske, blant annet avhengig av hvilke budskap i Bibelen en kristen velger å legge vekt på. Bibelen inneholder tross alt en rekke ulike budskap, der noen kan sies å stå i motsetning til andre budskap. Som vi så i kapittel 3, var imidlertid Menno Simons ikke i tvil om hva som er Guds ord.

Andre vil si at det er ved å forankre samvittigheten i det som av mange oppfattes som en autoritativ skrift, at vi unngår at samvittigheten blir et sett av ulike private moralholdninger. Problemet er at et slikt syn på hva kristendom er og ikke er, kan medføre en snever forståelse av hva personer som regner seg som kristne, faktisk står for. Som debattene innad i Den norske kirke viser – der noe er formidlet i kapittel 2 – er det stort spenn i hva kristne står for.

Bruken av verdidokumentet førte til at to søkere til en sentral stilling ble satt til side, den ene fordi vedkommende angivelig var for liberal i teologiske spørsmål, og den andre fordi vedkommende var katolikk. Sistnevnte ble til slutt ansatt, men sluttet ved NLA Høgskolen etter kort tid.

NLA Høgskolens verdidokument presiserer ikke at verdidokumentet også gjelder forhold utenfor arbeidsstedet. Det er ikke avklart om en NLA-ansatt som blir aktiv i eksempelvis Skeivt Kristent Nettverk, vil måtte velge

13 NLA Høgskolen, 2016, s. 1.

14 NLA Høgskolen, 2016, s. 1.

15 NLA Høgskolen, 2020, s. 2.

mellom engasjementet og stillingen,[16] men utfallet vil antakelig avhenge av hvilken type stilling vedkommende har. Videre er det stor forskjell i hvordan et verdidokument legitimt kan påberopes ved ansettelse og ved avslutning av arbeidsforhold. I en juridisk betenkning bestilt av NLA Høgskolen heter det at ved mulig «avslutning av arbeidsforhold som følge av manglende lojalitet til eller oppfyllelse av de krav som ligger i verdigrunnlaget vil arbeidsgivers muligheter være vesentlig smalere.»[17] Vi så over at det ved utlysninger kan etterspørres informasjon – for visse typer stillinger.

Også videregående skoler eid av eksempelvis Indremisjonsforbundet (IMF), Norsk Luthersk Misjonssamband (NLM) og Normisjon har verdidokumenter, og disse verdidokumentene gjelder for alle ansatte. Disse organisasjonene er medeiere av NLA Høgskolen, og særlig interessant er Normisjons verdidokument. Dette forplikter ansatte og tillitsvalgte i hele organisasjonen, samt i barne- og ungdomsorganisasjonen Acta, og gjelder både for liv og arbeid.[18] Normisjon spesifiserer videre de ulike etiske retningslinjene som alle ansatte – som vaktmestere, økonomiansatte og kjøkkenansatte – skal etterleve, eksempelvis å støtte livslange heterofile ekteskap.[19] Det understrekes også at alle har samme menneskeverd, og livsførsel og seksuell legning trekkes inn blant det som ikke rokker ved denne grunnforståelsen.[20]

Et siste relevant punkt fra Normisjons verdidokument er punktet som sier «Vi vil respektere og følge samfunnets lover og regler, så sant de ikke strider mot Bibelen.»[21] Uttrykket «lover og regler» er uklart. Lover er ikke uklart i seg selv, og antakelig forstås også forskrifter som er gitt i medhold av loven, å omfattes. Hva som menes med regler, er derimot ikke gitt. Det mest

16 Dette ble ikke tematisert i NLA Høgskolens tilsvar til NOKUT (s. 113-228 i NOKUT 2021a), som vi skal lære mer om under (NOKUT, 2021a; se også NOKUT, 2021b). Derimot kommenterer den juridiske utredningen fra Aune og Hvedeng, som imøtegår NOKUT 2021a, særlig at spørsmålet «Kan en homofil være et forbilde?» var det første spørsmålet som ble stilt i intervjuer med NLA-ansatte (NOKUT, 2021a, s. 129 og s. 154, betenkning av Aune og Hvedeng, vedlegg 2 i NLA Høgskolens tilsvar til NOKUT).

17 NOKUT 2021a, s. 190 (betenkning av Aune og Hvedeng, vedlegg 3 i NLA Høgskolens tilsvar til NOKUT).

18 Normisjon, 2016.

19 Normisjon, 2016, s. 3.

20 Normisjon, 2016, s. 3.

21 Normisjon, 2016, s. 3.

rimelige er at dette betyr «normer», altså oppfatninger om rett og gal atferd. Videre ser vi at Bibelen her gis forrang foran norsk lov. Her er vi ved kjernen: Prinsippet innebærer at personer med en dyp overbevisning om at påbudene i ens religion er rett for en selv, kan tillates å følge disse påbudene framfor norsk rett. Vi drøftet i kapittel 2 at det er en nokså høy terskel for å gi rom for at en samvittighetskonflikt kan løses slik at man ikke trenger å følge norsk lov, men heller følge sin samvittighet. Likevel gir noen norske lover anledning til at personer kan følge sin overbevisning heller enn de kravene som loven stiller.

Verdidokumentet fra NLA Høgskolen er smalere enn Normisjon sitt verdidokument. Konkret sier NLA Høgskolen sitt verdidokument ikke at forhold utenfor arbeidsforholdet kan trekkes inn, og heller ikke at lover ikke skal etterleves dersom de strider mot Bibelen. NLA Høgskolen sitt verdidokument blir aktivt brukt ved ansettelser – selv om det nye verdidokumentet ikke bruker begrepet «avklarer». I mangel på en bred undersøkelse blant alle vitenskapelig ansatte ved NLA Høgskolen er det vanskelig å vite hvor mange som opplever at verdidokumentet og praktiseringen av dette reelt begrenser deres akademiske frihet.

Akademisk frihet i loven

Kjernen i akademisk frihet på individnivå, som formulert i universitets- og høyskoleloven § 2-2 fjerde til sjuende ledd, er at den enkelte «har et selvstendig faglig ansvar for innhold og opplegg …» i undervisningen; at den vitenskapelig ansatte selv «har rett til å velge emne og metode for sin forskning …» samt «har rett til å offentliggjøre sine resultater og skal sørge for slik offentliggjøring»; og at vedkommende «har rett til og faglig ansvar for formidling.» Dette kan imidlertid skje «innenfor de rammene som er fastsatt i ansettelsesforholdet eller en særskilt avtale.» Anerkjennelsen av akademisk frihet på individnivå skjedde da Stortinget i slutten av 2007 endret den *forrige* universitets- og høgskoleloven (som da var § 1-5).

Institusjonell frihet eller autonomi var allerede anerkjent, men i 2007 kom tilføyingen av ordet «ellers» i lovbestemmelsens annet ledd: «Universiteter og høyskoler har ellers rett til å utforme sitt eget faglige og verdimessige grunnlag

innenfor de rammer som er fastsatt i eller i medhold av lov.» Forslaget kom fra Akademisk frihet-utvalget, som presiserte at dette ville «tydeliggjøre at institusjonenes praktisering av sitt faglige og verdimessige grunnlag må skje innenfor de rammene som følger av plikten til å fremme og verne den akademiske frihet etter første avsnitt.»[22] En slik innordning av institusjoners frihet *under* akademisk frihet mente utvalget utgjorde gjeldende rett.

Departementet var enig i dette, men presiserte: «Tilføyelsen av «ellers» medfører en viss avgrensning av institusjonenes rett til å utforme sitt eget faglige og verdimessige grunnlag …»[23] Det var altså en erkjennelse av at endringen medførte en viss endring av gjeldende rett.

Den akademiske friheten står altså *over* retten institusjonene har til å utforme og praktisere sitt faglige og verdimessige grunnlag. Ifølge Kunnskapsdepartementet var det bare Politihøgskolen som argumenterte *mot* å føye til ordet «ellers» i daværende § 1-5(2);[24] nåværende § 2-2, annet ledd.

Da annet ledd fikk denne endringen i 2007, understreket en samlet kirke-, utdannings- og forskningskomité:

> Når det gjelder den enkeltes akademiske frihet, forutsetter departementet at private institusjoner tydelig og før ansettelse angir hvilke forskningsetiske eller verdibegrunnede rammer for virksomheten som gjelder, og at disse rammene ikke er i konflikt med de overordnede prinsippene i loven.[25]

Spørsmålene er altså om «rammene» ved den enkelte private høyere utdanningsinstitusjon er i samsvar med prinsippet om akademisk frihet. Ekspertgruppen for akademisk ytringsfrihet presenterte ulike måter den akademiske friheten kan styrkes på ved den enkelte institusjon, som «Ytringsvettregler» og en Erklæring om akademisk ytringsfrihet, med forslag til formulering, som blant annet sier: «Fagfelt, fakulteter eller institutter preget av konformitet eller begrenset meningsmangfold har en særlig oppfordring til å hente inn kontrære

22 NOU 2006: 19, s. 45.

23 Regjeringen, 2007, s. 11.

24 Regjeringen, 2007, s. 10.

25 Stortinget, 2007, s. 1.

synspunkter og synsmåter utenfra.»[26] Å identifisere «konformitet eller begrenset meningsmangfold» i et gitt fagmiljø vil skape spenninger. Høringssvarene var også kritiske til at for sterk vekt på akademisk ytringsfrihet – slik den var definert i mandatet – innebærer en innsnevring av akademisk frihet, som handler om langt mer enn bare ytringer i offentligheten.

Vitenskapelig frihet er også anerkjent i artikkel 15(3) i FNs konvensjon om økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter: «Konvensjonspartene forplikter seg til å respektere den frihet som er uunnværlig for vitenskapelig forskning og skapende virksomhet.» Ordet «vitenskapelig» dekker mer enn ordet «akademisk», siden det foregår vitenskapelig arbeid utenfor universiteter og høgskoler.

Under revisjonen av Grunnloven i 2014 ble følgende formulering foreslått i § 107: «Vitenskapens og kunstens frihet skal respekteres»,[27] et forslag som i komiteinnstillingen fikk støtte fra alle partier, bortsett fra Fremskrittspartiet og Høyre.[28] I plenum fikk forslaget 92 stemmer for og 76 stemmer mot,[29] noe som ikke var 2/3 flertall. SV har fremmet et forslag i 2024 om å ta inn i Grunnloven en tilsvarende bestemmelse, men uten å inkludere kunstens frihet.[30]

Akademisk frihet på NLA Høgskolen og den offentlige samtalen om akademisk frihet

Daværende rektor på NLA Høgskolen understreket: «Dersom det skal gi noen mening å drive verdibaserte høyskoler, må en kunne rekruttere personer inn

26 NOU 2022:2, s. 97; for mandatet, se NOU 2022: 2, s. 14–15; NOU 2022: 2, s. 13 støttet forslaget i NOU 2020: 3, s. 14 om å tilføye «, og de som utøver denne» til slutt i den første setningen i § 1-5(1) og foreslår lovendringer om økt vekt på opplæring både av studenter og ansatte. 2023-lovforslaget presenteres rett før kapitlets oppsummering.

27 Stortinget, 2014a, s. 30.

28 Stortinget, 2014a, s. 18.

29 Stortinget, 2014b, s. 2534.

30 Stortinget, 2024; se Haugen, 2026a for støtte til forslaget.

i høyskolen som deler noen grunnleggende verdier.»[31] Han bekrefter også at det er samlivsetikken som er det sentrale spørsmålet i praktiseringen av retten til å utforme sitt eget verdigrunnlag. Samlivsetikken kan omfatte syn på likekjønnet ekteskap eller sex før ekteskapet. Gjengifte, som Jesus karakteriserte som ekteskapsbrudd (Matt 19,9), og som er grunnen til at enkelte prester reserverer seg mot å vie fraskilte, regnes for eksempel ikke inn i NLA Høgskolens verdidokument. Det er altså noen elementer som inngår – og andre elementer som *ikke* inngår – i NLA Høgskolens samlivsetikk.

Den tidligere rektoren ved NLA Høgskolen fastslår også, ut fra egne undersøkelser, at det er «ikke hold i påstanden om at ansatte blir hindret i å velge forskningsobjekt, forskningsmetode eller publisering av forskningsresultat.»[32] Samtidig erkjenner han:

> Vi er klar over at noen forskere hos oss uttrykker at de utøver en selvpålagt tilbakeholdenhet eller selvsensur. Som rektor har jeg derfor gjentatte ganger, over lengre tid, uttrykt internt og offentlig at NLA Høgskolens forskere har akademisk frihet og forskningsfrihet.[33]

Dette kan leses som at man ikke risikerer å miste jobben dersom man publiserer noe som kan forstås å stå i konflikt med NLA Høgskolens verdidokument. Også nåværende rektor bekrefter at akademisk frihet er «helt grunnleggende».[34] Rektor understreker at lojalitet ikke krever enighet,[35] men i den første juridiske utredningen NLA bestilte til NOKUT-tilsynet (se under) heter det: «Andre brudd på lojalitetsplikten kan handle om at en ansatt går ut i media og åpent kritiserer sin arbeidsgivers virksomhet.»[36] Å anbefale potensielle studenter

31 Waaler, 2019.

32 Waaler, 2019.

33 Waaler, 2019.

34 Schei, 2021, intervju med Sigbjørn Sødal.

35 NOKUT, 2021a, s. 195 (vedlegg 5 til NOKUT fra NLA Høgskolen).

36 NOKUT, 2021a, s. 180 (vedlegg 3 til NOKUT fra NLA Høgskolen, skrevet av Aune og Hvedeng); se også s. 188 om lojalitetskrav ved ansettelser: «I den grad søkernes kommentarer til verdigrunnlaget også vektlegges ved ansettelser som ikke er av betydning for å oppnå høyskolens formål, vil dette kunne være i strid med diskrimineringsregelverket.»

å ikke søke studieplass ved NLA Høgskolen vil være et brudd på en alminnelig lojalitetsplikt.

Debatten om akademisk frihet har også blitt løftet fram av andre kristent forankrede høgskoler. To rektorer ved andre kristne høgskoler understreker aksepten i Norge av mangfold og retten til å leve i tråd med sin overbevisning. De understreker at en slik rett også må gjelde for kristne, og spisser budskapet slik: «Det er ikke politikerne som skal bestemme hvilken teologisk posisjon en kristen skole skal ha – på samme måte som at religiøse ledere ikke skal bestemme hva et politisk parti skal mene.»[37] Vi ser at de bruker «kristen skole» og ikke for eksempel «kristent forankret», som kan hevdes å være en mer presis betegnelse, siden det er uklart hvordan adjektivet kristen kan beskrive en høgskole. Begge disse høgskolenes teologiske profil kan minne om NLA Høgskolens profil. I et senere innlegg understreker de to at den generelle formålsparagrafen som ble *foreslått* i en ny universitets- og høyskolelov, men ikke vedtatt, og som blant annet inkluderte likestilling, ville måtte legge føringer også for dem.[38] Alle norske utdanningsinstitusjoner er uansett forpliktet på både likeverd og likestilling, som følge av at likestillings- og diskrimineringsloven tydeliggjør i § 27: «I barnehager, skoler og andre utdanningsinstitusjoner som tilbyr opplæring med grunnlag i lov, skal læremidlene og undervisningen bygge på formålet med loven her.» Formålene med loven, som formulert i § 1, er å «fremme likestilling og hindre diskriminering på grunn av … religion, livssyn, … seksuell orientering, kjønnsidentitet, kjønnsuttrykk …» I forslaget til loven presiserer regjeringen at læremidler for religionsundervisningen kan unntas fra denne tydelige lovbestemmelsen.[39]

I et tilsvar til rektorene understreker Kåre Berge, tidligere professor ved NLA Høgskolen, at han er helt enig i at politikere ikke skal bestemme over den teologiske profilen, men han er uenig når de to åpner opp for vurderingen «bedre enn» på samlivsetiske spørsmål. Han spør om slike vurderinger i realiteten innebærer å unnta forskning på slike spørsmål blant ansatte som arbeider ved institusjoner der ledelsen, og særlig styret, har en klar oppfatning om hva som er «bedre». Han spør også om eierne virkelig tror det er

37 Breistein og Thoresen, 2020a.

38 Breistein og Thoresen, 2020b; se også NOU 2020: 3, s. 13; § 1-1 c); forslaget kom ikke inn i den reviderte loven.

39 Regjeringen, 2017, s. 248 og s. 330.

mulig å fremme fri forskning når de samtidig tydelig kommuniserer hva som er «bedre».[40] Breistein og Thoresen understreker at det sentrale er at den enkelte akademiske ansatte er fri til å stå for at en fortolkning er «bedre begrunnet enn andre».[41]

Vi skal nå se på hvordan andre høgskoler med kristen forankring har håndtert situasjoner der ansatte har publisert forskning som går imot det grunnlaget høgskolen bygger på.

Praksis ved andre kristent forankrede vitenskapelige høgskoler[42]

Det kanskje mest kjente eksempelet på en tydelig reaksjon fra det øverste organet ved en kristent forankret høgskole er den såkalte Henriksen-saken, på MF i 2001: «Forstanderskapet forutsetter at fakultetets lærere legger [Menighetsfakultetets syn på homofilt samliv] til grunn for undervisning og veiledning.»[43] Den «læreren» det var snakk om, var Jan-Olav Henriksen, som var den første professor på MF som offentliggjorde et annet syn på homofilt samliv enn det MF til da hadde stått for.[44] Vedtaket skapte en krise i relasjonen mellom MF og det som i dag heter Kunnskapsdepartementet, og først etter at vedtaket ble opphevet, kunne prosessen med å akkreditere MF som vitenskapelig høgskole fortsette.

To saker fra en annen høgskole er også interessante. Den ene saken handlet om syn på kvinnelige prester ved VID vitenskapelige høgskole (VID), og den andre saken oppsto ved tidligere Misjonshøgskolen. VIDs teologiske profil kan sies å være i samsvar med Den norske kirkes samlivsetikk, altså liberalt, med rom for konservative, slik det ble avklart etter at professor i teo-

40 Berge, 2020.

41 Breistein og Thoresen, 2020b.

42 Vitenskapelig høgskole skal ha universitetsnivå, men på et smalere fagfelt enn universiteter.

43 Olsen, 2019; gjengir MFs forstanderskap.

44 Henriksen, 2001.

logi Knut Alfsvåg hadde redigert og skrevet i en bok som tok stilling mot kvinnelige prester.[45] Grunnen til at Alfsvåg mener kvinnelige prester er en relevant debatt, er at «de fleste kristne i verden befinner seg i kirker som ikke ordinerer kvinner. Dette finnes det både bibelske og historiske argumenter for.»[46] Rektor ved VID, Bård Mæland, uttalte:

> VID er forpliktet til å ivareta ansattes akademiske frihet som gir rom for både progressive og konservative stemmer. Det betyr imidlertid ikke at VID deler de prinsipielle og akademiske synspunktene til den enkelte ansatte.[47]

Spørsmålet er om «ivareta» innebærer mer aktive tiltak enn bare respekt for den enkelte ansattes akademiske frihet, gitt at den akademiske friheten ikke brukes til å imøtegå formålet for universiteter og høgskoler eller formålet til den enkelte institusjon. Noen ganger kan det å ivareta handle om å understreke akademisk frihet, selv om det skaper reaksjoner hos andre, inklusive studenter og kollegaer.

Den andre saken skjedde ved daværende Diakonhjemmet Høgskole (nå VID). Den daværende rektoren opplevde at hun måtte presisere at institusjonen ikke støtter polygami. Dette skjedde i etterkant av at en tidligere professor II (20 prosent stilling) hadde publisert en artikkel som argumenterte for at ekteskap med mer enn to personer kunne være gunstig. I dette tilfellet var det ingen oppstandelse da hun presiserte at hun mente monogame ekteskap var «bedre».[48] Vi kan *anta* at en kjønns- eller familieforsker ved eksempelvis Universitetet i Oslo (UiO) som hadde kommet fram til samme resultat som den tidligere VID-ansatte, *ikke* ville ha blitt korrigert av UiO-ledelsen, men polygami er forbudt i Norge.

Disse sakene viser at NLA Høgskolen ikke er eller har vært alene om å tydeliggjøre enkelte samlivsformer som «bedre». Om dette også skal omfatte

---

45 Bjørheim, 2019.

46 Gjengitt i Bjørheim, 2019; merk vedtaket i Bispemøtet i Den norske kirke, 2023, der begrepet «vigsle» skal brukes for prest, diakon, kateket og kantor, og der formuleringen «vigsling til fast kirkelig tjeneste» endres til «innsettelse til fast kirkelig tjeneste».

47 Gjengitt i Bjørheim, 2019.

48 Gjengitt i Gilje, 2010.

en reell mulighet til å forskjellsbehandle homofilt *samlevende* – altså ikke homofile *personer* – og personer som støtter homofilt samliv, er det også nødvendig å drøfte.

Norske myndigheter ønsker mangfold; hva med forskjellsbehandling?

Vi så over at loven gir institusjonene rett til å utforme sitt eget faglige og verdimessige grunnlag, men at individuell akademisk frihet er overordnet institusjoners frihet. Vi så også at stortingskomiteen presiserte at de forskningsetiske eller verdibegrunnede rammene for virksomheten må kommuniseres tydelig *før* ansettelsen, altså i utlysningen.[49]

Dette innebærer at det også må være mulig å stanse en ansettelsesprosess eller trekke tilbake en ikke-signert kontrakt sendt til en aktuell kandidat dersom det viser seg at det kandidaten står for og det høgskolen står for, ikke samsvarer, i alle fall ikke i stor nok grad. En slik praksis ved den enkelte høgskole, inklusive ved NLA Høgskolen, kan ikke sies å utgjøre ubegrunnet eller uforholdsmessig forskjellsbehandling, altså diskriminering, forutsatt at det foretas en konkret vurdering knyttet til den aktuelle stillingen, og ikke en generell vurdering for alle stillinger.

Et annet spørsmål er hva som bør være tillatt å gjøre overfor dem som allerede er ansatt. Akademisk frihet-utvalget, som altså foreslo lovendringene vi lærte om over, understreket: «En viss åpning for at det faglige og verdimessige grunnlaget kan få konsekvenser for den enkeltes frihet, er en forutsetning for virksomhet i denne typen institusjoner.»[50]

Uttrykket «forutsetning» fremstår som noe absolutt. Som vi har sett, er det mangfold også mellom institusjonene, og disse kan også endre seg, slik vi har sett på MF og VID. At det skal være en forutsetning at «det verdimessige grunnlaget kan få konsekvenser for den enkeltes frihet …», legger

49 Stortinget, 2007, s. 1; se også Kunnskapsdepartementet, 2021b.

50 NOU 2006: 19, s. 23.

til grunn en essensialistisk forståelse av hva kristne mener om eksempelvis samlivsspørsmål. Samtidig har vi sett at samlivsetikk er viktig for både NLA Høgskolen og eierne.

Akademisk frihet-utvalget ber om tydelighet: «Eventuell begrensning av akademisk frihet … må være godt begrunnet i institusjonens faglige og verdimessige grunnlag.»[51] At en institusjon peker på Bibelens autoritet og konkrete bibelvers for å grunngi sitt standpunkt – og i tillegg har et verdidokument som slår fast hvordan dette skal konkretiseres – må antas å være tilstrekkelig for å oppfylle kravet om å være godt begrunnet.

Til slutt er det verdt å merke seg at også utvalget som i 2020 foreslo det som er blitt ny lov for universiteter og høgskoler, bekrefter at verdibegrunnelser kan medføre begrensninger på den enkeltes frihet.[52] Videre sier Akademisk frihet-utvalget at ikke bare forskningen antas å være påvirket av høgskolens faglige og verdimessige grunnlag, men også undervisningen, der høgskolene «vil forutsette at lærernes undervisning er i samsvar …» med verdigrunnlaget.[53] Selv om dette er standpunktet til et offentlig utvalg, imøtegikk verken Kunnskapsdepartementet eller Utdannings- og forskningskomiteen dette. Det kan derfor sluttes at selv om akademisk frihet som menneskerettighet står over institusjoners frihet til å ivareta sitt verdigrunnlag, anerkjennes mangfold, og de kristent forankrede høgskolene ivaretar dette.[54]

Samvittighetsfrihet for eiere?

En eier eller eiere, forstått som organisasjon(er), nyter ikke samvittighetsfrihet, men personer tilknyttet organisasjonen(e) – som ansatte, styremedlemmer og støttespillere – nyter samvittighetsfrihet. Som vi har sett, bekrefter universitets- og høyskoleloven institusjonell frihet i § 2-2 annet og tredje ledd, som dekker institusjoners grunnlag, forskningens og undervisningens

51 NOU 2006: 19, s. 23.

52 NOU 2020: 3, s. 128.

53 NOU 2006: 19, s. 23.

54 NOU 2020: 3, s. 324–325.

innhold og ansettelser. Dersom man etablerer en institusjon med det formål å gi lærere og andre kristen kompetanse eller livssynskompetanse som del av undervisningen, og så opplever at myndighetene legger for klare føringer for virksomheten, kan den enkelte skoleeier oppleve det som et inngrep. Norske myndigheter kan ikke sies å gjøre dette.

Rapporten fra NOKUT-tilsynet om NLA Høgskolen beskrev ikke de ulike sakene, presseoppslagene og varslene, og var heller ikke basert på en systematisk datainnsamling for å kartlegge hvorvidt og på hvilken måte den akademiske friheten eventuelt var begrenset.[55] NOKUTs sakkyndige komite uttalte, etter å ha slått fast at den ikke vil ta stilling til selve innholdet i NLA Høgskolens verdigrunnlag og verdidokument:

> Komiteen kan ikke se at NLA Høgskolen, verken i den skriftlige dokumentasjonen eller gjennom intervjuene, erkjenner at plikten til å fremme og verne akademisk frihet innebærer en avgrensning av den retten høgskolen har til å utforme sitt eget verdigrunnlag.[56]

NOKUT-styret var imidlertid ikke enig med det sakkyndige utvalget i at det forelå manglende akademisk frihet ved NLA Høgskolen. Styret påpekte likevel at det var behov for faglig styrking og forbedringer i kvalitetssystemet ved NLA Høgskolen, og gav en frist på to år til å forbedre systemene.[57] Kort tid etter NOKUT-vedtaket vedtok Studentparlamentet ved NLA Høgskolen – med seks mot én stemme – å be NLA Høgskolen om å fjerne én setning i verdidokumentet: «Ekteskapet mellom mann og kvinne … som bærende norm i samlivsetikken», og videre å vurdere om setningen om «lojalitet mot høgskolens grunnlag» bør bli stående.[58]

Studentparlamentet viser til to andre vurderinger. For det første tematiseres praktiseringen av NLAs verdidokument – ikke berettigelsen

55 NOKUT, 2021a.

56 NOKUT, 2021a, s. 47.

57 NOKUT, 2021b; dette ble rettet opp på et år; se NOKUT, 2022; for rapport om akademisk frihet fra sakkyndig utvalg, begge juridiske betenkninger bestilt av NLA Høgskolen, samt annen dokumentasjon fra NLA Høgskolen og korrespondansen med NOKUT, se NOKUT, 2021a.

58 Studentparlamentet ved NLA Høgskolen, 2022, s. 3.

av verdidokumentet i seg selv – av Lærerprofesjonenes etiske råd. Rådet ber Kunnskapsdepartementet undersøke om NLAs praksis er forenlig med norske lover, og ber Barneombudet undersøke om praksisen strider mot FNs Barnekonvensjons vern mot diskriminering og rett til egen identitet.[59] NLA-rektoren svarer at hvis bare noen av anklagene mot NLA Høgskolen er riktige, «burde NLA Høgskolen for lengst ha vært avskiltet.»[60]

For det andre viser Studentparlamentet til kritikk fra Den nasjonale forskningsetiske komite for samfunnsvitenskap og humaniora (NESH) av NLA Høgskolens forståelse av akademisk frihet,[61] basert på de *daværende* NESH-retningslinjene.[62] Det er relevant at NESH har et mandat som kun handler om å styrke forskningsetikken; hensynene som ligger i §§ 2-2 og 2-3 i universitets- og høyskoleloven og unntaksbestemmelsene i § 9 (lovlig forskjellsbehandling) og § 30 annet og tredje ledd i likestillings- og diskrimineringsloven (anledning til å stille spørsmål ved ansettelser), er *ikke* eksplisitt del av mandatet for NESH. Begge unntaksbestemmelsene i likestillings- og diskrimineringsloven er basert på at forskjellsbehandling er lovlig når dette har «avgjørende betydning for utøvelsen av arbeidet eller yrket». En domstol som får en sak om § 9 til vurdering, vil måtte ta stilling til om forskjellsbehandlingen er saklig, nødvendig og forholdsmessig. Det kan forventes at en domstol vil ha større reservasjon mot å overprøve indre forhold i et trossamfunn enn mot å overprøve indre forhold ved en høyere utdanningsinstitusjon.[63]

Dersom man undersøker hva de ulike eierne av NLA faktisk har sagt om situasjonen, kan det hevdes at det i mindre grad er samvittighetsfrihet som løftes fram, og i større grad handler om å utnytte et mulighetsrom. En tidligere sentral ansatt hos en av de største eierne til NLA Høgskolen, IMF, har tydeliggjort sine tanker om NLA Høgskolen ved at den kan bli

59 Lærerprofesjonenes etiske råd, 2021.

60 Sødal, 2021.

61 NESH, 2021.

62 NESH, 2016.

63 Høyesterett, 2022, avsnitt 106, i saken Gry Helene Nygård mot Jehovas vitner, der Jehovas vitner ble frikjent for sin ekskludering av Nygård og pålegg om at Nygårds familiemedlemmer unngår kontakt med Nygård; se også Furuli 2022. Høyesterett tar overraskende nok ikke stilling til hvorvidt situasjonen innebærer en krenkelse av Nygårds rett til familieliv, som er anerkjent i artikkel 8 i Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen.

> en samlende utdanningssituasjon for konservative kristne – inkludert dem med prestekall. For å kunne bli det, mener jeg NLA må være nøye med profilen sin. […] Skal NLA være konservative kristnes institusjon, må man ansette folk som står for en tilsvarende teologi. Her har ikke minst styret en viktig oppgave, noe jeg vet de også har tatt på alvor.[64]

Å framstå som en institusjon som ansetter konservative kristne, og slik blir samlende for konservative kristne, må kunne karakteriseres som å utnytte et mulighetsrom. Dette synet gjenspeiles av tidligere generalsekretær i en av de andre eierne, Normisjon, som nå er ansatt ved NLA Høgskolen. Rolf Kjøde har kritisert MF, blant annet for å ha ansatt Sturla Stålsett som professor.[65] Stålsett var den første lederen av Åpen Folkekirke, og er fra sommeren 2025 MFs rektor.

Avveiningen for myndighetene ble i kapittel 2 formulert som å unngå at nødvendig respekt for seksuelle minoriteter medfører stans i meningsmangfold. Når samvittighetsfrihet for eierne av private skoler omtales som en reell samvittighetskonflikt, er det relevant å anføre at det ligger mer enn et ønske om å uttrykke meningsmangfold i en overbevisning om at det er galt å lovregulere homofilt samliv. De som mener at dette er galt, mener at familien som en sentral ordning i samfunnet vil rammes av at lovverket går vekk fra en forståelse av at familien utgjøres av mor og far og eventuelle barn. Disse er altså bekymret for konsekvensene på et samfunnsnivå. De vil selv unnlate å gi støtte til loven ved å unnlate å vie likekjønnede par. De mener også at det er galt at Den norske kirke har innført en vigselsliturgi som kan brukes ved alle ekteskapsinngåelser. Som tydeliggjort over handler dette ikke om å stille spørsmål ved alle menneskers likeverd, men om at norske myndigheter og Den norske kirke bryter med det disse mener er riktig syn på ekteskapet, og som disse mener er til beste for samfunnet som helhet. Disse understreker ofte at Gud elsker alle mennesker og at alle er syndere, men at Gud ikke nødvendigvis elsker menneskers ulike valg.

64 Olsen, 2018.

65 Kjøde, 2014.

Norske utdanningsinstitusjoner som tillater forskjellsbehandling av samlevende homofile i tråd med lovverket, mottar statsstøtte. Også trossamfunn som stiller krav til samlivsform i henhold til arbeidsmiljøloven § 13-3 og likestillings- og diskrimineringsloven §§ 9 og 30, annet og tredje ledd, må praktisere en forskjellsbehandling som er saklig, nødvendig og forholdsmessig, og der egenskapen som utgjør grunnlaget for forskjellsbehandlingen «har avgjørende betydning for utøvelsen av arbeidet eller yrket.» Gitt at vilkårene er oppfylt, er forskjellsbehandlingen tillatt etter norsk lov, men å utestenge eksempelvis samlevende homofile som vaktmester eller økonomiansatt, er ikke tillatt. Denne presiseringen viser at verdidokumenter som binder *alle* ansatte i samlivsspørsmål er for inngripende.[66]

I den nye loven om universiteter og høyskoler er det tre endringer i § 2-2 som er verdt å merke seg: (i) *akademisk* frihet erstatter «faglig» frihet; (ii) formuleringen «og dem som utøver den» tilføyes i første ledd, etter «institusjonenes plikt til å fremme og verne akademisk frihet»; og (iii) et nytt sjette ledd sier: «rett til og faglig ansvar for formidling.»

Også formuleringer i lovproposisjonen er interessante. For eiere av offentlig finansierte, men privat eide skoler understrekes institusjonell faglig autonomi som «særlig viktig for private institusjoner som er etablert på et religiøst grunnlag.»[67] Deretter heter det at «det er en forutsetning for virksomheten på denne typen institusjoner at det faglige eller verdimessige grunnlaget innebærer noen begrensninger i den enkelte ansattes akademiske frihet.»[68] Begrepene «forutsetning» og «innebærer» legger til grunn at slik institusjonell autonomi nærmest av nødvendighet vil føre til begrensninger i den enkelte ansattes akademiske frihet. Også utvalget som i 2020 foreslo ny lov for universiteter og høyskoler, tematiserte muligheten for begrensninger i den enkeltes akademiske frihet.[69] Et slikt syn kan ikke legges til grunn som en generell antakelse.

---

66 Tønnessen og Schei, 2020, gjengir en tillitsvalgt som sier at verdidokumentet er uklart når det gjelder hvordan det skal brukes.

67 Regjeringen, 2023b, s. 296.

68 Regjeringen, 2023b, s. 296.

69 NOU 2020: 3, s. 128. Merk at loven ble revidert; det ble ikke vedtatt en ny lov.

Oppsummering

Det prinsipielle handler om hvordan akademisk frihet og institusjonell frihet – omtalt som samvittighetsfrihet for eierne – skal ivaretas samtidig. Dette har blitt illustrert med en drøfting av hvorvidt et offentlig finansiert system for høyere utdanning bør stille krav ved finansiering av høgskoler som blant annet utdanner til livsynsbaserte yrker som prest og andre kirkelige stillinger. Mest oppmerksomhet er viet NLA Høgskolen, men vi har også sett på tre andre eksempler fra MF og VID, og på hvordan rektorer ved to andre kristent forankrede høgskoler argumenterer for å sikre en balanse mellom akademisk frihet og institusjonell frihet.

NOKUT-tilsynet av NLA Høgskolen var første gang NOKUT gjennomførte tilsyn for å vurdere institusjonsakkrediteringen av en høgskole, etter at myndigheten for slikt tilsyn ble overført til NOKUT i 2018.[70] Frihet for akademiske institusjoner har vært lovhjemlet siden 1992, og lovrevisjonen i 2007 medfører «en viss avgrensning av institusjonenes rett til å utforme sitt eget faglige og verdimessige grunnlag …»[71] Det er ved ansettelser dette grunnlaget kan komme klarest til uttrykk; det er vanskeligere å se for seg at dette verdigrunnlaget kan brukes til å begrense den enkeltes akademiske frihet.[72]

70 Se NOU 2020: 3, s. 322; for kritikk av forskningen ved NLA Høgskolen, se Lindholm og Tønnessen, 2017.

71 Regjeringen, 2007, s. 11; endringen var innføringen av begrepet «ellers» i den forrige universitets- og høgskoleloven § 1-5 annet ledd.

72 En slik mulig begrensning drøftes i NOU 2006: 19, s. 23. Ved klart illojal oppførsel, som åpent å kritisere virksomheten (NOKUT, 2021a, s. 180, juridisk betenkning fra Aune og Hvedeng, vedlegg 3 i NLA Høgskolens tilsvar til NOKUT), kan slike begrensninger på akademisk frihet bli aktuelle.

Haugen, H. M. (2026). *Samvittighetsfrihet: Demokratiets sikkerhetsventil.*
Fagbokforlaget. https://doi.org/10.55669/oa6910

Kapittel 8

Lærernes samvittighetsfrihet

Vi så i kapittel 2 at Kunnskapsministeren og Samvittighetsfrihetsutvalget hadde ulik vurdering av en tenkt situasjon der en lærer ikke ønsker å følge elever til skolegudstjeneste, og føre tilsyn med elevene. Kunnskapsministeren mente dette var del av arbeidsoppgavene for en lærer, mens Utvalget vurderte at det kan hevdes at det å være til stede i en gudstjeneste handler om deltakelse, og at lærere ikke kan pålegges slik deltakelse.

Dette kapitlet vil ta for seg selve undervisningssituasjonen, mer konkret standardiserte prøver, standardiserte vurderinger og (for) omfattende bruk av nettbrett i undervisningen.[1] Det er hierarkier, spenninger og motsetninger i skolen, og andre eksempler kunne vært trukket fram, som effektene av målstyring og instrumentell undervisning.[2] Den som fremmet denne kritikken, Simon Malkenes, fikk i 2018 både varslerprisen Stockmanns Hammer og Fritt Ords Honnørpris. Han ble også, i etterkant av en debatt i Dagsnytt 18, anklaget av et betydelig flertall av elevene i en klasse for å ha brutt forbudet mot krenking i § 9 A-3 i den forrige opplæringslova (§ 12-5 i dagens opplæringslov);[3] kronikken spesifiserte skole og klasse, og en omtale av kronikken gjengav Malkenes' omtale av elever – med forbokstav – i denne klassen.[4]

---

1 Deler av kapittelet er en bearbeiding og utvidelse av Haugen, 2022, s. 175–177.

2 Malkenes, 2018; 2014.

3 Elever i klasse 3 IDA ved Ulsrud vgs, 2018; Ceesay, 2018; se også Ertesvåg, 2018.

4 Fjeld og Syed, 2018.

This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License.
To view a copy of this license, visit https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

En annen vurdering understreket at Malkenes «brukte ytringsfriheten sin og varslet om rammer han mener skaper faglige og etiske uforsvarlige tilstander …»[5] Lærerprofesjonens etiske råd søker å fremme Lærerprofesjonens etiske plattform.[6] Denne sier blant annet: «Personopplysninger skal forvaltes på måter som verner om barnehagebarn, elever, foresatte og kollegers integritet og verdighet.»[7]

Først vil vi se hva menneskerettighetene sier om formålet med utdanning. Disse konkretiseres i norsk skole, både grunnskole og videregående skole, av en omfattende formålsbestemmelse, med verdigrunnlag og prinsipper for både læring og skolers praksis.[8] Deretter vil de tre pålagte oppgavene for lærerne, om standardiserte prøver og vurderinger, og økt bruk av nettbrett i undervisningen, drøftes. Oslo kommune brukes som eksempel i drøftingen av standardiserte prøver; Bærum kommune brukes som eksempel i drøftingen av nettbrettbruk.

Sentralt i kapitlet er at noen lærere ønsker å unngå å medvirke i prosesser som er skadelige for barn. Tre forbehold er viktig å uttrykke innledningsvis. For det første går kapitlet ikke inngående inn i psykologisk forskning på barn og ungdommer, bortsett fra det opplagte forhold at indre motivasjon, mestringsopplevelser og positiv bekreftelse alltid er viktig. For det andre er det vanskelig å vurdere hva i negative skoleopplevelser samlet sett som har sitt utspring i de ulike forholdene som skal behandles i dette kapitlet, og hva som skyldes den større sosiale virkeligheten barna er en del av. For det tredje er det – med noen unntak – vanskelig å finne mange saker der lærere har brukt begrepet samvittighetskonflikt. Det kan være mange krevende situasjoner som kan gi opphav til det som i kapittel 2 omtales som kjernen i samvittighetsfrihet, nemlig å respektere menneskers – altså læreres – ønske om å unngå å påføre andre skade med sine handlinger.

---

5 Lærerprofesjonens etiske råd, 2018.

6 Utdanningsforbundet, 2012.

7 Utdanningsforbundet, 2012, s. 1.

8 Utdanningsdirektoratet, 2020.

Formålet med utdanning

Artikkel 13(1) i FNs konvensjon om sosiale, økonomiske og kulturelle rettigheter sier at (utdrag):

> utdannelsen skal ta sikte på den fulle utvikling av mennesket; karakter og forståelsen av dets verdighet, og skal styrke og de grunnleggende friheter. … gjøre det mulig for alle å delta på en nyttig måte i et fritt samfunn, fremme forståelse, toleranse og vennskap mellom alle nasjoner og alle rasegrupper, etniske og religiøse grupper samt fremme De Forente Nasjoners arbeid for bevarelse av freden.

Det er seks formål som er listet opp: (i) helhetlig utvikling; (ii) verdighetsforståelse; (iii) menneskerettighetsrespekt; (iv) samfunnsdeltakelse; (v) økt toleranse og vennskap; og (vi) fremme fredsbestrebelser.

I Barnekonvensjonen gjentas disse formålene i artikkel 29(1), og ytterligere fem formål spesifiseres: (i) respekt for barnets foreldre; (ii) respekt for barnets kulturelle identitet, språk og verdier; (iii) respekt for nasjonale verdier; (iv) likestilling mellom kjønnene; og (v) respekt for det naturlige miljøet. En tolkningskommentar om artikkel 29 avgitt av Barnekomiteen avklarer ikke hva som konkret menes med nasjonale verdier.[9] Ut fra sammenhengen begrepet «nasjonale verdier» står i, er det rimelig å forstå at nasjonale verdier omfatter respekt for stedegne verdier, men at det også kan omfatte universelle verdier, minoriteters kulturuttrykk og verdien til det enkelte menneske, slik dette preger tenkemåter i det enkelte land.

Videre er det verdt å merke seg at både artikkel 29(2) i FNs Barnekonvensjon og artikkel 13(4) i ØSK-konvensjonen anerkjenner retten til å etablere privatskoler, i tråd med nasjonale standarder for undervisning. ØSK-konvensjonen artikkel 13(3) anerkjenner også foreldres behov for å «sikre sine barn en religiøs og moralsk undervisning som er i samsvar med deres egen overbevisning.»

9 FNs Komité for barns rettigheter, 2001; for en analyse av Artikkel 29 i FNs Barnekonvensjon, se Lile, 2020.

Standardiserte prøver

Nasjonale prøver for barneskolen ble innført i 2004 som del av det norske kvalitetsvurderingssystemet. Bakgrunnen var rapporten fra det såkalte Kvalitetsutvalget,[10] ledet av den tidligere utdanningsdirektøren i Oslo (2000–2018), Astri Søgnen. På dette tidspunktet var internasjonale prøver for å teste elevers læring godt etablert i Europa. PISA-undersøkelsen (Programme for International Student Assessment) hadde blitt gjennomført første gang i 2000 og gjennomføres hvert tredje år – men bare 6000 norske 15-åringer deltar.[11] TIMSS-undersøkelsen (Trends in International Mathematics and Science Study) hadde blitt gjennomført første gang i 1995 og gjennomføres hvert fjerde år – og omtrent åtte prosent av 5.- og 9.-klassingene deltar, altså under 5000.[12] Kartleggingsprøver (1. til 3. trinn) og Nasjonale prøver (5., 8. og 9. trinn) kommer i tillegg til disse.

Oslo har i tillegg egne prøver,[13] slik at elevene i grunnskolen må gjennomføre 21 standardiserte prøver i løpet av grunnskolen.

Kvalitetsvurderingssystemet omfatter mange tiltak, og elevvurdering er bare en liten del av dette. Det er imidlertid elevvurdering jeg vil rette oppmerksomheten mot. Er det de tallbaserte sluttresultatene av disse prøvene – mer enn antallet prøver – som er av en slik art at lærerne kan oppleve dem som skadelige for elevene? Det er også viktig å understreke at formålet *aldri* har vært å rangere skoler, men å vite overfor hvilke elever det er viktig å sette inn tiltak tidlig nok. Antakelig vet de aktuelle lærerne allerede hvem disse elevene er.

Forberedelse til nasjonale prøver ved den enkelte skole er ikke «dominerende i tid»,[14] men det er betydelig variasjon mellom skolene. I Oslo varslet fylkesmannen, altså dagens statsforvalter, ekstra tilsyn etter at det ble avslørt i flere medier at Oslo-skoler brukte nasjonale prøver feil, blant annet ved å øve på og avholde dem på et lavere klassetrinn.[15] Det er også et problem

10 NOU 2003: 16.

11 Utdanningsdirektoratet, 2023a.

12 Utdanningsdirektoratet, 2023b.

13 Oslo kommune, 2026.

14 Rydje, 2016, s. 5.

15 Fladberg, 2015.

at skolene praktiserer fritaksreglene for deltakelse i nasjonale prøver feil, og dette omtales som «lovbrudd».[16]

En avhandling som tok for seg standardiserte nasjonale leseprøver, fant at lærerne i prinsippet ikke var negative til disse. Samtidig er de forsiktige med å fastslå hvor mye disse kan måle av den enkelte elevs ferdigheter.[17] Eksempelvis blir digital lesing – altså lesing via skjerm – ikke målt i disse leseprøvene.

En vesentlig kritikk var imidlertid at leseprøvene, slik lærerne så det, hadde flere uintenderte enn intenderte konsekvenser. Flere av de uintenderte konsekvensene handler om hvordan resultatene av prøvene behandles og formidles av skoleeierne, og forfatteren av avhandlingen formulerer dette som «de negative konsekvensene av de nasjonale prøvene.»[18] Denne spenningen mellom lærere, på den ene siden, og skoleeierne, på den andre siden, knytter hun både til lærernes profesjonsforståelse, praksisforståelse og forståelse av ansvarlighet («professional accountability»).[19]

Videre varierer skoleeiers behandling av prøveresultatene betydelig. Belønningssystemer, særlig i Osloskolen, har vært mye omtalt. Dette er blant de uintenderte konsekvensene som lærerne ikke selv har kontroll over. Avhandlingen omtalt over viser også at standardiserte prøver medfører at lærerne velger en innsnevring av pensum for slik å forbedre resultatene.[20] Dette kontroll- og belønningssystemet var blant de forholdene Malkenes kritiserte.[21] Skoler i Oslo som får elevene gjennom i løpet av tre år, får økte resultatbaserte tildelinger, og det har også vært et system der rektorer får poenger ut fra skåre på 86 ulike indikatorer – inklusive en karakter for grad av lojalitet mot Utdanningsetaten i Oslo kommune.[22] Lærere med elever som skårer høyt på nasjonale prøver, fikk lønnsøkning, noe som daværende skolebyråd bekreftet i 2015,[23] men som daværende leder av Skolelederforbundet

16 Utdanningsnytt, 2013.

17 Monsen, 2013, s. 137.

18 Monsen, 2013, s. 298.

19 Monsen, 2013, s. 80; et begrep hentet fra Jennifer O'Day.

20 Monsen, 2013, s. 298.

21 Malkenes, 2018; 2014.

22 Majid, 2013.

23 Majid, 2015; se også Lohne Holm, 2015.

i Oslo avviste, og som leder i Utdanningsforbundet i Oslo var klart imot.[24] Praksisen er endret som følge av nytt byråd og ny utdanningsdirektør.

Dette målings- og belønningssystemet produserer vinner- og taperskoler og vinner- og taperelever. Systemet skapte reaksjoner også hos rektorene,[25] men de som hadde størst risiko for å oppleve seg som sosialt stigmatiserte, var elevene. Samtidig har Oslo-skolene lagt vekt på læring og godt læringsmiljø, noe som i mange tilfeller har hjulpet elevene. Det er ikke mange lærere som har brukt samvittighetsargumenter når de har søkt seg til andre kommuner eller andre stillinger. Mens lærerne *kan* søke seg vekk, har ikke elevene samme mulighet.

Standardiserte vurderinger

Selv om noen skiller mellom begrepene vurdering for læring, forstått som hensikten med en vurdering, og formativ vurdering, forstått som funksjonen (oppfølgingen) av vurderingen,[26] vil lærerne legge til grunn at vurderingen og oppfølgingen henger svært tett sammen. Videre skal vi ha oppmerksomheten på elevvurdering, men det finnes andre former for vurdering, som skolevurdering, der eksempelvis skolenes tilbakemeldingskultur er viktig.[27]

Forskrift til opplæringslova sier i § 9-1, første ledd: «Formålet med vurdering i fag er å fremje læring og lærelyst og å gi informasjon om kompetanse …» Videre heter det i § 9-1, annet ledd: «Grunnlaget for vurdering i eit fag er kompetansemåla i læreplanen i faget.» Dette vil si at en god vurderingspraksis forholder seg eksplisitt til kompetansemålene og til den enkelte elevs forutsetninger og reelle framgang.

Et problem som en studie fra USA peker på, er at karakterer nettopp ikke tar utgangspunkt i den enkelte elevs forutsetninger og framgang, men heller innebærer en direkte sammenlikning med andre, og at slik sammenlikning

24 Mellingsæter, 2013.

25 Majid, 2013.

26 Throndsen, 2011, s. 166.

27 Lønne Christiansen, 2012.

kan hemme motivasjonen og redusere interessen for skolen.[28] Throndsen gjennomgår ulike motivasjonsfaktorer og skiller mellom mestringsmål, altså det å bedre sin forståelse, og prestasjonsmål, altså det å demonstrere egen dyktighet.[29] Begrensningene i en karakterbasert vurderingsordning fanges opp av første del av tittelen på en avhandling om vurdering: «Karakteren i seg selv gir jo ikke noe læring.»[30] Utdanningsnytt påpeker at karaktervurdering representerer for mange et stort dilemma.[31]

Vi så i kapittel 1 at saken mot to lærere i Sandefjord handlet om reservasjon mot å bruke et vurderingsopplegg som de to lærerne mente var skadelig for barn. Sandefjord kommune vurderte det som arbeidsnekt å ikke bruke skjemaet og mente at det å pålegge bruk av skjemaet lå innenfor arbeidsgivers styringsrett.[32] Lærerne ønsket oppmerksomhet på mestring, læring og utvikling, ikke prestasjon.[33] Saken fikk som utfall at kommunen avviklet vurderingssystemet, og lærerne fikk Zola-prisen til fremme av sivilt mot.

Oppfatninger av hva som er skadelig for barn, varierer. I den aktuelle saken var det flere lærere som støttet synet om at vurderingsopplegget kunne skade elevene, fordi opplegget kunne virke demotiverende.

Et annet vurderingssystem som er blitt brukt ved en rekke skoler, er det såkalte sure- og smilefjes-systemet, lansert og promotert av Senter for praksisrettet utdanningsforskning ved Høgskolen Innlandet. Systemet, som har som målsetting å kartlegge trivsel, har fått omfattende kritikk, som vist i kapittel 1.[34] Det går for langt å redegjøre for de metodiske, vitenskapsteoretiske eller vitenskapspolitiske innvendingene her, men kollegaer ved samme høgskole framholder at sure- og smilefjes-systemet innebærer «strukturell mobbing og barnemishandling.»[35] Disse underkjenner på ingen måte behovet for å høre med det enkelte barn, men understreker at reell innsikt i barns trivsel ikke framkommer gjennom et system med sure- og smilefjes.

---

28 Schunk mfl., 2010.

29 Throndsen, 2011, s. 174; se også Stornes, 2012.

30 Leirhaug, 2016.

31 Utdanningsnytt, 2008.

32 Fløø, 2017.

33 NOU 2016: 13, s. 108.

34 Vartdal, 2020.

35 Bregnballe mfl., 2020.

I mobbekartleggingene utviklet ved Læringsmiljøsenteret ved Universitetet i Stavanger er det mest kritikkverdige at elevene oppfordres til å navngi enkeltpersoner, både hvem som «bestemmer mest» og hvem som er mobberne.[36] Datatilsynet ba Arendal kommune om å stoppe å bruke ett av disse kartleggingsverktøyene, Spekter, samt å slette alle data som var samlet inn. Kommunen klaget til Personvernnemnda, som gav kommunen medhold, men ba Arendal kommune etablere internkontroll.[37]

Selv om disse sakene er løftet fram av foreldrene, har tillitsvalgte i Utdanningsforbundet og Lærerprofesjonenes etiske råd i Norge kritisert smilefjesundersøkelsen, siden den kan «utvikle barns selvfølelse i negativ retning.»[38] Dette handler altså både om læringssyn og menneskesyn.

Det er ved å forstå alle disse sakene som ikke bare et spørsmål om kunnskapssyn, men også om menneskesyn og syn på barns utvikling, at vi kan trekke inn samvittighetsfriheten i tråd med den definisjonen som er forklart i kapittel 2. Det å ville unngå å påføre barn skade, og å finne egnede måter å hjelpe barn til å bli trygge på, kan forstås som uttrykk for et helhetlig livssyn.

Omfattende bruk av PC nettbrett i undervisningen

Digitale ferdigheter er en av fem grunnleggende ferdigheter i skolenes læreplanverk. Videre er digital kompetanse spesifisert i FNs bærekraftsmål 4.4, som måles ved hjelp av to indikatorer: (i) Andelen av unge og voksne med IT-kompetanse, konkret om man de siste tre månedene har gjennomført ni ulike operasjoner;[39] og (ii) andelen av unge og voksne med et minimum ferdighetsnivå i digital kompetanse, konkret 24 ferdigheter innenfor seks ulike

36 Fladberg, 2020a, som gjengir Gunn Imsen, professor emerita ved NTNU.

37 Personvernnemnda, 2020.

38 Afdal, 2020 presenterer 20 spørsmål som ledere og lærere i skole og barnehage bør stille før de tar i bruk et kartleggingsverktøy; se også Fladberg, 2020b, som gjengir Afdal om at «lærerne … ønsket å reservere seg fra å gjennomføre den.»

39 UNESCO og UNESCO Institute for Statistics, 2018a, s. 30–31; Montoya, 2018.

kompetanseområder.[40] Det er altså ingen tvil om at digital kompetanse, og det å mestre informasjonsteknologi (IT), er viktig. Først er det nyttig å kjenne til tilgangen til datamaskiner (PC) og nettbrett generelt i skolene og i hjemmet.

Spørsmålet er om læreres erfaringer med bruk av nettbrett i undervisningen, og det de hører fra foreldrene, gjør at de kan ha grunnleggende pedagogiske innvendinger til den nettbrettbruken som enkelte kommuner legger opp til. Andre understreker – uten å eksplisitt vise til forskning – at det er måten disse digitale ressursene brukes på, som er avgjørende.[41]

Norge hadde rundt år 2000 mindre PC-bruk i skolene enn sammenliknbare land, både når det spørres om *rapportert* mangel på PC-er og maskinvare for opplæringsformål i skolene,[42] og når det spørres om andelen 15-åringer med PC-tilgang på skolen.[43] Tallene er fra 2003. En studie fra 2015 – med tall fra 2012 – viser at Norge da hadde nest mest utbredt «ICT»-bruk i skolen.[44]

2003-tallene viser at andelen av de som har tilgang på PC *hjemme*, er betydelig lavere i den fjerdedelen av husholdningene hvor foreldrene har lavest økonomisk, sosial og kulturell status, målt ut fra yrke, utdanningsnivå og eierskap til skjønnlitterære bøker, diktbøker og malerier.[45] Det å ha PC-tilgang hjemme innebærer en forbedring av PISA-resultatene, selv når det er kontrollert for foreldrenes økonomiske, sosiale og kulturelle status.[46] Å komme fra hjem der foreldrene har relativt høy økonomisk, sosial og kulturell status, innebærer også oftest en PC- og nettbrettbruk som i større grad handler om informasjonsinnhenting og oppgaveløsning, og mindre om underholdning og spill/chatting.

2012-tallene viser at det er elever med liten PC-bruk *på skolen* som har de beste resultatene. Matematikkferdigheter er høyest hos elever med lite

40 UNESCO og UNESCO Institute for Statistics, 2018b, s. 23–25.

41 Steenbuch, 2017.

42 OECD, 2006, s. 80.

43 OECD, 2006, s. 27; se s. 29 for tall om at over 70 prosent av norske rektorer opplevde mangelen på PC-er som et problem.

44 OECD, 2015, s. 53; Danmark har mest bruk, Japan, Korea og Kina (Shanghai) har minst bruk; s. 54 viser at økningen fra 2009–2012 var tredje raskest i Norge. For internett-bruk i skolen er Norge inne blant de 10 høyeste, se OECD, 2016, s. 40.

45 OECD, 2006, s. 96; OECD, 2005, s. 382; for nyere tall fra Norge, se Medietilsynet, 2024, s. 14–15.

46 OECD, 2006, s. 57–58.

PC-bruk på skolen.[47] Det samme er tilfellet for lesing, men også *svært* lite PC-bruk på skolen er korrelert med nokså dårlige leseferdigheter.[48] Denne klare tendensen har fått liten oppmerksomhet i det offentlige ordskiftet – selv om det månedlig er kritiske reportasjer om skadepotensialet ved å bruke PC eller nettbrett for tidlig og for mye.[49]

Spørsmålet – gitt den store betydningen digitale ferdigheter har for evnen til å mestre et krevende og utfordrende arbeidsmarked – er om lærerne i undervisningen kan bidra til å utjevne den ulikheten som PC-tilgang og strategisk PC-bruk representerer. Ekstra kompliserende blir dette ved at elever som ikke har lært fornuftig PC-bruk hjemme, overfører disse vanene når nettbrett brukes i undervisningen.[50]

Likevel kan noen nyanser være på sin plass. Visse typer PC-bruk kan være positivt for skoleprestasjoner, men ikke dersom omfanget blir for stort.[51] Uten å vise eksplisitt til forskning spør Throndsen og Hatlevik om mye spilling også kan fremme engelsk-kunnskaper.[52] En såkalt metastudie, som summerer funn fra 126 andre studier, oppsummerer at det er ett fag- og bruksområde hvor det er positive effekter, nemlig såkalt «computer-assisted learning» i matematikk; det å ha datamaskiner og internett tilgjengelig i seg selv øker ikke læringsutbyttet, men variasjon i undervisningen øker læringsutbyttet.[53] Disse funnene motsier tallene som viser betydelig høyere skår i PISA-testen i matematikk for elever som ikke bruker nettbrett eller PC på skolen.[54]

Som oppsummering av fordeler og ulemper med omfattende skjermtid kan det sluttes at for omfattende PC- og nettbrettbruk kan svekke grunnleggende ferdigheter. Andre effekter er avhengighet av responser og bekreftelser, samt manglende sosiale evner og kommunikasjonsferdigheter, som vist

47 OECD, 2015, s. 156. Noe av forklaringen kan være at stater som Japan, Korea og Kina (Shanghai) har både liten PC-bruk og høye skårer på PISA-testen i matematikk.

48 OECD, 2015 s. 153; samme tendens vises for PC-bruk til underholdning hjemme, se OECD, 2015, s. 160; samme tendens vises i OECD, 2006, s. 65. For nyere norske tall, se Medietilsynet, 2024; se også Mangen og Kristiansen 2013.

49 Drefvelin og Grønneberg, 2019.

50 Bakken og Danielsen, 2011, s. 158.

51 Nævdal, 2004.

52 Throndsen og Hatlevik, 2019, s. 18.

53 J-PAL, 2019.

54 OECD, 2015, s. 156.

i dokumentaren Det digitale dopet.[55] Når vi vet om den omfattende PC- og nettbrettbruken privat, er det ikke minst viktig at skolen er bevisst på hvordan den samlede skjermtiden innvirker på barns emosjonelle, kognitive og sosiale evner. Digitale ferdigheter skal være en av fem grunnleggende ferdigheter i skolenes læreplanverk, men International Computer and Information Literacy Study (ICILS; 4436 deltok; 9. trinn) viser at 4 av 10 i Norge skårer på laveste nivå.[56] Videre har vi sett at økt satsing på digitale ferdigheter går på bekostning av de andre fire ferdighetene.

Regjeringen nedsatte det såkalte skjermbrukutvalget, som hadde som mandat å «gi et bedre kunnskapsgrunnlag om hvordan barn og unges skjermbruk i barnehage, skole og fritid påvirker helse, livskvalitet, læring og oppvekst»,[57] samt å komme med forslag til politiske tiltak. Skjermbrukens innvirkning på barns «oppmerksomhet», som var omtalt i nyhetssaken da utvalget ble oppnevnt,[58] var ikke en del av det mandatet som ble formulert noe senere, og den mest konkrete anbefalingen i rapporten var at skjermbruk for barn under to år bør sterkt begrenses.[59]

Noen lærere opplever at det ikke er rom for alternativer til den omfattende PC- og nettbrettbruken – slik et pålegg fra rektor til tidligere lærer Pål Finstad ved Trosterud skole ble forstått;[60] han ble fra 2025 omplassert til en annen Oslo-skole.[61] Når disse lærerne opplever at elevene blir ukonsentrerte, husker mindre og får dårligere læringsutbytte, *bør* disse lærerne presentere

---

55 France 2, 2018.

56 Rohatgi mfl., 2024,

57 Regjeringen, 2023c; Skjermbrukutvalget, 2023.

58 Kunnskapsdepartementet, 2023.

59 NOU 2024: 20.

60 Gjerseth Olsen og Yttredal, 2024 omtalte brevet med tittelen Tilrettevisning. I et fellesbrev skriver andre lærere ved Trosterud at de ikke har opplevd at de er blitt tvunget til å bruke nettbrett; se Eia Vestad mfl., 2024. Daværende utdanningsdirektør Marte Gerhardsen uttaler at prosjekt Stødig, som fremmer iPad-bruken, ikke svekker lærernes «frihet til å velge metodene de mener er best»; se Yttredal og Gjerseth Olsen, 2024a. *Klassekampen* fulgte senere opp hvordan Utdanningsetaten la til rette for at Apple kunne filme ved Trosterud skole; en reklamefilm som senere ble trukket.

61 Yttredal og Gjerseth Olsen, 2024b (begrepet som brukes er «tvangsflyttet»). Dette skapte reaksjoner blant politikere fra flere partier; Finstad var en av åtte lærere som tidligere i 2024 hadde varslet på ledelsen ved Trosterud. Forfatteren er ikke kjent med reaksjoner mot de sju andre.

pedagogiske innvendinger og bruke sin metodefrihet. Noen lærere kan søke seg til skoler med alternativ pedagogikk, som Steinerskoler. Andre formidler sin frustrasjon i media, som en lektor i Bærum-skolen.[62] Bærum kommune framhever fordelene ved bruk av nettbrett,[63] som vist i to konsulentrapporter.[64]

Oppsummering

Er de situasjonene drøftet over virkelig uttrykk for en samvittighetskonflikt, altså at en i møte med autoritetsbaserte pålegg må handle i strid med ens alvorlige overbevisning? Noen kan betvile dette, og mene at standardiserte prøver og vurderinger, samt omfattende PC- og nettbrettbruk, handler om pedagogisk uenighet. Andre vil si at det å gi allerede utsatte barn dårlige mestringsopplevelser og dermed et dårlig selvbilde er skadelig for barn. Det er ikke feil å bruke begrepet livssyn om et helhetlig syn, særlig på barns trygghet og personlige utvikling, med klare oppfatninger om hva som skader og ikke skader barn. Et slikt helhetlig syn på mennesket kan vektlegge barns åndelige og kreative dimensjoner, og at ferdigheter i å leve i samspill med naturen og ens sosiale omgivelser vektlegges.

Vi så innledningsvis at Simon Malkenes ble omtalt som en varsler,[65] og han mottok også både ytringsfrihetspris, varslerpris og krenkeanklager. Dette illustrerer spenningene lærere lever under. Vi lærte innledningsvis om Lærerprofesjonens etiske plattform. Denne understreker at den enkelte lærer må legge vinn på «tillitsfull samhandling med dem vi jobber for og med.»[66]

Slik tillitsfull samhandling kan for noen lærere innebære at de ikke ønsker at deres elever skal delta i ulike tester – i alle fall når de ikke kjenner skoleledelsens videre bruk av resultatene – eller i ulike vurderingsordninger eller kartlegginger. Slike prøver og kartlegginger kan gjøre utsatte barn enda

62 Stivang, 2019a; 2019b.

63 Bærum kommune, 2017; se også Aarflot mfl., 2019.

64 Rambøll, 2018; 2017.

65 Lærerprofesjonens etiske råd, 2018.

66 Utdanningsforbundet, 2012, s. 2.

mer utsatte. Hvis dette skulle skje, blir det vanskeligere å fremme indre motivasjon, mestringsopplevelser og positiv bekreftelse. Samtidig kan riktig utførte prøver og kartlegginger gi innsikt som gjør det mulig å treffe riktige tiltak.

Videre oppleves mange av påleggene fra kommunale skolemyndigheter som svært rigide, med lite rom for unntak eller fleksibilitet, slik situasjonen i Sandefjord illustrerer.

Lærere som erfarer hvor mye skjermtid elevene praktiserer på fritiden, hvor ukonsentrerte mange kan bli av nettbrettet, og hvor lite flinke de er til å skille mellom nettbrett til privat bruk og nettbrett til undervisningsformål,[67] kan oppleve det som frustrerende at skoleledelsen har en idealisert forståelse av hvor viktig digitale ferdigheter er. Lærernes samtaler skjer på lærerværelset og i fagforeningene, og bare unntaksvis i mediespaltene.

Det norske utdanningssystemet er ofte omtalt som en enhetsskole, men gir samtidig rom for pedagogiske og livssynsbaserte alternativer, samt at internasjonale skoler kan avvike fra norsk læreplan. Disse alternativene finnes på alle nivåer – bortsett fra universitetene, som bare er statlige. Det er også verdt å merke at opplæringslova § 22-5 tillater hjemmeskole, gitt at kommunen eller fylket kan drive tilsyn og arrangere relevante prøver.

67 Bakken og Danielsen, 2011, s. 158.

Haugen, H. M. (2026). *Samvittighetsfrihet: Demokratiets sikkerhetsventil.*
Fagbokforlaget. https://doi.org/10.55669/oa6910

Kapittel 9

Samvittighetsfrihet for å ikke pålegges å uttrykke lojalitet til et regime

I Børre Knutsen-dommen som ble omtalt i kapittel 5, konkluderte Høyesterett med at det i 1942 «var berettiget å nedlegge den statlige del [av presteembetet] når staten viste seg uskikket som kirkestyre.»[1]

Quisling-regimet så prestene og lærerne som viktige å få over på sin side, men det store flertallet av både prester og lærere protesterte mot dette. Svaret fra prestene var å frasi seg presteembetet, si nei til lønn fra staten, men fortsette å tjene i sin(e) lokale menighet(er). Den motstanden som prester og lærere utviste mot Quisling-regimet, er i ettertid blitt kalt kirkekampen og lærerkampen.[2] Samvittigheten var sentral i skrivet kalt *Kirkens Grunn*, som begrunnet at det var umulig å samarbeide med en stat som blandet seg inn i kirkestyret, som vi skal se om litt.

De svarene på et urettmessig regime som var nødvendige i 1942, er naturligvis svært langt fra den situasjonen vi har i Norge og nær sagt alle andre land i dag. Vi kan likevel diskutere hva myndighetene med rimelighet kan forvente av sine innbyggere, og hva innbyggerne kan forvente av myndighetene.

Tre begrepsavklaringer er nødvendige: Myndigheter, regime og regjering. Myndigheter utgjøres av alle organer som representerer statsmakten,

1 Høyesterett, 1983, s. 2019.

2 Kvam, 2018.

This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License.
To view a copy of this license, visit https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

og statsmakten er den eneste aktør som har såkalt monopol på rettmessig eller legitim utøvelse av vold, gitt at dette er nødvendig for å forsvare statens interesser. Regime brukes som et særegent uttrykk for myndighetsutøvelse, og knytter seg ofte til en viss ideologi. Et regime kan være knyttet til én regjering, som altså er det organet som har utøvende myndighet i et land. Det er også mulig å knytte flere påfølgende regjeringer til et gitt regime. Eksempelvis brukes Putin-regimet om perioden i Russland fra 2000, da Vladimir Putin ble utpekt til president av Boris Jeltsin, som gikk av som president den siste dagen av forrige årtusen.

Først forklares hovedargumentene som ble brukt av norske biskoper og organisasjonsledere mot Quisling-regimet. Deretter drøftes hvordan lojaliteter til religiøse autoriteter og lojaliteter til politiske autoriteter kan kollidere, med tre krav til tros- og livssynssamfunn: (i) krav til medlemmer, både samlivsform og å unngå kontakt med ikke-medlemmer; (ii) krav til skoledrift; og (iii) krav til å arbeide mot tvangsekteskap og kjønnlemlestelse, som sammen med «negativ sosial kontroll» løftes fram i lovproposisjonen om ny lov om tros- og livssynssamfunn, og kan begrunne det å nekte statsstøtte.[3] De tre begrepene finnes ikke i loven og heller ikke i forskrift om registrering av og tilskudd til tros- og livssynssamfunn.[4] Deretter drøftes den økte vekten på religiøst forankret nasjonalisme og vekten på såkalte «tradisjonelle verdier». Videre forklares hvordan myndighetene kan legge til rette for mangfold. Til slutt identifiseres og drøftes hvilke krav som stilles i moderne demokratier som det norske, for å oppnå statsborgerskap.

3 Regjeringen, 2019c, s. 80.

4 Forskrift til integreringsloven, i kraft fra 1. januar 2021, bruker begrepet «negativ sosial kontroll» i § 3 om foreldreveiledning og i § 65 om Fylkeskommunens ansvar for regionale integreringsoppgaver.

Norske biskoper og organisasjonsledere vs. Quisling-regimet

Den norske kirke var en «religion of the status quo» da krigen startet, men kom ut av krigsårene som «a religion of resistance».[5] I starten forsøkte faktisk Den norske kirkes biskoper å tilpasse seg, og i september 1940 sendte de ut en endret kirkebønn som ikke omtalte den norske kongen.[6] Biskopene aksepterte at folkerettens regler om okkupasjon måtte gjelde, men utover høsten 1940 ble det tydeligere at regimet ikke ønsket å etterleve folkerettens bestemmelser om hva en okkupasjonsmakt kan gjøre overfor befolkningen i det området den okkuperer.

Regimet ville oppheve prestenes taushetsplikt, med mulighet for å kunne arrestere dem som ikke ville føye seg. Etter hvert forsøkte Quisling-regimet å presse Den norske kirke til å slutte opp om ulike opprop, blant annet mot den kommunistiske fare, i det såkalte bolsjevikoppropet fra 1941. Videre forsøkte NRKs ledelse, som var lojal mot regimet, å få regimevennlige budskap inn i de daglige radioandaktene. Mens Quisling-regimet kritiserte Den norske kirkes biskoper for å ta politisk standpunkt, forventet altså det samme regimet at prestene skulle signere på et politisert opprop og formidle politiserte andakter.

I det såkalte Hyrdebrevet fra 1941 heter det: «Når samfunnets øvrighet tillater vold og urett og øver press på sjelene, da er kirken samvittighetens vokter.»[7] Dette minner om Menno Simons, som vi så i kapittel 3. Samtidig støttet biskopene ikke direkte aksjoner, ved å formane «vårt folk til å avstå fra vold og urett.»[8] På dette tidspunktet var det viktig å formulere seg slik at biskopene skapte bred oppslutning i store deler av den norske befolkningen for det bruddet med den rådende statsmakten som de antakelig så ville komme.

Dette bruddet skjedde utad med Kirkens Grunn fra 1942. Da dette brevet ble lest opp i kirkene 1. påskedag, hadde biskopene allerede brutt med statsmakten. Kirkens Grunn handlet om å begrunne dette valget og skape bred oppslutning for at prestene ville følge biskopene. 93,7 % av prestene valgte å bryte med regimet. Kirkens Grunn har seks deler, og hovedbudskapet er:

---

5 Hassing, 2014.

6 Gjengitt i Austad, 2005, s. 40–41.

7 Gjengitt i Austad, 2005, s. 54.

8 Gjengitt i Austad, 2005, s. 55.

i) Guds ords frihet; ii) ordinasjonen som kall til å utføre Guds gjerning; iii) en sann kirke må gå imot alt voldelig samvittighetspress, og iv) motsette seg at verdslig øvrighet organiserer en «moralsk barne- og folkeopdragelse»; v) det er synd mot Gud om det ene regimente (staten) søker å oppkaste seg til herre over det andre (kirken); og vi) kirken er i alle Guds saker suveren og åndelig fri.

Selv om Gud og kirke er sentralt, handler Kirkens Grunn grunnleggende om å motsette seg totalitære krav på å herske over samvittigheten.

Det sto ingenting om bekymring for jødene i Kirkens Grunn. Grunnen var at den sentrale forfatteren, biskop Eivind Berggrav, mente at det ville svekke fronten mot NS-regjeringen dersom man samtidig valgte å angripe den tyske okkupasjonsmakten for eksplisitt, og han angret ikke senere på denne vurderingen.[9] Da det såkalte Hebreerbrevet kom 10. november 1942, var mange av jødene allerede arrestert.

Biskopene valgte i sine brev under krigen å uttrykke seg på måter som er ulikt hvordan man ville uttrykke seg i dag. For det første var biskopene større autoriteter, som følge av at over 96 prosent av befolkningen i Norge var medlemmer i Den norske kirke; i dag er andelen under 62 prosent. For det andre var det en forutsetning at staten hadde en tydelig kristen basis, som uttrykt i Grunnloven § 2, og at det å appellere til kristen tenkning også for staten var akseptabelt. For det tredje var kirkens rolle i kristendomsundervisningen og i den moralske oppdragelse av barn langt mer sentral enn i dag. For det fjerde kunne biskopene hevde at det var legitimt for kirken å motsette seg parolen «kunsten for kunstens skyld», og at både kunsten og andre såkalte «livsområder» må ta hensyn til «Guds klare ord og bud.»[10] I dag er det økt vekt på kunstens frihet, som ikke kan begrenses av «Guds klare ord og bud».

Uansett er vekten på at staten ikke skal styre samvittigheten og urettmessig gripe inn i kirkens anliggende et viktig budskap, og Den norske kirke, de andre kirkene og kirkeorganisasjonenes agering var med på å styrke motstandsviljen i befolkningen.

9 Hassing, 2014, s. 156, s. 208–209.

10 Gjengitt i Austad, 2005, s. 87.

Lojaliteter til religiøse autoriteter vs. lojaliteter til politiske autoriteter: Brunstad Christian Church og Jehovas vitner

Lov om tros- og livssynssamfunn, i kraft fra 1. januar 2021, spesifiserer at tilskudd etter § 6 kan nektes «[d]ersom et tros- eller livssynssamfunn, eller enkeltpersoner som opptrer på vegne av samfunnet, utøver vold eller tvang, fremsetter trusler, krenker barns rettigheter, bryter lovbestemte diskrimineringsforbud eller på andre måter alvorlig krenker andres rettigheter og friheter …»,[11] eller oppfordrer til og støtter dette. Videre – som jeg vil vise under – kan tilskudd nektes ved finansiering som kommer fra visse stater.

Brunstad Christian Church (BCC), tidligere kjent som Smiths venner, fikk utsatt utbetaling av statstilskudd for 2024 og ble vurdert av Statsforvalteren i 2024 og 2025 etter at flere hadde varslet mot BCC. Utfallet ble at BCC fikk tilbake statsstøtten for 2024 og 2025.[12] Grunnen til at Statsforvalteren grep inn, er at medlemsvilkårene – som ikke lenger finnes på hjemmesiden – forstås som «uforholdsmessig inngripende» ved å stenge ute fra gudstjenester personer i samboerskap eller homofilt samliv.[13] Homofil *orientering* er altså ikke ankepunktet, men det å velge en samlivsform som strider mot læren til BCC; denne læren er oppsummert i et omfattende *Trosgrunnlag*.[14] Ordet «synd» finnes i alt 410 ganger i dokumentet, uten at det konkretiseres hvilke handlinger som utgjør synd.

Jehovas vitners læregrunnlag, *Organisert for a gjøre Jehovas vilje*,[15] er langt tydeligere, både om handlinger og om hvordan lederne – de eldste – i menigheten må disiplinere dem som har syndet. Til å veilede lederne finnes *Vær hyrder for Guds hjord*.[16] En som ikke angrer sine synder, vil ekskluderes, og konsekvensene av eksklusjon er tydelige: «Dette vil få trofaste brødre og

11 Lov om tros- og livssynssamfunn, § 6, første ledd (utdrag); se også Stortinget, 2020b, s. 43.

12 Brunstad Christian Church, 2025.

13 Gilje og Kvamme, 2025; gjengir statsforvalteren i Østfold, Buskerud, Oslo og Akershus.

14 Brunstad Christian Church, 2022.

15 Jehovas vitner, 2021.

16 Jehovas vitner, 2023.

søstre i menigheten til å slutte med å omgås den personen. – 1. Kor 5:11.»[17] Videre heter det om tiltakene mot døpte mindreårige «som begår alvorlige synder» at de eldste skal «ikke forsøke å skjerme den unge overtrederen mot nødvendige disiplinære tiltak.»[18] En mindreårig som «ikke angrer», blir ekskludert.

Tiltakene mot mindreårige er sentrale i vurderingen av Jehovas vitner gjort av Statsforvalteren i Oslo og Viken (nå Statsforvaltaren i Østfold, Buskerud, Oslo og Akershus; heretter: «Statsforvalteren»). Likevel viser ikke Statsforvalteren til § 3 i lov om tros- og livssynssamfunn – om barns rett til medvirkning i alle forhold som gjelder barnets utøvelse av tro eller livssyn – og den tilsvarende bestemmelsen i Grunnloven § 104 første ledd – «De har rett til å bli hørt i spørsmål som gjelder dem selv, og deres mening skal tillegges vekt i overensstemmelse med deres alder og utvikling …»[19] Statsforvalteren viser til Grunnloven § 104 tredje ledd og FNs Barnekonvensjon artikkel 19, som begge verner barns integritet og trygghet,[20] og understreket at måten Jehovas vitner praktiserte ikke-kontakt mellom medlemmer og ekskluderte, var «systematisk, vedvarende eller forsettlig …»[21]

Jehovas vitner gikk til sak – etter at trossamfunnet også mistet registreringen som trossamfunn,[22] slik at man ikke lenger har vigselsrett, og anmod-

17 Jehovas vitner, 2021, s. 152; Jehovas vitner, 2018, s. 40 viser også til 2. Joh. 9-11); vers 10b-11 sier at i møte med personer som «ikke har denne læren, så ta ikke imot ham i deres hjem, og ønsk ham ikke velkommen. For den som ønsker ham velkommen, blir medskyldig i det onde han gjør.» Merk at mens flertallet i Høyesterett vektla *Bli i Guds kjærlighet*, la mindretallet mest vekt på *Bevar dere selv i Guds kjærlighet* (Jehovas vitner, 2016). Se også Jehovas vitner, 2015, s. 29–31, som beskriver en fars relasjon til sin ekskluderte sønn på s. 31: «Han var fremdeles sønnen min, men den måten han levde på, hadde skapt en barriere mellom oss».

18 Jehovas vitner, 2021, s. 154.

19 I de to vedtakene om Jehovas vitner ble det vist til Grunnloven § 104 tredje ledd; se Statsforvalteren i Oslo og Viken, 2022a, s. 2; Statsforvalteren i Oslo og Viken, 2022b, s. 5. Alle tre vedtakene viser til artikkel 19 i Barnekonvensjonen om å «treffe alle egnede lovgivningsmessige, administrative, sosiale og opplæringsmessige tiltak for å beskytte barnet mot alle former for fysisk eller psykisk vold …»

20 Statsforvalteren i Oslo og Viken, 2022a, s. 2.

21 Statsforvalteren i Oslo og Viken, 2022a, s. 6.

22 Statsforvalteren i Oslo og Viken, 2022b.

ningsomgjøringen ikke førte fram.[23] I Borgarting lagmannsrett ble ordet «negativ sosial kontroll» om Jehovas vitner brukt i alt 50 ganger og «psykisk vold» brukt 44 ganger. Videre ble «sosial distansering» brukt 55 ganger om Jehovas vitners «regler» for hvordan medlemmer skal forholde seg til ikke-medlemmer. Borgarting lagmannsrett fant ikke at Jehovas vitners praksis utgjorde en «krenkelse av barns rettigheter»;[24] merk at formuleringen «under tvil» ble uttrykt tre ganger i vurderingen av psykisk vold. Høyesterett var under dissens (3–2) enig med Borgarting. Det engelske verbet «to shun» ble debattert av de to partene i Høyesterett. I tråd med Borgarting lagmannsrett oversatte advokaten for Jehovas vitner «shun» med «sosial distansering», mens regjeringsadvokaten framholdt at den beste norske oversettelsen av «shun» er «å sky», noe som er en sterkere avstandstaken enn «distansering». Høyesterett valgte ordet «utstøte» og la til grunn at familiebånd i den *nærmeste* familien ikke brytes når én blir ekskludert eller velger å melde seg ut.[25]

En Høyesterettsdom fra 2022 handlet om et tidligere medlem som var blitt ekskludert mot sin vilje etter et overgrep fra et annet Jehovas vitne-medlem, og som ikke fikk ha kontakt med sine (voksne) barn, som fortsatt var Jehovas vitner-medlemmer. Høyesterett erkjente at «eksklusjonen har meget store personlige konsekvenser …»,[26] men Jehovas vitner vant saken.

Jehovas vitner praktiserer et svært sterkt skille mellom «de kristne» og «de verdslige»; samtidig er det ikke enkelt å skjønne hva det reelle problemet med det verdslige er. Som eksempel bruker jeg utsagnet: «Det er å gi avkall på sin plass i den kristne menighet ved sine handlinger, for eksempel ved å bli en del av en verdslig organisasjon som har formål som er i strid med Bibelen, …»[27] Ut fra det vi vet om at Jehovas vitner forbyr sine medlemmer å stemme ved valg, vil politiske partier omfattes, og også menneskerettighetsorganisasjoner, siden disse på ulike måter fremmer menneskerettigheter for lhbt+-personer.[28] Hvilke andre organisasjoner som «har formål som er i strid med Bibelen»,

23 Statsforvalteren i Østfold, Buskerud, Oslo og Akershus, 2024.

24 Borgarting, 2025. Lenke til ulike brev og dommer finnes på jwpsa.com 2025.

25 Høyesterett, 2026, avsnitt 45 og 96–97.

26 Høyesterett, 2022, avsnitt 52; se også avsnitt 105.

27 Jehovas vitner, 2021, s. 152.

28 Fire steder omtales homoseksuelle handlinger – én gang som eksempel på «alvorlige synder; se Jehovas vitner, 2021, 148.

er ikke opplagt. Regjeringen understreker i lovproposisjonen om ny lov om tros- og livssynssamfunn at den *ikke* vil «kreve at det enkelte tros- og livssynssamfunnet positivt understøtter eller fremmer slike demokratiske verdier som vårt samfunn bygger på, som vilkår for tilskudd.»[29]

Problemet med å holde barn segregert fra samfunnet tematiseres i *En segregert barndom. Oppvekst i bokstavtro kristne trossamfunn i Norge*.[30] De 28 voksne personene som er intervjuet – der rekrutteringen har skjedd via organisasjonen Hjelpekilden – kommer fra Brunstad Christian Church, Jehovas vitner, mormonerne, adventistene, læstadianske menigheter, pinsekarismatiske menigheter – og to menigheter som også er skoleeiere: Menigheten Samfundet og Guds menighet i Lofoten. Sistnevnte omtales i media, men er ikke funnet å ha en praksis som strider mot norsk lov.[31] Menigheten Samfundet velges derfor.

Lojaliteter til religiøse autoriteter vs. lojaliteter til politiske autoriteter: skoler eid av Menigheten Samfundet og Det Almindelige Samfund

I dette underkapitlet drøftes grunnskolen, der normen om akademisk frihet ikke spiller inn på samme måte som i høyere utdanning. Avhandlingen *Barnets rett til selvbestemmelse i forhold til religiøse normer* retter oppmerksomheten mot skoler, både offentlige og private, særlig der disse er forankret i religion eller livssyn.[32] To hovedtilnærminger kan brukes i en drøfting av skoler: kommunitarisme, altså at «kulturelt og sosialt integrerte lokalmiljøer er samfunnets grunnleggende enhet»,[33] eller liberalisme, som legger vekt på individets friheter og rettigheter. Kommunitarisme kan også anvendes

29 Regjeringen, 2019c, s. 191; for vedtak fattet under den forrige loven, se fylkesmannen [statsforvalteren] i Oslo og Akershus, 2019; se også Stålsett, 2020.

30 Smette mfl., 2026.

31 Haugen, 2026b drøfter både medieomtale og tilsyn.

32 Köhler-Olsen, 2012.

33 Thorsen, 2021; Köhler-Olsen, 2012, s. 197–201.

på religionssamfunn med klare forventninger til sine medlemmer; da blir menigheten – med en gitt religiøs lære – å forstå som den «grunnleggende enhet». Menneskerettigheter, særlig foreldreretten, trekkes inn i drøftingen. Foreldreretten kan ikke sette til side de fire prinsippene i Barnekonvensjonen – barns beste, ikke-diskriminering, liv og utvikling, og rett til å bli hørt.

Innledningsvis er det relevant at Menigheten Samfundet – som eier tre skoler i Kristiansand og en i Egersund – i sine Grunnregler sier «Samfundet har en lærerutdanning som gjennomføres i tillegg til offentlig lærerutdanning.»[34] Menigheten Samfundet mistet retten til statsstøtte for 2023 og 2024, men klaget til Barne- og familiedepartementet og fikk medhold i 2025.[35] Statsforvalteren i Agder («Statsforvalteren») konkluderte: «Man oppfordres til å ikke ha kontakt med tidligere medlemmer som har meldt seg ut av Menigheten Samfundet.»[36] Hele Grunnloven § 104, § 3 i trossamfunnsloven og artikkel 12 i Barnekonvensjonen om barnets rett til å uttrykke synspunkter ble vist til av Statsforvalteren. Videre skriver Statsforvalteren at «medlemmer blir opplært og oppfordret til å begrense eller ikke ha kontakt med tidligere medlemmer»;[37] at «det er synd å delta i fremmed gudsdyrkelse»[38] – formuleringen er fra 2000 – og «Barn som tilhører menighetene opplæres ved Samfundets grunnskoler»; verbet er «oppfordre».[39] Vedtaket finner «negativ sosial kontroll av barn og unge …»[40] – et begrep som altså ikke brukes i loven – og at «lovbruddene

34 Menigheten Samfundet, 2020, § 9 (utdrag).

35 Barne- og familiedepartementet, 2025. Tre temaer vurderes: frihet i valg av skole, retten til fri utmelding og negativ sosial kontroll av barn. For de to siste uttrykker Barne- og familiedepartementet «grunn til bekymring». Reaksjoner ved å *ikke* være konfirmert i menigheten er å ikke få stemmerett, gå til nattverd, være fadder eller bli viet; dette omtaler Barne- og familiedepartementet, 2025, s. 25: «vi anser ikke dette som sanksjoner …»

36 Statsforvalteren i Agder, 2023, s. 4; fra Menighetsbok gjengis et lengre sitat, som ender med «holde seg borte fra dem som ved sitt hyklerske liv vil trekke dem bort fra Gud og friste til synd»; samme side siterer også et 2013-vedtak i Samfundsstyret som viser til Paulus' befaling om å «skille dere fra dem …», slik at «vi selv ikke skal bli smittet og falle i synd.»

37 Statsforvalteren i Agder, 2023, s. 6. Merk at vedtak om å holde tilbake statsstøtten også skjedde for 2024.

38 Gjengitt i Statsforvalteren i Agder, 2023, s. 5.

39 Statsforvalteren i Agder, 2023, s. 6; videre forklares det at dersom foreldrene velger offentlige skoler, skal de kontaktes av rektor og forstander.

40 Statsforvalteren i Agder, 2023, s. 11.

fremstår som forsettlige.»[41] Et ankepunkt fra Menigheten Samfundet er at Statsforvalteren ikke har tilstrekkelig oppdatert informasjon til å vurdere *dagens* praksis.

Mens klagen ble behandlet, annonserte Menigheten Samfundet at kirkesamfunnet vil endre reglene om barns skolevalg og beslutningsstrukturen ved skolene;[42] dette ble konkretisert i august 2025.[43]

Det Almindelige Samfund – som eier én skole i Egersund – brøt med Menigheten Samfundet i 1901. Statsforvalterens undersøkelse av kirkesamfunnet endte uten merknader i 2025.[44]

Én av skolene eid av Menigheten Samfundet hadde tilsyn i 2024. Tilsynet endte med å svare nei på spørsmålet «Driver skolen virksomheten sin slik at opplæringen dekker læreplanen i faget?» Grunnen var kort fortalt dokumentet *Samfundets skoler og Kunnskapsløftet. Tilpasning til læreplanen*. Kapittel 4.8 – med tilpasninger for seks fag (ikke KRLE) – tydeliggjør kristen dogmatikk.[45] Disse læreplanene gikk altså lenger enn de såkalte «Godkjente synliggjøringstillegg»[46] – hjemlet i privatskoleforskrifta § 5-2, utarbeidet for alle kristne privatskoler av Kristne Friskolers Forbund (KFF), og godkjent av Utdanningsdirektoratet.

Konklusjonen for den ene skolen resulterte i et nytt tilsyn ved alle de fire skolene eid av Menigheten Samfundet og den ene skolen eid av Det Almindelige Samfund. Alle tilsynsrapportene – som har noe ulik vektlegging[47] – konkluderte med at opplæringen ikke dekker læreplanen i naturfag, samfunnsfag, norsk og KRLE.

---

41 Statsforvalteren i Agder, 2023, s. 11.

42 NRK, 2025.

43 Ryssdal, 2025, s. 1: (i) konfirmasjonsundervisning skal skje uavhengig av skolene; (ii) undervisning om andre religioner og livssyn tilpasses; (iii) bedre risikoanalyser knyttet til skolemiljøet, med særlig fokus på verdigrunnlaget; (iv) nye prosedyrer for inntak; og (v) forstandere i menigheten deltar ikke på møter på skolen.

44 Statsforvalteren i Agder, 2025.

45 Utdanningsdirektoratet, 2024, s. 6: «en risiko for at elevene ikke får opplæring fullt ut i samsvar med læreplanen.»

46 Kristne Friskolers Forbund, 2020.

47 Jeg bruker rapporten som omhandler Sentrum i Kristiansand – se Utdanningsdirektoratet, 2025b – fordi homofili omtales mer eksplisitt her enn i noen av de andre rapportene. De fem rapportene har samme dato.

Den skolen som hadde to tilsyn på to år, reagerte på at den første versjonen av den nye tilsynsrapporten ikke tydeliggjorde flere forhold som hadde blitt utbedret – formuleringen er «avvik ble lukket» – etter 2024-tilsynet.[48] I de endelige tilsynsrapportene ble det funnet mye som Utdanningsdirektoratet «ser alvorlig på», inkludert at «læreboken for 7. trinn særskilt fremstiller homofilt samliv som skremmende og illegitimt, likestilt med kjønnslig omgang med egen familie og med dyr.»[49] Alle fem rapporter finner at opplæringen:

> er i strid med læreplanverket og kravene i privatskoleloven og likestillings- og diskrimineringsloven. Dere formidler et syn på homofili som ikke er i tråd med plikten til å fremme de ulike menneskerettighetene som er nedfelt i FN-konvensjonene og som går frem av likestillings- og diskrimineringslovens formålsbestemmelse.[50]

Tilsvaret til den første versjonen av tilsynsrapporten viste til KFF-generalsekretæren, som har understreket: «En kristen skole skal undervise i det man tror på» og «det er en helt naturlig del av en kristen skole å undervise at kristen tro uttrykker grunnleggende sannheter …»; samtidig skal det undervises «med respekt for andre synspunkter og livssyn.»[51] Å likestille homofilt samliv med overgrep mot familiemedlemmer eller mot dyr kan ikke sies å uttrykke respekt. KFF-generalsekretæren uttrykte senere at konklusjonene i den endelige rapporten, samt ytringer fra en avdelingsdirektør i Utdanningsdirektoratet, representerte: «et klart brudd på religionsfriheten om kristne skoler fratas retten til å gi uttrykk for hva de står for i undervisningen …»[52] Mange vil være uenige i at en lærebok for 7. klasse er egnet til «å gi uttrykk for hva [trossamfunnet] står for …»

Allerede før de siste tilsynsrapportene fra Utdanningsdirektoratet uttalte en av forfatterne av KRLE-lærebøkene til skoler eid av Menigheten Samfundet

48 Samfundets skole Sentrum, 2025.

49 Utdanningsdirektoratet, 2025b, s. 11–12. Identisk formulering finnes i én annen tilsynsrapport.

50 Utdanningsdirektoratet, 2025b, s. 12.

51 Samfundets skole Sentrum, 2025, s. 7–8; gjengir Audun Raen, intervjuet av Gilje, 2025a.

52 Gilje, 2025b, gjengir Raen.

at han ser behovet for en «gjennomgang av disse bøkene …»[53] Videre skriver advokaten, i klagen over vedtakene fra Utdanningsdirektoratet, om 7.-klasseboken gjengitt over: «I påvente av en fullstendig revisjon vil skolen revidere og erstatte side 24, 25 og 28 i boken. Boken tas midlertidig ut av bruk i undervisningen frem til dette er gjennomført.»[54] Menigheten Samfundet reviderte i 2025 dokumentet *Samfundets skoler og Kunnskapsløftet. Tilpasning til læreplanen*, bl.a. med setningene «Undervisningen må skje i tråd med gjeldende læreplaner»,[55] og «læremidlene … skal … sikre at elevene får opplæring i tråd med kompetansemålene i alle skolefag.»[56]

I et demokrati er det gode grunner til at normene, slik de uttrykkes av politiske autoriteter, bør ha forrang foran normene slik de uttrykkes av religiøse autoriteter, blant annet for at den nødvendige integreringen skal finne sted i samfunnet, og fordi det er viktig å oppøve kritisk tenkning som ikke knyttes for tett til religiøse dogmer. Vurderingene gjort av Statsforvalteren om bortfall av statsstøtte til Menigheten Samfundet og tilsynene til Utdanningsdirektoratet kan likevel kritiseres. For det første overses lovforarbeidene; disse understreker tilpasninger for religionsundervisningen.[57] For det andre overses bestemmelser i ØSK-konvensjonen, Barnekonvensjonen og 1. tilleggsprotokoll til Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen – som etter § 2(2) og § 3 i menneskerettighetsloven skal gå foran norsk lov i tilfelle motstrid. I tillegg til artikkel 10(1) i ØSK-konvensjonen om vern av familien, som anerkjenner familien som «ansvarlig for omsorgen for og utdannelsen av barn», så vi i kapittel 8 at etter ØSK-konvensjonen artikkel 13(3) skal statene «respektere

53 Tonstad, 2024, gjengir Glenn Tore Jensen.

54 Ryssdal, 2025, s. 3.

55 Menigheten Samfundet, 2025, s. 6. Setningen etterfølger tre andre setninger, der én omtaler «kristendomsopplæring» og én «alle skolens fag». Den fjernede setningen er «Skolen drives ut fra det lære- og verdigrunnlag som Samfundets menigheter bygger på.» Merk at det ikke er endringer i kapittel 4.8, som ble vektlagt av Utdanningsdirektoratet, 2024.

56 Menigheten Samfundet, 2025, s. 13. Tre setninger er fjernet; den første lød: «Lærestoffet må gjennomgås og behandles på en måte som ikke kommer i strid med skolens grunnleggende tanker og målsetting.»

57 Regjeringen, 2017, s. 330, som presiserer at § 27 om ikke-diskriminerende undervisning og læremidler «ikke omfatter læremidler eller undervisning som er en naturlig del av religionsundervisningen.» Se også s. 248 om at kjønnsdiskriminerende læremidler kan brukes i religionsundervisning, med presiseringen: «Unntaket gjelder imidlertid bare læremidler brukt i religionsundervisningen.»

foreldres rett til å sikre sine barn en religiøs og moralsk undervisning som er i samsvar med deres egen overbevisning». Samme formulering finnes i 1. tilleggsprotokoll.[58] Barnekonvensjonen artikkel 14(2) om tanke-, samvittighets- og religionsfrihet gir foreldre og verger rett og plikt til å veilede barnet.[59] Dette reflekterer en kommunitaristisk forståelse – der det kan være riktig å noen ganger beskytte barnet mot det som vurderes som skadelig for barnet.[60]

To bestemmelser som gir foreldre «frihet til å opprette og drive undervisningsinstitusjoner» – ØSK-konvensjonens artikkel 13(4) og Barnekonvensjonen artikkel 29(2) – presiserer at undervisningen må være i overensstemmelse med statlige minstekrav. De «Godkjente synliggjøringstillegg» fra KFF er i tråd med statlige minstekrav. Undervisningen skal også være i overensstemmelse med prinsippene for utdanningen. Barnekonvensjonens prinsipper er mest omfattende; disse ble forklart i kapittel 8, og rommer også kollektive dimensjoner som «kulturell identitet» og «nasjonale verdier». Felles for prinsippene i ØSK-konvensjonen og Barnekonvensjonen er menneskerettighetsrespekt og toleranse. Kort fortalt reflekterer disse en respekt for individer, altså en liberalistisk forståelse, der barnet vokser opp til å «bli en aktør i sitt eget liv …»[61] Den religiøse myndighetsalderen i Norge er 15 år, som spesifisert i trossamfunnsloven.

Norske myndigheter har *ulik* aksept for religiøs formidling i et trossamfunn – jf. BCC over – og i en skole eid av et trossamfunn. Et trossamfunn kan formidle at «homofili er ifølge Bibelen synd». Ut fra forarbeidene til likestillings- og diskrimineringsloven kan en kristent forankret skole kun gjøre dette i religionsundervisningen,[62] forutsatt at skolen i all annen kommunikasjon og i alle andre fag oppfyller alle elementer i formålsbestemmelsen i privat-

58 1. Tilleggsprotokoll ble vedtatt i 1952; artikkel 2 om rett til utdanning avsluttes med formuleringen «respekt for foreldres rett til å sikre slik utdanning og undervisning i samsvar med deres egen religiøse og filosofiske overbevisning.»

59 Barnekonvensjonen artikkel 14(2). Artikkel 14(3) spesifiserer gyldige unntak for barns religionsfrihet slik den er nedfelt i artikkel 14(1), nemlig «begrensninger som er fastsatt ved lov og som er nødvendige for å beskytte offentlig trygghet, orden, helse eller moral eller andres grunnleggende rettigheter og friheter.»

60 Köhler-Olsen, 2012, s. 206; hun oppsummerer begrepet «liberal paternalisme», lansert av Michael Freeman i boken *The Moral Status of Children*.

61 Köhler-Olsen, 2012, s. 187.

62 Regjeringen, 2017, s. 248 og 330.

skoleloven og likestillings- og diskrimineringsloven, og generelt skaper et trygt skolemiljø for alle. For at dette skal oppnås, er det rimelig å forvente at det i undervisningen understrekes at det er Paulus som uttrykker dette, ikke Jesus,[63] og at Paulus lister opp «menn som ligger med menn» sammen med en rekke andre synder, bl.a. grådighet og løgn.[64]

Ut fra forståelsen av at samvittighetsfrihet handler om å tillates – ut fra en alvorlig og dyptfølt overbevisning – å ikke bli pålagt å handle slik at du bringer skade, kan skoleledelsens og foreldrenes samvittighetsfrihet forstås slik: Man vil unngå å skade barn; snarere beskytte barn. En *forståelse* innebærer ikke at man må være *enig* i denne overbevisningen, heller ikke at barn trenger slik beskyttelse, eller at homofili er skadelig for den som faktisk har tiltrekning til personer av samme kjønn, altså homofil orientering eller homofil identitet.

Lojaliteter til religiøse autoriteter: tvangsekteskap og kjønnslemlestelse

For tvangsekteskap forstår regjeringen at dette også omfatter såkalte «religiøse vigsler», som er vigselsritualer uten rettsvirkninger.[65] Slike vigsler har skjedd i norske moskeer – med aktiv involvering av personer i nå oppløste

63 Jesu lengste «syndekatalog» finnes i Markus 7,21-22 (det som gjør et menneske urent); se også Matteus 15,19. Paulus' tre syndekataloger som omfatter menn som har sex med menn, finnes i Rom 1,27-31, 1 Kor 6,9-10 og 1 Tim 1,11-12. Paulus har minst sju syndekataloger som ikke omtaler menn som har sex med menn; se Rom 13,13-14, 1 Kor 5,9-11, 2 Kor 12,20-21, Gal 5,19-21, Ef 5,3-5, Kol 3,5-9a og 2 Tim 3,2-4. De to versene i det de kristne omtaler som Det gamle testamentet, som forbyr menn å ha sex med menn, er 3 Mos 18,22 – merk at vers 19 forbyr å omgås «en kvinne er uren med menstruasjon, …» – og 3 Mos 20,13 – merk at etter vers 9 skal også den «dø» som «forbanner sin far eller sin mor, …»

64 Norea mediemisjon udatert tydeliggjør: «Homofil praksis nevnes midt i en serie med andre synder. Paulus gjør det ikke til en spesialsynd, men setter den på linje med tyveri, rusmisbruk og sladder. Homoseksualitet er verken bedre eller verre enn andre krenkelser av Guds bud.» Norsk Luthersk Misjonssamband – som har det som de selv omtaler som «klassisk» syn på ekteskap og samliv – står bak Norea mediemisjon.

65 Regjeringen, 2019c, s. 80.

Profetens Ummah og ved hjelp av mobiltelefon – der kvinnen var i moskeen og mannen var i Hellas.[66] Hendelser som har skjedd for lenge siden og før den nye loven trådte i kraft, bør ikke få konsekvenser for statsstøtten, men det vil stille seg annerledes dersom nyere eksempler på slik praksis blir funnet hos moskeer i Norge.

For støtte til kjønnslemlestelse viste en TV2-dokumentar fra 2000 at noen moskeer støttet det å følge foreldrenes vilje og la seg omskjære; en av moskeene saksøkte TV2,[67] uten å nå gjennom med søksmålet. Også her vil det samme prinsippet gjelde, nemlig at det er nyere handlinger som kan gjøre det aktuelt å vurdere reduksjon i eller nekting av statsstøtte. Det er relevant at opplæring av imamer i Norge, arbeid innad i muslimske menigheter og dialog med andre trossamfunn, og en rekke handlingsplaner fra norske regjeringer har medført en helt annen bevissthet om omskjæring av jenter enn i 2000. Kjønnslemlestelse skjer antakelig fortsatt på norske jenter – men i utlandet. På verdensbasis anslår UNICEF at 230 millioner jenter og kvinner lever med kjønnslemlestelse.[68]

Det er ingen tvil om at kvinnelig omskjæring faller innenfor formuleringen «alvorlig krenker» i § 6, første ledd i lov om tros- og livssynssamfunn. Som vi husker fra kapittel 5, innebærer det å være omskåret at en kvinne ikke anses som å være «åpen». Det er all grunn til å ta avstand også fra den underliggende holdningen om at denne svært skadelige praksisen av noen forstås som det som skal hindre menn i å utnytte kvinner seksuelt. Verken tvangsekteskap – som bryter med individets selvbestemmelse – eller kjønnslemlestelse – som bryter med individets integritet – har krav på forståelse eller aksept som en samvittighetsoverbevisning. Omskjæring av gutter stiller seg helt annerledes, som gjort rede for i kapittel 5.

66 Storhaug, 2015.

67 Grandre, 2004.

68 UNICEF, 2024

Religiøst forankret nasjonalisme og «tradisjonelle verdier»

Det er mange eksempler på at majoritetsreligionen brukes av statslederne til å fremme ekskluderende nasjonalisme og tradisjonalisme. Dette ser vi blant annet i Myanmar og Sri Lanka (buddhisme), India (hinduisme), Israel (jødedom), Iran og Saudi-Arabia (shia- og sunni-islam) og Polen og Russland (katolsk og ortodoks kristendom). Merk at både India, Israel og Russland er selverklærte sekulære stater, men tillater at religiøse aktører påvirker politikken på ulike måter. På hvilken måte kan denne utviklingen gi opphav til samvittighetskonflikter? Vi husker at kjernen i samvittighetsfrihet er å tillates å ikke handle i strid med sin dype overbevisning, ut fra en forståelse av at handlingen vurderes som å kunne skade andre.

Situasjonen i Russland er interessant.[69] Russland tok en lederposisjon internasjonalt rundt år 2010, både i Europarådet og i FNs menneskerettighetsråd, i å fremme såkalte tradisjonelle verdier som en måte å fremme menneskerettigheter på. I årene før hadde Den russisk-ortodokse kirke utviklet en menneskerettighetspolitikk som markerte avstand fra vestlige frihetsidealer og sekularisme, og vektla tradisjonell moral.

Det var særlig organisasjonen Det russiske folkekonsilet (Folkekonsilet), et organ under Den russisk-ortodokse kirke, som «fostret sterkere nasjonalisme …»[70] Menneskerettighetserklæringen, vedtatt av Folkekonsilet i 2006, understreket at «det ikke finnes noe slikt som umoralsk verdighet.»[71] Med denne forståelsen er verdighet noe som oppnås ved å opptre moralsk, slik Den russisk-ortodokse kirke forstår moral, og ikke noe mennesket har i kraft av å være et menneske.

Denne graderingen av menneskeverd er absolutt ikke i tråd med det norske konservative organisasjoner, som Normisjon, står for, som vi så i kapittel 7.[72] Dersom Den russisk-ortodokse kirke får gjennomslag for at verdighet er noe man oppnår gjennom rett livsførsel, og slik oppnår det som ortodoks

69 Haugen, 2017.

70 Stoeckl, 2014, s. 30.

71 Folkekonsilet, 2006, avsnitt 4.

72 Normisjon, 2016, s. 3.

teologi omtaler som guddommeliggjøring, skapes det en rangering. Idealet er det syndfrie, dydige og lojale mennesket.

Krav om lojalitet til det russiske regimet har blitt betydelig strengere etter Russlands storskala-invasjon i Ukraina i 2022; det må ikke glemmes at Russlands første militære maktovertakelse av Krym og Øst-Ukraina skjedde allerede i 2014, både ved å støtte ukrainske separatister og gjennom egne soldater – som ikke brukte russiske militæruniformer. Skolene i Russland er nå pliktige å ha én time i uken kalt «samtale om viktige emner», spesifikt for å støtte opp om russisk patriotisme; emnet var allerede planlagt av russiske utdanningsmyndigheter før 2022-invasjonen av Ukraina. Lærere som ikke vil undervise i emnet, kan bli avskjediget, og foreldre som lar barna utebli, kalles inn til forhør hos den russiske sikkerhetstjenesten, FSB.[73]

Å ytre seg kritisk mot invasjonen, noe flere prester har gjort, kan medføre ikke bare stempling som ekstremist, men også lange fengselsstraffer. En straffebestemmelse innført i 2023 har en minimumsstraff på tre år for å «diskreditere hæren», og minst én prest er dømt for «blasfemi mot kirken» etter å ha kritisert invasjonen.[74] En viktig bakgrunn for å forstå en slik anklage og dom er et annet begrep fra ortodoks teologi: symfonia. Dette handler om at stat og kirke skal gjensidig slutte opp om og styrke den andre, for slik å arbeide for de samme målene. Denne tenkningen kommer til uttrykk i Menneskerettighetslæren,[75] som understreker at menneskerettigheter «ikke bør undergrave kjærligheten til ens hjemland», og «ikke kan settes mot verdier og interesser til ens hjemland, samfunnet og familien»,[76] slik at det er «særlig farlig å fornærme religiøse eller nasjonale følelser.»[77]

Menneskerettighetslæren viderefører en eksklusiv forståelse av menneskerettigheter. Bare menneskerettigheter som vurderes som forenlig med en bestemt ortodoks kristen moralsk forståelse, kvalifiserer som egentlige menneskerettigheter. Faktisk kan Menneskerettighetslæren leses dithen at moderne menneskerettigheter, som legger vekt på valgfrihet, fremmer umoral. Valgfrihet kan bety frihet til å velge det onde, slik Den russisk ortodokse

73 Satanovskiy, 2022.

74 Morken, 2023.

75 Den russisk-ortodokse kirke, 2008.

76 Den russisk-ortodokse kirke, 2008, avsnitt III.5.

77 Den russisk-ortodokse kirke, 2008, avsnitt IV.4.

kirke forstår dette, og ondskap og frihet er uforenlige.[78] Frihet forstås altså som å gjøre det «gode».

Et siste eksempel på denne tenkningen er utsagnet til den nåværende patriarken i Den russisk-ortodokse kirke. Før han ble patriark, mente han at verre enn fremmedfrykt var

> personer som uten tanke på moral vanærer [ravage] hellige steder, spytter på sitt fedreland og ødelegger sin kultur. (…) En slik person vil i neste omgang gå og drepe andre på grunnlag av rase eller tro. Det finnes én udelelig moral.[79]

Denne graderingen av menneskeverdet, kritikken mot frihetsverdier og vektleggingen av lojalitet vil naturligvis støte mange, særlig dem som lever liv som ikke samsvarer med ortodokse normer, eller som ikke vil være lojale mot et autoritært og intolerant nasjonalistisk regime. Deres overbevisninger og ytringer om hva de mener er rett, både innenfor kunst, politikk, skole og kirke, kan begrenses eller til og med forbys. Mest kjent er nok Maria («Masha») Vladimirovna Alyokhina, Nadezhda («Nadya») Tolokonnikova og Yekaterina Samutsevich fra det russiske punk-bandet Pussy Riot. Etter en Putin-kritisk sang i en kirke ble de i 2012 dømt til to års fengsel for «hooliganisme, motivert av religiøst hat»; Alyokhina og Tolokonnikova har senere vært angrepet og arrestert flere ganger. I 2023 demonstrerte Pussy Riot i Indianas høyesterettsbygning, mot Indianas strengere abortlovgivning.[80]

En annen som utviste stort mot – og måtte bøte med livet – var Aleksej Navalnyj. Han ble behandlet i Tyskland etter å ha blitt forgiftet av nervegassen novitsjok i 2020. Han hadde lenge vært den sentrale opposisjonelle mot Putins regime, og etter å ha klaget Russland inn for Den europeiske menneskerettighetsdomstolen fikk han i 2018 medhold i klagen på sju arrestasjoner han hadde opplevd. Navalnyj kunne ha fått asyl i Tyskland. Likevel valgte han å reise hjem til Russland i 2021, og ble arrestert på flyplassen da han ankom. En dom på 19 år for «ekstremistisk virksomhet» ble avsagt i 2023, og han

78 Den russisk-ortodokse kirke, 2008, avsnitt II.2.

79 Radio Free Europe, 2006.

80 Heinrichs, 2023.

døde brått i fangeleiren i 2024, forgiftet av gift fra sør-amerikansk pilgiftfrosk. Dokumenter som er smuglet ut av fengselet av advokaten hans, har resultert i boken *Patriot*.[81] Her forteller han blant annet om sin omvendelse til kristendommen. Navalnyj verdsatte en religion som er bygget på en lære om Jesus som var villig til å ofre seg for andre; og han ville selv vise at han ikke var redd for brutaliteten til Putin-regimet.

Vi så over at også biskopene i Norge, i et brev som protesterte mot Quisling-regimets innblanding, uttrykte at blant annet kunsten må ta hensyn til «Guds klare ord og bud.»[82] At kristne ledere vil fremme moral over umoral, er altså ikke noe Den russisk-ortodokse kirke har stått alene om å mene. Denne kirken har imidlertid gått langt i å vektlegge den rette livsførsel, og at menneskerettighetene, vestlige verdier og sekularisme direkte undergraver denne livsførselen.

Denne instrumentelle tilnærmingen til menneskerettigheter søker å fremme kollektive verdier, ikke individuelle rettigheter. Slik tenking, særlig fordi den finner gjenklang i det russiske regimet, er en direkte trussel mot samvittighetsfriheten.

Mangfold og mangfoldspolitikk

Samvittighetsfriheten fremmes dersom mennesker får være frie til å tenke og leve i tråd med sin overbevisning, og ikke presses til en gitt måte å tenke og leve på. En politikk som støtter opp under mangfold, vil derfor være viktig for å fremme samvittighetsfriheten. Mangfold kan innebære at vi blir eksponert for ytringer og praksiser som vi selv er uenige i, og som vi til og med kan oppleve som krenkende. Som tydeliggjort i kapittel 1 er ikke det å oppleve noe som ubehagelig eller krenkende, tilstrekkelig til å gjøre krav på samvittighetsfrihet.

---

81 Aleksej Navalnyj, 2024. Morken (2025) er en inspirerende kronikk om Navalnyj, med kritikk av president Trumps bruk av Navalnyj.

82 Gjengitt i Austad, 2005, s. 87.

I dette kapitlet brukes Norge som eksempel. Som vi skal se i kapittel 11 må mangfoldspolitikk ta hensyn til en rekke forhold, men prinsipielt vil mangfold og samvittighetsfrihet være gjensidig forsterkende.

Har Norge en mangfoldspolitikk, eller en politikk som setter begrensninger på mangfold? Svaret er at Norge er på vei vekk fra enhetstenkning og mot en mer aktiv mangfoldspolitikk. En studie som bare ser på vestlige land, viser at Norge *ikke* utmerker seg positivt i sine tiltak for innvandrede minoriteter, nasjonale minoriteter og urfolk.[83]

Norge plasseres ofte i en «litt over midten»-kategori blant verdens land når ulike tiltak overfor religiøse minoriteter skal måles.[84] Pew Research Centers mål på restriksjoner omfatter også reguleringer, og reguleringer er ikke nødvendigvis i strid med menneskerettighetene.[85]

Norske myndigheter praktiserer på mange måter tilrettelegging, særlig for religiøse minoriteter, men er altså mindre tilretteleggende enn stater som i perioder har fremmet multikulturalisme. Som eksempel på tilrettelegging kan nevnes opplæringslova § 2-2 femte ledd (se også § 3-13, annet ledd): «Ein elev som høyrer til eit anna trussamfunn enn Den norske kyrkja, har rett til permisjon frå skolen dei dagane trussamfunnet har helgedag …» Tilsvarende presiseres i § 18 i trossamfunnsloven. Etter opplæringsloven er fraværet gyldig bare dersom foreldrene sørger for tilstrekkelig opplæring til at eleven kan komme tilbake etter fraværet. Merk at den forrige loven stilte krav om søknad for slikt fravær.

Videre står det i Overordnet del i Læreplanen for grunnopplæringen, under pkt. 1.2 Identitet og kulturelt mangfold:

> Skolen skal støtte utviklingen av den enkeltes identitet, gjøre elevene trygge på eget ståsted, samtidig som den skal formidle felles verdier som trengs for å møte og delta i mangfoldet, og åpne dører mot verden og framtiden.[86]

---

83 Banting mfl., 2006, s. 56–62.

84 Fox, 2020; Fox, 2016; Pew Research Center, 2019, s. 86, 95 og 123.

85 Årsheim, gjengitt i Stefanusalliansen, 2019.

86 Utdanningsdirektoratet, 2020.

Denne balansen mellom egen identitet og ståsted, på den ene siden, og felles verdier for å kunne delta i et mangfoldig samfunn, på den andre siden, er dekkende for norsk politikk.

Det er i alle fall fire områder der ulike beslutningstakere begrenser synlige uttrykk for religion: (i) lovforbud mot ansiktsdekkende plagg i skoler og barnehager, gjeldende fra skolestart 2018; (ii) ikke -hensyn til religiøse renhetspåbud når ansatte skal betjene andre, som vi så i kapittel 2; (iii) aksept for at videregående skoler ikke setter av et eget rom til bønnerom;[87] og (iv) skolelederes nekting av å etablere kristne skolelag. Vi skal se på de to siste.

Jeg er enig med vurderingene til Likestillings- og diskrimineringsnemnda om at skoleeier ikke kan pålegges å avsette et eget rom på en skole til bønnerom. Noe annet er det å nekte et kristent skolelag å møtes i skolens lokaler i lunsjpausen – med eller uten boller. Dette er et brudd på både religions- og organisasjonsfriheten. Nektingen kan ikke sies å ha et legitimt formål, klar lovhjemmel eller være nødvendig eller forholdsmessig. At en skole eventuelt har både et kristent skolelag og et muslimsk skolelag, bør ikke gi grunn til uro for verken lokal skoleledelse eller skoleeier.

På tre områder har Norge søkt å begrense utenlandsk innflytelse på det religiøse feltet. For det første hjemler § 6 annet ledd i lov om tros- og livssynssamfunn det å nekte tilskudd dersom disse tar imot «bidrag fra stater som ikke respekterer retten til tros- og livssynsfrihet …». Hvilke kriterier som skal brukes for å identifisere slike stater, finnes i forskrift om registrering av og tilskudd til tros- og livssynssamfunn i § 11, tredje ledd. For det andre finnes fra 2020 et rundskriv om «bortvisning av hensyn til indre sikkerhet eller

87 For en vurdering av at de to skolene ikke ble funnet å ha handlet diskriminerende, se Likestillings- og diskrimineringsombudet, 2012a; Likestillings- og diskrimineringsombudet, 2012b.

offentlig orden»,[88] der hjemmelen finnes i utlendingsloven § 17 første ledd.[89] For det tredje ble statsborgerloven endret i 2021 med § 26b for å kunne frata en person norsk statsborgerskap dersom vedkommende har et annet statsborgerskap og «har utvist en fremferd som kan tilsi at vedkommende sterkt vil skade [grunnleggende nasjonale] interesser.» Formuleringen «kan tilsi» gir stort rom for skjønn, og det samme gjør formuleringen «sterkt vil skade». Det er verdt å merke seg at de tre endringene alle har skjedd på 2020-tallet.

I begrepet suverenitet ligger det å kunne hindre innreise av personer som ikke har etablert rettigheter, eller som er fratatt rettigheter i et land, og de fleste stater – også Norge – har lovbestemmelser som hjemler det å frata statsborgerskap som følge av en idømt alvorlig forbrytelse.

Krav for å oppnå statsborgerskap

Tidligere var det stort sett botid og vandel som var avgjørende for statsborgerskap. Nå har listen over krav blitt betydelig lengre. På hvilken måte kan krav til å oppnå statsborgerskap ha noe med samvittighetsfrihet å gjøre, når vi husker at samvittighetsfrihet handler om å ikke agere i strid med sin dype overbevisning? Norge brukes som eksempel.

Helt vesentlig i samvittighetsfriheten er å unngå urettmessige statlige pålegg som kan gå på tvers av den enkeltes dype overbevisning, og å vekt-

88 Justis- og beredskapsdepartementet, 2020, s. 2 spesifiserer at utlendinger kan reise til Norge «for å spre et hatefullt budskap og av den grunn kan utgjøre en trussel mot offentlig orden.»

89 Også § 126 om nasjonal sikkerhet hjemler bortvisning; i § 17 første ledd er det bokstav l som er grunnlaget for rundskrivet. Både bokstav l og bokstav c handler om Schengenområdet. Justis- og beredskapsdepartementet (2020b, s. 2) skriver: «Oppføring på den danske sanksjonslisten [Udlændingsstyrelsen, 2026] vil som regel innebære at det gis et innreiseforbud som gjelder hele Schengen-området, inkludert Norge, og registreres i Schengen Informasjonssystem (SIS).» Personer med oppholdstillatelse i et annet Schengen-land kan være på den danske listen, men ikke være registrert i SIS. Udlændingsstyrelsen (2026) omtaler også en ikke-offentlig Opmærksomhedsliste, som kan omfatte «udlændinge, hvis ytringer ikke fuldt ud opfylder betingelserne for optagelse på sanktionslisten.»

legge den enkeltes mulighet til å la sine overbevisninger styre små og store valg. Kan samvittighetsfriheten komme i spill som del av kravene for å oppnå statsborgerskap? Her har Danmark over mange år stilt langt flere krav enn Norge, men Norge nærmer seg situasjonen i Danmark uten å stille like strenge språkkrav som i Danmark. I Sverige er det vedtatt å innføre språk- og samfunnskunnskapstest, samt «skötsamt och hederligt levnadssätt».[90]

Enhver stat er fri til å stille sine krav til hva som skal kreves for å kunne få statsborgerskap. Samtidig er enhver stat pliktig til ikke å diskriminere og til å legge til rette for at politiske rettigheter kan utøves, altså en form for medborgerskap.

I Norge kreves etter statsborgerloven § 7 at søkeren fyller sju krav: (i) avklart identitet; (ii) er minst 12 år; (iii) er bosatt i riket; (iv) fyller kravene om permanent opphold; (v) har minst sju års opphold; (vi) har bestått prøver i norskkunnskap og samfunnskunnskap; og (vii) er ikke straffet eller har utholdt såkalt karenstid hvis straffet. Fra 2020 er det ikke lenger krav om at man må ha frasagt seg sitt andre statsborgerskap. Kravene om permanent opphold finnes i § 62 i utlendingsloven, og ett av disse kravene er at vedkommende er selvforsørget de siste tolv månedene.

Ingen av disse kravene er problematiske ut fra samvittighetshensyn, siden de ikke berører noe som handler om religiøse eller ikke-religiøse overbevisninger. Det å kreve at man skal oppfylle noen krav for å ha bedre forutsetninger for å mestre livet, er ikke i seg selv galt. Samtidig er det alltid en balanse mellom statlig tilrettelegging – den klassiske integreringen – og statlig kontroll – som i faglitteraturen omtales som borgerintegrering.[91] Mange av borgerintegreringstiltakene har hatt liten effekt på den faktiske integreringen, forstått som deltakelse i arbeids- og samfunnsliv.[92] Forskerne bak disse funnene spør om den symbolske funksjonen – det at politikerne vil vise handling – er den

90 Formuleringen finnes i SOU 2025:1, kap. 8; se også Riksdagen, 2026. Lovendringene trådte i kraft 6. juni 2026. For prosessen fra 2021 med økte krav til statsborgerskap, se Asylrättscentrum 2026). For et forslag om å tilbakekalle statsborgerskap for personer med dobbelt statsborgerskap, se SOU 2026:21; mandatet gitt av Sveriges regjering 2025. Parallelt er kravene for organisasjoner som mottar offentlig støtte, blitt skjerpet.

91 Goodman og Wright, 2015; Goodman, 2014.

92 Goodman og Wright, 2015.

viktigste motivasjonen, i tillegg til ønsket om å kunne nekte statsborgerskap for noen.

Som vi så over, har Norge en moderat mangfoldspolitikk. Man pålegges ikke å gi slipp på sin egen identitet for å kunne regnes som norsk. Den inkluderende tenkningen om hvem som er norske, bekreftes av Erna Solberg ved å omtale nordmenn som

> alle som innehar et norsk statsborgerskap, og som gjennom det har sluttet seg til det norske samfunnet. Det er nettopp våre vestlige idealer som tilsier at jeg ikke har andre rettigheter bare fordi jeg kan spore familien tolv generasjoner tilbake i Norge. Det står jeg fast ved.[93]

Dette utsagnet er viktig. Det er avgjørende at de som bor i Norge, er del av det norske samfunnet og fellesskapet også uten å ha en lang slektshistorie her. Jeg vil legge til at dette også gjelder for dem der tillatelsene ikke lenger er gyldige – se kapittel 4 – men for disse kan politikere ha andre vurderinger.

I motsetning til eksempelvis Danmark er deltakelse på statsborgerseremonien frivillig, og det eneste man plikter å gjøre under seremonien, er å gjenta troskapsløftet – «støtter demokratiet og menneskerettighetene og vil respektere landets lover». Videre er det helt usannsynlig at det vil komme krav om å praktisere en spesiell væremåte, utover respekt for lovene.

De påleggene om hva som skal oppfylles for å kunne få norsk statsborgerskap, kan ikke omtales som tvang. Avslutningsvis er det likevel verdt å spørre om et eventuelt påbud i Norge – tilsvarende det som finnes i Danmark fra 2019 – om å håndhilse på en myndighetsrepresentant for å vise at man er blitt integrert, ville gitt opphav til samvittighetskonflikter. Som vi så i kapittel 2, kan det skilles mellom forventninger til håndhilsing dersom man er ansatt, og forventninger til håndhilsing med personer man møter tilfeldig, og det er rimelig å stille lavere forventninger til håndhilsing i det siste tilfellet. Likevel så vi i kapittel 2 at det å prinsipielt unngå håndhilsing med noen av det annet kjønn ikke faller innenfor samvittighetsfriheten, blant annet fordi det ikke er klare religiøse forbud knyttet til slik håndhilsing. Å pålegges å håndhilse på

93 Gjengitt av Skaug, 2020.

en myndighetsperson av motsatt kjønn er symbolpolitikk,[94] men kan også ses som en bekreftelse på en kontrakt mellom en selv og det landet man er blitt statsborger av. Det er derfor vanskelig å se at det strider mot samvittighetsfriheten å skulle pålegges å hilse på en person av motsatt kjønn som krav til å få statsborgerskap, men det er også vanskelig å se hvor hensiktsmessig et slikt pålegg faktisk er.

Oppsummering

Lojaliteten til et regime kan aldri være absolutt, og det var rett å velge ikke-samarbeid med et regime som satte retten til side, og som ville ideologisere oppdragelsen av barna og formidlingen i kirkene. Også dagens norske regime bygger på ideologi, men denne ideologien bygger på universelle normer, som demokrati, menneskerettigheter og rettsstyre – basert på tilslutning til sekulære lover. Det å kreve at nye statsborgere skal «respektere landets lover», som er det siste elementet i troskapsløftet, er ikke uttrykk for en utilbørlig lojalitetsplikt til et regime.

Norge er i langt mindre grad enn eksempelvis Russland opptatt av å knytte sammen den dominerende religionen, tradisjonelle verdier og moral, og nasjonalisme. Den norske modellen gir større rom for å kunne være fri til å ta sine egne valg.

Både som generelt viktig hensyn og som følge av den spesielle betydningen menneskerettigheter har i den norske Grunnloven, må hensynet til barnas beste tillegges stor vekt. Likevel kan ikke foreldrenes oppdrageransvar overses, slik jeg særlig viste i drøftingen av Menigheten Samfundet. Konklusjonene i klagen etter Utdanningsdirektoratets tilsyn ved de fire skolene eid av dette kirkesamfunnet og den ene skolen eid av Det Almindelige Samfund imøteses hos både politikere, pedagoger, kirkeledere og menneskerettighetsaktører – og lærere, foreldre og elever ved disse skolene.

94 Goodman og Wright, 2015.

For de tre begrensningene på utenlandsk innflytelse – finansiering fra stater, bortvisning og tap av statsborgerskap for enkeltpersoner – er det den siste som særlig gir rom for skjønn. For å illustrere hvor ulikt dette skjønnet kan praktiseres, brukes den palestinske motstandsbevegelsen som eksempel. Denne er bred, og omfatter både voldelige og ikke-voldelige og religiøse og ikke-religiøse organisasjoner, partier og militser. Disse har gjennomført terrorangrep mot vestlige mål – selv om dette primært tilhører fortiden – og fem organisasjoner deltok i terrorangrepet mot sivile og militære mål i Israel den 7. oktober 2023.[95] Det å uttrykke støtte til «palestinsk motstand» eller «globaliser intifadaen» favner bredt, men kan av enkelte tolkes som støtte til terrorangrep mot sivile.[96]

Vi har til nå i svært liten grad sett annet enn fredelige protester mot produksjonslokaler av militært utstyr som brukes i Israels krigføring, også mot Nammo på Raufoss. Slike aksjoner kan forstås å falle innenfor kriteriene for sivil ulydighet, som vist i kapittel 4, fordi politisk påvirkningsarbeid har vært forsøkt uten å føre fram.

Det kan ikke utelukkes mer direkte sabotasjeaksjoner mot slike mål, noe som vil være straffbart. Hvorvidt personer som bruker et aggressivt språk i å uttrykke ulike former for støtte til «palestinsk motstand» eller voldelige aksjoner mot våpenprodusenter eller -transportører, *kan* forstås som å kunne skade «grunnleggende nasjonale interesser», er ikke et usannsynlig vurderingstema for norsk påtalemyndighet og norske domstoler.

---

95 Human Rights Watch, 2024.

96 Iversen (2026), kommunikasjonsrådgiver i FN-Sambandet, omtaler «terrorisme» under overskriften Palestinsk motstand; han understreker: «Man har for eksempel ikke lov til å angripe sivile.» Merk at 1. Tilleggsprotokoll til Genevekonvensjonene – om internasjonale væpnede konflikter – spesifiserer i artikkel 1(4) at den gjelder for «væpnede konflikter hvor et folk kjemper mot koloniherredømme og fremmed okkupasjon og mot rasistiske regimer under utøvelsen av dets selvbestemmelsesrett …»; altså er det legitimt for et okkupert folk å engasjere seg i væpnet kamp mot okkupasjonsmakten, men begrenset til militære mål og i tråd med bl.a. artikkel 35, med tittelen Grunnleggende regler.

Haugen, H. M. (2026). *Samvittighetsfrihet: Demokratiets sikkerhetsventil.*
Fagbokforlaget. https://doi.org/10.55669/oa6910

Kapittel 10

Militærnekting eller å ikke ville finansiere militæret

Andre stater enn Norge kan ha langt mer alvorlige reaksjoner mot personer som nekter militærtjeneste eller å utføre militæroperasjoner.[1] Slike eksempler vil ikke trekkes inn i dette kapitlet, men mot slutten av kapitlet vil jeg vise arbeid for økonomisk militærnekting fra utenfor Norge.

Forsvarslovens § 35 sier at fritak fra verneplikt skal gis for dem som ikke kan «gjøre tjeneste uten at det kommer i konflikt med deres alvorlige overbevisning og verdier som er av fundamental betydning for dem.» Kravene om alvorlig overbevisning og fundamental betydning stiller en nokså høy terskel for å få fritak. Dette berøres også i § 38: «Et vedtak om fritak kan omgjøres også til ugunst for den vernepliktige … Det kan legges vekt på forhold som først oppstod etter vedtaket.» Disse forholdene antas å være knyttet til ny informasjon om søkerens handlinger, som viser at vedkommendes angivelige pasifisme likevel ikke var så sterk.

I vernepliktforskriften er kravene til overbevisningen ikke spesifisert ytterligere, men det heter i forskriften § 69 annet ledd: «Uttalelser fra prest, lærer eller andre kan legges ved søknaden.» Det er ikke relevant å dvele mer ved lovbestemmelsene, som er knappe og i stor grad prosessuelle. Betydningen

1 For historien om den syriske piloten Raghed al-Tatari, som nektet å bombe Hama-provinsen i 1980 under et opprør mot daværende president Hafez al-Assad, se The New Arab, 2024. Han hadde sittet inne i 43 år da han slapp ut av fengsel under Hayat Tahrir al-Sham-militsens (HTS) maktovertakelse i Syria i desember 2024.

This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License.
To view a copy of this license, visit https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

av egen aktivitet var langt tydeligere i den nå opphevede lov om fritaking for militærtjeneste av overbevisningsgrunner (militærnekterloven), særlig § 3 annet ledd, som lister opp følgende aktiviteter: Erklæring til offentlig myndighet, offentlig opptreden, deltaking i organisasjon eller å ha utvist pasifistisk overbevisning på annen måte.

Først skilles det mellom ulike former for pasifisme: prinsipiell, pragmatisk og situasjonell pasifisme,[2] og der det er nødvendig, knyttes disse til moderne former for krigføring. Deretter utforskes teorien om rettferdig krig, og den konkretiseringen denne teorien har fått for disse moderne formene for krigføring. Til slutt drøftes økonomisk militærnekting, gjennom forslag om en såkalt fredsskatt.

Prinsipiell pasifisme

Den prinsipielle pasifismen innebærer at det er galt å bruke vold og våpen, både ved selv å avstå fra slik bruk og ved å ta avstand fra at andre benytter vold og våpen som metode for konfliktløsning. En dom i Den europeiske menneskerettighetsdomstolen (storkammer; vedkommende var Jehovas vitne) fastslår at det er en menneskerett å bli fritatt for militærtjeneste når det foreligger alvorlige samvittighetsgrunner;[3] grunnlaget var artikkel 9 i Den europeiske menneskerettighetskonvensjon.

Det kan samtidig være slik at en prinsipiell pasifist kan komme i en svært alvorlig nødsituasjon der utfallet blir at vold benyttes. Det er to aktuelle situasjoner:

Rett til nødverge er hjemlet i straffeloven § 18, der en handling som ellers ville være straffbar, er lovlig når den (i) avverger et ulovlig angrep, (ii) ikke går lenger enn nødvendig, og (iii) ikke går åpenbart ut over hva som er forsvarlig ut fra situasjonen. Dette gjelder angrep på en selv.

2 Elford, 2012, s. 182.

3 Den europeiske menneskerettighetsdomstolen, 2011.

Nødrett er hjemlet i straffeloven § 17, og fritar for straffeansvar dersom en handling som ellers ville være straffbar, er lovlig når (i) den blir foretatt for å redde liv, helse, eiendom eller en annen interesse fra en fare for skade som ikke kan avverges på annen rimelig måte, og (ii) skaderisikoen ved handlingen er mindre enn skaderisikoen ved det man søker å avverge. Et eksempel er å utøve vold for å hindre en person som i eget hjem er i ferd med å utøve vold eller tilmed voldtekt mot ens partner eller barn.

I en redegjørelse i Stortinget om den nå opphevede militærnekterloven ble det også presisert av saksordføreren og komitélederen for Justiskomiteen at det å være jeger ikke er i strid med det å være pasifist, og dermed å få fritak fra verneplikt av samvittighetsoverbevisninger.[4]

Pragmatisk pasifisme

Mens man i Norge vil få fritak for verneplikt ved prinsipiell pasifisme, er det ytterst tvilsomt om man får tilsvarende fritak ved pragmatisk pasifisme. Denne tenkningen bygger på at bruk av militærmakt er en ineffektiv måte å oppnå positive samfunnsendringer på.

Mahatma Gandhi (1869–1948) sin ikkevold-filosofi, der han blant annet søkte ulike ikke-voldelige måter å svekke den britiske koloniøkonomien på i India, trekkes ofte fram som en modell. Sentralt i Gandhis ikkevold-filosofi er selvbeherskelse, det å beskytte ens motstander hvis nødvendig, det å beskytte eiendom som man er tiltrodd å forvalte, og det å ikke gjøre seg avhengig av andre.

Videre er det godt dokumentert at ikke-voldelige, bredt forankrede protester er langt mer effektive enn voldelige opprør, gitt at målet er samfunnsendring.[5] Kort fortalt er vold de desperates strategi, valgt dersom man ikke lykkes i å bygge brede bevegelser for å fremme krav overfor myndighetene, men i stedet opplever at protester slås tilbake med vold. Dersom protester blir

4 Stortinget, 2006.

5 Chenoweth og Stephan, 2011.

slått ned gjentakende, blir også svarene fra dem som vil ha endringer voldelige, med en destruktiv voldsspiral som utfall.

I denne sammenhengen er det relevant å peke på at de sosiale konsekvensene av krigføring og voldsbruk er markant lavere tillit i samfunnet, i lang tid etter at krigshandlingene har opphørt. Slik manglende tillit kan gjøre det enklere for nye konfliktentreprenører å mobilisere til nye voldelige opprør ved å utnytte folks misnøye. Å ta hensyn til situasjonen *etter* krigsfasen kommer vi tilbake til under.

Å avvise militære løsninger og egen deltakelse i et militært forsvar på dette grunnlaget er likevel ikke overbevisende nok for norske myndigheter. Fritak fra militærtjeneste innvilges dersom man kan overbevise om at egen overbevisning mot å bruke vold eller våpen er tilstrekkelig dypfølt og konsistent.

Situasjonell pasifisme

Den nå opphevede militærnekterloven omfattet en viktig spesifisering av ordet verdier i § 1 – som vi så over fortsatt brukes i § 35 i dagens lov. Fritak kunne tidligere gis hvis vedkommende ville «komme i konflikt med sin alvorlige overbevisning, herunder … tvinges til å bryte verdier … knyttet til bruk av masseødeleggelsesvåpen slik de kan påreknes brukt …» En slik begrunnelse for pasifisme omtales gjerne som atomvåpenpasifisme.

Atomvåpenpasifisme handler om at så lenge Norges militære strategi bygger på muligheten for bruk av atomvåpen – fordi Norge er med i NATO, som har tre atommakter som medlemmer – kan man selv ikke avtjene verneplikt i det norske Forsvaret. Grunnen er at en mulig krig med bruk av atomvåpen vil bli så ødeleggende for kloden og den menneskelige sivilisasjon at et militært forsvar som bygger på denne muligheten, ikke kan støttes opp om gjennom egen deltakelse.

Som følge av anbefalinger om økt samarbeid mellom det militære forsvar og Sivilforsvaret for å sikre en «effektiv taktisk bruk av atomvåpen i eget

forsvar …»[6] vokste på 1970-tallet sivilforsvarsnekting fram som en underkategori av situasjonell atomvåpenpasifisme. Slikt økt samarbeid praktiseres fortsatt: I lovforslaget til dagens forsvarslov heter det om § 35 («Vilkår for fritak»): «Lovens fritaksregel gir ikke grunnlag for å bli fritatt for tjeneste i Sivilforsvaret.»[7] Videre heter det i § 37 annet ledd: «En vernepliktig som har søkt om fritak, er likevel ikke fritatt for plikten til å gjøre ekstraordinær tjeneste etter § 17 tredje ledd, eller fritatt for tjenesteplikten i krig eller når krig truer.» Dette gjelder altså mens søknad om fritak er til behandling. Blant de fem ekstraordinære tjenestene omtalt i § 17 er «særlige øvelser som skal styrke Forsvaret». Sivilforsvaret kan rekruttere blant dem som har svart på egenerklæring fra Forsvaret, deltatt på sesjon eller gjennomført førstegangstjeneste. I Forsvaret, og i Totalberedskapsmeldingen fra 2025 uttrykkes det at Sivilforsvaret kan «mobilisere en krigsreserve med ytterligere tjenestepliktige …»[8] Debatten rundt *forslaget* til endringer i sivilbeskyttelsesloven i april 2025 – med hjemmel for regjeringen til å pålegge sivil arbeidsplikt, men ikke «oppgaver som etter folkeretten anses som direkte deltakelse i fiendtligheter»[9] – handlet primært om hvor vide fullmakter regjeringen skal kunne få fra Stortinget. Andre avstemming over lovendringene ble utsatt; lovendringen skjedde i juni 2025.

---

6 NOU 1979: 51, s. 131; se også Elster, 2022, 147–148.

7 Regjeringen, 2016, s. 129. Merk at den aktuelle loven – fra 2010 – heter sivilbeskyttelsesloven; forfatteren er enig med Elster (2022, s. 154), som skriver: «Rollen sivilforsvaret har i tilknytning til det militære og NATO blir underkommunisert.»

8 Regjeringen, 2025c, s. 28; se også kapittel 10: Videreutvikle totalforsvaret for sivil støtte til militær innsats.

9 Stortinget, 2025c, s. 10, endringer i § 28(e). I *forslaget* til samme bestemmelse heter det «Forskriften kan fravike bestemmelser i annen lovgivning …», og i *forslaget* til § 28(h) spesifiseres at enhver «plikter uten hinder av taushetsplikt å gi opplysninger som er nødvendige …» Dette siste vil skape reell samvittighetskonflikt for personer som praktiserer streng taushetsplikt, som advokater, leger og prester. Fem partier stemte opprinnelig for loven: Arbeiderpartiet, Fremskrittspartiet, Høyre, Kristelig Folkeparti (ikke medlem i Justiskomiteen) og Senterpartiet. For debatten i plenum 24. april 2025, som konkluderte med å utsette endelig lovvedtak, se Stortinget, 2025d, 01:05:20–01:22:45. En lovanmerkning ble vedtatt av Stortinget i juni 2025 (Stortinget, 2025e); det er viktige endringer i § 28 i sivilbeskyttelsesloven: Bestemmelsen gis en snevrere anvendelse i §28(a) og mindre mulighet til å fravike gjeldende lover i § 28(c). Kravet om opplysningsplikt for enkeltpersoner – uten unntak – i §28(h) er bevart.

Formuleringen i den nå opphevede militærnekterloven innebar at det bare var i en situasjon hvor bruk av masseødeleggelsesvåpen «kan påreknes» at situasjonell pasifisme kunne påberopes som gyldig grunn til å få fritak fra verneplikt. Når dette grunnlaget ikke er med i den gjeldende loven, må det indikere at situasjonell pasifisme ikke lenger har samme rettslige status som tidligere. Samarbeidet mellom militært forsvar og Sivilforsvaret og Norges forpliktelser knyttet til atomvåpen som del av Norges NATO-medlemskap er imidlertid ikke endret.

Boken *Krig og militærnekting. Etiske normer i den aktuelle situasjon* var en teologisk forankret respons på at kristne NATO-motstandere – som også uttrykte støtte til prinsippet om et ikke-voldsforsvar framfor et militært forsvar – ikke hadde nådd gjennom i det norske rettssystemet.[10] Alle tapte, enten i lagmannsretten eller i Høyesterett, mens andre som senere framførte en tilsvarende tenkning, vant fram i det som nå heter tingretten.[11] Videre er det relevant at Bispemøtet i Den norske kirke i 1969-uttalelsen Militærnekting av politiske grunner understreket «at en situasjonsbetinget militærnekting kan være like etisk høyverdig som en generell militærnekting.»[12] I 1982 uttalte Bispemøtet at «de kjernefysiske våpenlagre må ødelegges og all framtidig produksjon av slike våpen må bli stanset.»[13]

Det er relevant å drøfte kort om det finnes andre situasjoner enn trussel om bruk av masseødeleggelsesvåpen som kan kvalifisere til at ens overbevisning kan omfattes av begrepet situasjonell pasifisme. Særlig omstridt var NATO-alliansens såkalte Strategiske konsept, som gjaldt i perioden 1999–

10 Austad og Ulstein, 1976; særlig s. 104–114; gjengir Austads innlegg som sakkyndig vitne i retten; se også Pettersen, 2022, s. 272–273, som omtaler sakene mot Hans Magnus Solli (fikk ikke medhold i Høyesterett, dissens 3–2; flertallet la til grunn at «situasjonen … kunne bli slik at han ville finne det riktig som en siste utvei å gripe til våpen», altså ikke en overbevisende nok pasifisme; se Rettstidende, 1974, s. 1068; dømt til 1 års fengsel – 9 måneder betinget – etter å ha unnlatt å møte til militærtjeneste på oppgitt dato; fikk utsatt fengselsoppholdet; deretter ny innkalling; møtte ikke; da ble hele straffen gjort ubetinget; ble benådet i 1981; se NOU 1979: 51, s. 43–44, 306–312, 317–318; samtale med Solli 3. januar 2025), og Rolf Berg (fikk ikke medhold i lagmannsretten).

11 Kilden her er Torleiv Austad, samtale 13. januar 2025, som senere på 1970-tallet ble brukt som sakkyndig vitne.

12 Bispemøtet i Den norske kirke, 1969 s. 3 (s. 29 i møteprotokollen).

13 Bispemøtet i Den norske kirke, 1982, s. 6 (s. 13 i møteprotokollen).

2010, og som omtalte usikkerhet og ustabilitet i og *rundt* det euro-atlantiske området.[14] Denne situasjonen omtales, sammen med andre situasjoner, som grunnlag for å aktivisere operasjoner i samsvar med NATO-paktens artikkel 5 og 6.[15]

I denne perioden, hvor NATO aktivt legitimerte militære operasjoner utenfor NATO-området, som *kunne* innvirke på NATO-landenes sikkerhet, skjedde invasjonen i Irak i 2003, gjennom den såkalte Koalisjon av villige og ikke gjennom FN-vedtak. I Afghanistan hadde Norge tropper gjennom en FN-vedtatt NATO-operasjon 2002-2021; siden 2015 for å lære opp afghanske sikkerhetsstyrker. Norge var også tungt inne i NATOs bombing av Libya i 2011, som var basert på sikkerhetsrådsresolusjon 1973, men hvor operasjonen fortsatte etter at formålene som var oppstilt i resolusjonen, var oppfylt. Det maktvakuumet som oppsto etter Ghaddafi-regimets fall, er senere blitt fylt av militser, flere med en ekstremistisk islamistisk forankring. FN-paktens artikkel 42 innebærer at det kun er gjennom vedtak i FNs sikkerhetsråd at militære operasjoner mot andre stater kan legitimeres, altså være rettmessige.

Denne perioden med NATO-styrker langt utenfor NATO-området var en situasjon som eskalerte den militære spenningen. Hovedgrunnen var NATO-styrkenes allianser med sjia-militser og utfrysing av sunni-offiserer og -soldater fordi disse var knyttet til Saddam Husseins regime. Allerede i en artikkel fra 2006 ble det vurdert som en stor feil at USAs invasjonsstyrker ikke hadde prioritert å begrense militsenes makt, men snarere hadde tillatt disse å «infisere» irakiske sikkerhetsinstitusjoner og slik øke omfanget av borgerkrigen.[16] Misfornøyde offiserer med bånd til det gamle regimet i Irak var den viktigste rekrutteringsbasen for den terrororganisasjonen som omtaler seg selv som Islamsk Stat. Siste halvdel av 2014 og første halvdel av 2015 kontrollerte denne store områder nordøst i Syria og nordvest i Irak. IS har avleggere i andre stater, som Libya, og har inngått allianser med andre terrororganisasjoner, som Boko Haram i Nigeria, som i 2015 erklærte seg som Islamic State's West Africa Province.

---

14 NATO, 1999, avsnitt 20.

15 NATO, 1999, avsnitt 24.

16 Mowle, 2006; se også Alaaldin, 2017; Middle East Policy Council, 2016.

Vi ser altså at NATOs Strategiske konsept, som hjemlet operasjoner utenfor NATO-området, fikk omfattende konsekvenser for sikkerhetssituasjonen i en rekke land når dette Strategiske konseptet faktisk ble praktisert. Dette betyr ikke at Saddam Husseins regime gjennom Baath-partiet i Irak var et regime som søkte å fremme befolkningens beste; det hadde snarere vist seg som uhyrlig gjennom bruk av kjemiske våpen, både mot kurdere i nord i 1988, i grenseområdet mot Iran under den brutale krigen på 1980-tallet, og mot opprørsbyer i sør i 1991. Under den første invasjonen i Irak i 1991 ville det vært mulig å fjerne Saddam Hussein, men invasjonsstyrkene den gangen var opptatte av å fremme en viss stabilitet, ikke befolkningens beste. Strategien til Koalisjonen som invaderte Irak for andre gang, og uten FN-mandat 20. mars 2003, har blitt omfattende kritisert i både Storbritannia og USA. Norge bidro såkalt «humanitært» til Irak-invasjonen fra sommeren 2003 til høsten 2005 etter en resolusjon i FNs sikkerhetsråd 22. mai 2023.[17] Videre lånte Norge ut 12 såkalte «Arthur-radarer» – som gir økt treffsikkerhet.[18]

Det er likevel et åpent spørsmål om en person som hadde anført at NATOs strategi iallfall på 2000-tallet gjorde det umulig for vedkommende å avtjene verneplikten i Norge, faktisk ville ha fått innvilget fritak fra verneplikt. Vedkommende kunne ha anført at det norske Forsvarets funksjon skal være å beskytte Norge og innbyggerne i Norge. Videre ville det vært mulig for vedkommende å peke på at gjennom Norges NATO-medlemskap har Norge bidratt til økt konfliktnivå, flere konflikter og mer lidelse. Dersom denne argumentasjonen var den eneste argumentasjonen for vedkommende, og det ikke hadde ligget en prinsipiell pasifisme til grunn, kan det tenkes at vedkommende ikke hadde fått innvilget fritak fra verneplikt.

17 Leraand, 2024; viser til Sikkerhetsrådsresolusjon 1483; se også NTB, 2023, som formidler kritikk av å omtale det norske styrkebidraget som «humanitært».

18 Borgen, 2009, s. 134–135. På s. 20 formidler Borgen informasjon om hvordan norske krigsskip eskorterte skip som forsynte invasjonsstyrkene med våpen; noen av disse fraktskipene var norsk-eide (Wilh. Wilhelmsen).

Krigens etikk – kan en situasjonell pasifist forsvare krigføring?

En prinsipiell pasifist vil avvise bruk av vold og våpen som legitim måte for konfliktløsning, og en pragmatisk pasifist vil neppe bli vurdert som tilstrekkelig overbevist pasifist. Den mest interessante kategorien å diskutere, også fordi man da kan synliggjøre dilemmaene, er situasjonell pasifisme. Under hvilke omstendigheter vil en person som bygger på situasjonell pasifisme kunne forsvare krigføring?

En full gjennomgang av krigens etikk er ikke mulig å gi i dette kapitlet, men noen hovedlinjer kan gis. Det er mulig å skille mellom (i) rettmessigheten i det å gå til krig; (ii) rettmessig krigføring; og (iii) hva som må til for å bygge en stabil og varig fred. Den første omtales som *jus ad bellum*, den andre som *jus in bello*, og den tredje som *jus post bellum*. Mens de to første kan spores tilbake til antikken og kirkefader Augustin, reiser den siste nye hensyn. Disse hensynene er motivert ut fra det at kriger rammer både sivilbefolkningen, sosiale institusjoner og politiske institusjoner på så omfattende måter at det krever økt oppmerksomhet på fredsbygging for å unngå at land faller tilbake til den tidligere krigssituasjonen.

Jus ad bellum, eller rett til krig, sier at krigen, for å være rettmessig, må oppfylle følgende krav: (i) rettferdig grunn; (ii) riktig intensjon; (iii) legitim autoritet og offentlig erklæring; (iv) siste utvei; (v) sannsynlighet for å lykkes; og (vi) proporsjonalitet (forholdsmessighet, altså ikke mer omfattende voldsbruk enn den skaden man søker å hindre). Særlig kravet om legitim autoritet er verdt å kommentere. Dette er FNs sikkerhetsråd. Dersom FNs sikkerhetsråd skulle bli forhindret fra å treffe vedtak som følge av at minst én av de fem faste medlemmene utøver sin vetorett, kan FN likevel i teorien treffe vedtak gjennom den såkalte «uniting for peace»-resolusjonen.[19] Militære intervensjoner med humanitær begrunnelse er likevel kontroversielle, som illustrert i den miskreditten som doktrinen om ansvaret for å beskytte (R2P) opplevde – etter at verdens statsledere anerkjente denne doktrinen i 2005.[20] De siste årene har vekten vært på humanitære operasjoner og å beskytte sivilbefolkningen.[21]

---

19 FNs generalforsamling, 1950.

20 FNs generalforsamling, 2005, avsnitt 138–140; Sande Lie og de Carvalho, 2011.

21 FNs generalsekretær, 2017; FNs sikkerhetsråd, 2018.

Jus in bello, eller rett atferd i krig, sier at selve krigføringen må være preget av: (i) distinksjon mellom stridende og ikke-stridende, og at sivilbefolkningen er beskyttet befolkning; (ii) militær nødvendighet, altså bare handlinger som bidrar til å oppnå krigens mål; (iii) proporsjonalitet, der skadene av handlingen ikke må være større enn de resultatene handlingen søker å oppnå; og (iv) ikke bruk av onde midler, det vil si våpen eller ammunisjon som skaper unødig lidelse. Dessverre er det ingen kriger de siste årene som har vært ført i overensstemmelse med disse fire kravene.

Jus post bellum, eller rett samfunnsbygging etter krig, reiser som nevnt nye momenter. Disse er i mindre grad kodifisert, men handler om alle avtaler som må inngås og etterleves i den kritiske overgangsfasen etter at konflikten formelt har opphørt. Dette handler om (i) overgangsregjering; (ii) rettsoppgjør eller sannhetskommisjon; (iii) avvæpning og reintegrering av væpnede aktører; (iv) retur av flyktninger eller internt fordrevne; og (v) tilbakeføring av eiendom eller kompensasjon for tapt eiendom.

Dette rammeverket – iallfall de to første – omtales gjerne som rettferdig krig-tradisjonen. Fordi denne tradisjonen anser krig som tillatelig, står den i motstrid til pasifismen. Samtidig er den heller ikke i samsvar med realismen, som bygger på at statene følger sine nasjonale maktpolitiske interesser på en effektiv og hensynsløs måte, ettersom rettferdig krig-tradisjonen legger vekt på de moralske sidene ved krigføring. Kong George VI – utmerket skildret i filmen The King's Speech, som vant fire Oscarpriser, blant annet for beste film – oppfordret i sin tale 3. september 1939 alle til å motsette seg «den primitive doktrinen at makt gir rett («might is right»).»[22]

Kan en situasjonell pasifist akseptere disse tre kategoriene slik de er operasjonalisert over, som så rettmessige grunner for krigføring at man legger sin pasifisme til side og kan bidra inn i militære operasjoner som gjennomføres i tråd med kategoriene slik de er operasjonalisert? Svaret vil naturligvis avhenge av den helt spesifikke konteksten. Dersom det er en overhengende fare for omfattende lidelser dersom det ikke gripes inn militært, dersom alternativene ikke har ført fram, og dersom de andre elementene faktisk har utsikt til å bli oppfylt, kan det ikke utelukkes at rettferdig krig-prinsippene

22 H.M. King George VI, 1939, 2:47–2:52.

kan aksepteres som rammeverk av en situasjonell pasifist. Problemet er at de gitte kravene, særlig for krigføringen, ikke etterleves.

Problemet med rettferdig krig-tradisjonen er videre at tolkningene av hva som ligger i de ulike elementene kan variere mye, og at ingen har oversikt over krigens egendynamikk og hva krigen faktisk kan føre til. Rettferdig krig-argumentasjon er anvendt av både Barack Obama i hans Nobels fredspristale og av Tony Blair. Sistnevntes ettermæle er i betydelig grad preget av at han presset Storbritannia inn i koalisjonen som invaderte Irak i mars 2003 (Operation Iraqi Freedom) uten mandat fra FNs sikkerhetsråd, og hans bruk av rettferdig krig-retorikk har bidratt til å svekke rettferdig krig-doktrinen.

Økonomisk pasifisme eller fredsskatt

Som vi så i kapittel 1 er målet for en fredsskatt å sikre at den enkelte kan unndra seg fra å betale skatt til militære formål, og heller støtte fredsstyrkende arbeid med et tilsvarende beløp. Den organisasjonen som har arbeidet lengst for dette, er basert i London og heter Conscience: Taxes for Peace not War. I begrunnelse for fredsskatt heter det:

> Retten til samvittighetsfrihet er helt klart i strid med prinsippet om at skattemidler samles inn og brukes på en måte som ikke tar hensyn til skattebetalernes samvittighet eller til deres religiøse praksis og etterlevelse.[23]

Er det sannsynlig at dette arbeidet vil føre fram, eller er de politiske myndighetene absolutt ikke interessert i å gå videre med ideen? Avvisning av fredsskatt har både en prinsipiell og en praktisk side.

Den prinsipielle avvisningen handler om at det kan være mange politikkområder ulike mennesker ikke ønsker å bidra til gjennom sin skatt. Dersom

23 Conscience, 2016, s. 5.

man åpner for fleksibel betaling på ett politikkområde, er det vanskelig å nekte dette på andre politikkområder, som finansiering av abortinngrep.

Den praktiske avvisningen handler om at det må informeres om muligheten, sikres registrering av dem som vil delta, etableres et eget fond, finnes måter å administrere dette fondet på, utlyses muligheter til å få tildelt midler, behandles søknader, og sikres kontroll av bruken av de tildelte midlene. Dette vil binde administrativ kapasitet. Videre er det usikkert om formålet, nemlig å styrke fredsbyggende arbeid, er mulig å oppnå.

Begge typer argumenter kan møtes. Forsvaret kan sies å være en samfunnsinstitusjon som allerede *uten* å være involvert i hjemlig krigføring har vist seg å medføre stort skadepotensiale, slik vi så med Irak-invasjonen omtalt over. Det er også relevant at ulike lands forsvar er en betydelig kilde til klimagassutslipp og forringing av naturen, både gjennom militær produksjon, transport, militære øvingsfelt, ammunisjon og annet utstyr.

På det praktiske plan gir digitale hjelpemidler muligheter til å identifisere et gitt beløp hos gitte personer. Når det gjelder å finne gode formål for midlene, finnes det allerede erfaringer hos ulike lands myndigheter. Eksempelvis har Storbritannia over lang tid hatt et fond, som de siste fem årene er kjent som Conflict, Stability, and Security Fund, som støtter arbeidet til en rekke organisasjoner på basis av føringer gitt av Storbritannias regjering.[24]

I tillegg til Storbritannia har Belgia ledet an i arbeidet for en fredsskatt. Erfaringer med spesielle fond finnes eksempelvis i Nederland, der et Energifond ble etablert i 1976 da mer enn 10.000 personer ikke lenger ville betale en ekstra energiskatt på 3 prosent for å dekke betalingen for en atomreaktor. Dette viser at egne fond for egne formål er mulig.[25]

Et ønske om å unnlate å bidra til det farligste virkemiddelet stater har for å utøve sitt voldsmonopol, kan forsvares ut fra samvittighetshensyn. Likevel, ut fra de kriteriene som må oppfylles for å tillate begrensninger i samvittighetsfriheten – rettmessig formål, lovhjemmel, samt nødvendig og forholdsmessig – er det usannsynlig at en norsk regjering vil utforske mulighetene for å innføre en slik fredsskatt.

---

24 UK Foreign and Commonwealth Office, 2019.

25 Harang, 2010, s. 3; se også Heinesen, 2017a; 2017b.

For at en overbevisning skal kunne begrenses i henhold til artikkel 9(2) i Den europeiske menneskerettighetskonvensjonen må formålet for og lovhjemmelen for inngrepet i samvittighetsfriheten være godt etablert. Skatteloven gir plikter knyttet til skatt og Grunnloven § 119 gir plikter knyttet til verneplikt, som vi så i kapittel 1. Videre må inngrepet være nødvendig i et demokratisk samfunn, og det å sikre enhetlig tilnærming til skattebetaling kan synes å oppfylle dette formålet. Videre er det vanskelig å se at det å være en del av en skattebetalende befolkning rammer den som ikke vil finansiere militæret på en uforholdsmessig måte. Det å vite at ens skattepenger bidrar til å opprettholde Forsvaret når en selv ønsker å bygge Forsvaret ned, kan være belastende. At noe er belastende, er ikke nok til at inngrepet – altså pålegg om å betale skatt også til Forsvaret – ikke kan forsvares.

Oppsummering

Tilsynelatende har pasifismen fått en snevrere rettslig basis med forsvarsloven, siden verdier knyttet til masseødeleggelsesvåpen ikke lenger er en del av det grunnlaget man kan vise til for å be om fritak fra å utføre verneplikt.

Situasjonen Forsvaret var i fra 2002 til i alle fall 2011 (Libya-invasjonen) – preget av NATOs strategiske konsept fra 1999 – la føringer som innebar omfattende NATO-baserte operasjoner. De største var i Afghanistan,[26] og i kortere tid i Libya.[27] NATO var formelt ikke en del av Irak-invasjonen, men Norge bidro til NATO Training Mission–Iraq (NTM–I), for å trene irakiske militære, med hjemmel i en Sikkerhetsråd-resolusjon.[28]

Selv om invasjonene i Irak, Afghanistan og Libya ikke kan sies å oppfylle de ulike elementene i rettferdig krig-doktrinen, kan det tenkes andre

26 International Security Assistance Force (ISAF, 2001–2014; hjemlet i Sikkerhetsrådsresolusjon 1386 (2001) og senere resolusjoner); deretter Resolute Support Mission (RSM, 2015–2021). I august 2021 overtok Taliban kontrollen i Afghanistan.

27 NATO ledet ikke den første fasen, Operation Odyssey Dawn 19. mars–31. mars 2011, men NATO ledet operasjonen Operation Unified Protector, 31. mars–31.oktober 2011.

28 Forsvaret (udatert); sikkerhetsrådsresolusjonen er nummer 1546 fra 2004.

invasjoner – også uten FN-mandat – som kan være *prinsipielt* akseptert av en person som regner seg som situasjonell pasifist. Forutsetningen er at dette er en situasjon med omfattende og overdreven voldsbruk, enten som følge av kupp eller invasjon, der omfattende urett begås, og at militære virkemidler vurderes som det mest hensiktsmessige for å stanse denne uretten. Samtidig bygger rettferdig krig-doktrinen på at en kjenner mange forhold fram i tid som det ikke er mulig å ha innsikt i.

I den siste drøftingen så vi at ønsket om å betale fredsskatt som et alternativ til å betale skatt til forsvaret – altså en statlig tvang til å bidra til å opprettholde forsvaret – synes vanskelig å få gjennomslag for. Statens begrunnelser for å begrense dette uttrykket for samvittighetsfrihet vil høyst sannsynlig vinne gjennom.

Haugen, H. M. (2026). *Samvittighetsfrihet: Demokratiets sikkerhetsventil.*
Fagbokforlaget. https://doi.org/10.55669/oa6910

Kapittel 11

Kan samvittighetsfrihet medføre at det blir vanskelig å styre samfunnet?

I kapittel 2 ble det vist hva som er i spill for enkelte som vil unngå å skade andre – anvendt på de ulike kapitlene: unngå å gjøre andre til tiggere eller bli sykere (kapittel 4); unngå å ta/hindre liv eller utsette for mulig skade (kapittel 5); unngå å bidra til sykdomsspredning eller at syke dør (kapittel 6); unngå effektiv stans i meningsmangfold, konkret om seksuelle minoriteter og deres samlivsform (kapittel 7); unngå at eksponering for nye lærings- og vurderingsformer og nye teknologier skader barn (kapittel 8); unngå at visse regimer og ideologier får legitimitet (kapittel 9); og unngå å ta liv og å binde opp betydelige ressurser i et militærsystem (kapittel 10).

Den overbevisningen som i minst grad ble vurdert å falle innenfor samvittighetsfriheten, er å kunne praktisere såkalt fredsskatt, altså å unnlate å betale skatt til forsvaret. Det ble også vist at for noen av skoleeierne bidro ytringer om økt rekrutteringspotensial ved å rendyrke sin «konservative profil», til å svekke preget av samvittighetsfrihet. Som presisert over er samvittighetsfriheten i denne situasjonen å ikke pålegges å fremme et bestemt syn på «seksualitetsmangfold»[1] og retten for likekjønnede til å inngå ekteskap. I denne sammenheng er det viktig å minne om at personer som kan stå for en restriktiv linje i å akseptere nye normer, samtidig ønsker å bekrefte alles

1 Felleskristen erklæring, 2024.

This work is licensed under the Creative Commons Attribution 4.0 International License.
To view a copy of this license, visit https://creativecommons.org/licenses/by/4.0/

likeverd. Problemet for seksuelle minoriteter – her ikke medregnet personer som praktiserer i strid med lovforbud mot sex med barn eller dyr – er at disse opplever å ikke få sitt menneskeverd respektert når andre skal bestemme rammene for deres samlivsvalg.

I tillegg har boken løftet fram betydningen av å forstå økologisk basert eller dyrevernbasert samvittighetsfrihet som fullverdige uttrykk for samvittighetsfrihet, altså at man skal ha et reelt valg til å velge bort det man mener vil påføre skade på dyr og natur.

Vi har sett hvordan samvittighetsfriheten anerkjennes i samme bestemmelse som tros- og tankefriheten i internasjonale konvensjoner. Tankefriheten praktiseres utelukkende individuelt. Både samvittighetsfriheten og religionsfriheten kan praktiseres både individuelt og kollektivt.

Videre vil vi drøfte myndighetenes forventninger om lovlojalitet og advarsler mot dem som gjennom sine handlinger setter seg over loven, som vi så illustrert i kapittel 2 i utlegningen av daværende justisminister Faremo om kirkeasyl. I lys av hva vi har lært i de andre kapitlene, skal vi se hvordan denne innvendingen mot lovstridig oppførsel kan besvares.

Til slutt presenteres seks kriterier for hvordan hensynet til samvittighetsfrihet kan ivaretas, samtidig som myndighetene også må ivareta hensynet til befolkningen for øvrig.

Samvittighetsfrihetens paradoks

Samvittighetsfriheten er på mange måter paradoksal. På den ene siden er frihet til å velge å følge egen samvittighet et avgjørende trekk ved samvittighetsfriheten, som vi så i den historiske gjennomgangen i kapittel 3. På den andre siden må samvittighetsfriheten, for å bli anerkjent – og ikke bare framstå som privat moral – forankres i et konsistent livssyn, enten religiøst eller ikke-religiøst. Begrunnelsen kan også være både ikke-religiøs – som legeetikk i tråd med den hippokratiske ed – og religiøs – som Bibelens påbud om å ikke drepe. Også ikke-religiøse livssyn har sine læresetninger. Dersom målet er å få sin samvittighetsfrihet anerkjent, er det viktig å argumentere sannferdig, men med en klar henvisning til livssynet sitt.

Bielefeldt og Wiener forklarer essensen i samvittighetsfriheten med at det handler om å finne sin overordnede livsretning («determination») på fritt grunnlag.[2] Den rollen menneskerettighetene kan spille, er å sikre at denne prosessen hos den enkelte kan skje på best mulig måte, uten forstyrrende innblanding. Videre utfordrer de forståelsen av at samvittighetsfrihet utelukkende handler om størst mulig valgfrihet. Snarere er det slik at det å leve *strengt* i samsvar med sin *fritt* valgte overbevisning kan representere en intens erfaring av frihet.[3]

På samfunnsnivå medfører samvittigheten at vi blir «mindre tilbøyelige til å bli en del av en mobb»,[4] slik Marilynne Robinson uttalte da hun våren 2026 var i Oslo for å holde det årlige Fosseforedraget på Slottet. Hun fortsetter: «Som oftest dikterer samvittigheten selvkontroll og sjenerøsitet.» Selv om det er lett å si seg enig i at slike egenskaper er bedre enn borgere som er det motsatte – les impulsive, aggressive, gjerrige og egoistiske – er det nødvendig å problematisere et slikt generelt «vi». Vi kan ta utgangspunkt i innledningen til boken. Ikke alle som tilhører seksuelle minoriteter opplever sjenerøsitet fra personer og organisasjoner som høylytt framholder at det kun finnes én måte å regulere og praktisere sex og samliv på. Jeg har vist at det finnes belegg i bibelvers for et slikt syn. Jeg har også vist at Jesus understreket – i Matteus 19,12a – at det finnes evnukker «som ble unnfanget slik i mors liv …». Samme evangelium formidler Jesu advarsler mot å dømme andre (Matteus 7,1-2).

Det avgjørende i samvittighetsfriheten er frihet fra urettmessig tvang. Det finnes også rettmessig tvang. Statlige påbud gjennom lov og forskrift for å hindre personer fra å risikere å smitte andre, slik tilfellet var under koronakrisen, utgjør rettmessig tvang.

Nettopp derfor er samvittighetsfriheten så viktig, ved å representere den nødvendige sikkerhetsventilen som gjør det mulig å leve sammen til tross for mangfold og ofte kryssende interesser. Som forklart i flere av kapitlene er det ikke slik at alt man kan oppleve som ubehagelig å gjøre, er mulig å få unntak for som følge av samvittighetshensyn. Lever man i et mangfoldssamfunn, må man også forholde seg til dette mangfoldet.

---

2 Bielefeldt og Wiener, 2020, s. 52.

3 Bielefeldt og Wiener, 2020, s. 52.

4 Dokka, 2026, gjengir Marilynne Robinson; svar på spørsmålet «Hvordan vet vi om lydigheten vår står til Gud, og ikke noen som har fortolket Gud i sitt bilde?»

Hvordan svare på anklager om manglende lovrespekt?

Vi så i kapittel 2 at daværende justisminister Faremo advarte mot konsekvensene av kirkeasylene for demokratiet og hele det politiske systemet. Noe av den samme argumentasjonen brukte aktor i rettssaken mot Gunnar Stålsett, som vi lærte mer om i kapittel 4. Faren ved å unndra seg lovene lå også til grunn for noen politikeres protester da Helsesenteret for papirløse ble etablert i 2009, som vi lærte om i samme kapittel.

Som et motsvar til justisministeren vil mange hevde at dersom den viktigste dyd var å sikre full respekt og etterlevelse av lovene, ville vi ikke ha erfart inkluderende samfunnsutvikling, slik eksempelvis Norge har vært preget av. Lover er gode til å sette rammer for mellommenneskelige relasjoner, men lover kan også hemme gode mellommenneskelige relasjoner. Sosiale bevegelser som allierer seg med og arbeider strategisk opp mot politiske partier og andre, kan bidra til å endre lover som kan holde mennesker urettmessig nede.

Mange personer som har valgt å stå opp for sin samvittighet i møte med militær maktbruk, kunne vært trukket fram.[5] To personer løftes fram: Chelsea Manning og Edward Snowden. Manning het tidligere Bradley Manning og arbeidet for US Army i Irak. Manning sendte en rekke hemmelige filer til personene bak Wikileaks, blant annet opptak fra militære angrep på sivile. Fengselsstraffen var opprinnelig 35 år, men løslatelsen skjedde allerede i 2017. Da hun ble pålagt å vitne i en rettssak mot Julian Assange – med hemmelig tiltale – valgte hun to ganger å ikke vitne, noe som medførte dagsbøter, ny fengsling og et selvmordsforsøk. Dommeren i saken valgte i mars 2020 å avvikle prosessen.

Edward Snowden arbeidet for National Security Agency da han lekket informasjon til flere aviser om omfattende overvåking begått av USA, blant

5 Grønntun Nissen, 2026; gjengir et britisk ektepar, som har understreket støtte til aksjonsgruppen Palestine Action, og oppfordret andre til å slutte seg til Palestine Action; samvittighet brukes som begrunnelse for en slik støtte. Palestine Action har utøvd sabotasje mot britisk rustningsindustri, for slik å forhindre det Palestine Action ser som medvirkning til folkemord. En dom i Storbritannias Høyesterett (2026) opprettholdt vedtaket fra et flertall i det britiske Underhuset fra 2025 om å terrorliste Palestine Action; en dom som er kritisert; se Amnesty International UK, 2026. § 12 i den britiske terrorloven hjemler fengsel i opptil 14 år for verbal støtte til en terrorlistet organisasjon.

annet mot andre lands statsledere. Han er ettersøkt i USA, blant annet for å ha brutt loven mot spionasje, og bor i dag i Russland.

Begge har agert illojalt mot sine arbeidsgivere, men begge oppfattes av både anerkjente varslere og andre som rettmessige varslere. Snowden hadde forsøkt å endre den omfattende overvåkingspraksisen uten å få gjennomslag. Manning har vist til sin samvittighet når hun har nektet å vitne i en rettssak med hemmelig tiltale. Begge kan anklages for å ikke ha respektert lover og lojalitet til sine arbeidsgivere, men begge har søkt å fremme overordnede verdier mot urettmessig maktbruk og urettmessig overvåking. Aftenposten støttet på lederplass at Snowden burde få Nobels fredspris.[6]

Andre inspireres av miljøvernaktivister som holder fast ved at sivil ulydighet *ikke* representerer en fare for verken demokrati eller lovrespekt. En av disse, som fra 2017 sitter på Stortinget, uttalte i 1998: «Den blinde lydigheten, derimot, er en trussel mot samfunnet.»[7] Som vi så i kapittel 9 var det de som valgte blind lydighet til Quisling-regimet som valgte feil, og den enkelte må selv være i stand til å skjelne mellom rettmessig og urettmessig myndighet og myndighetsutøvelse.

En situasjon der folk ikke bryr seg om å etterleve lover, er ikke noe å trakte etter, og kan være et tegn på et samfunn i oppløsning. En situasjon der politikkområder er så viktige for enkelte at de ikke kan etterleve lovpålegg uten at dette bryter mot deres alvorlige overbevisning, og der de samtidig aksepterer den samlede belastningen av dette valget, bidrar derimot til å ivareta demokratiet. Som omtalt i kapittel 5 handler ikke demokrati bare om at beslutninger skal speile flertallet, men også om at mindretallet skal tas hensyn til og ikke overkjøres.

6 Aftenposten, 2014.

7 Haltbrekken, gjengitt i Klem, 1998.

Kriterier for hvordan hensynet til samvittighetsfrihet og til fellesverdier kan sikres[8]

Seks generelle kriterier kan formuleres for å kunne ta hensyn til både den enkeltes samvittighetsfrihet og det minimum av fellesverdier som ethvert samfunn trenger. Samvittighetsfrihet handler, som vi har sett, om respekt for ens dype og alvorlige overbevisning, som gjør det umulig å handle eller unnlate å handle på visse måter, særlig dersom handlingene eller unnlatelsen rammer andre.

1) Søk å fremme bredest mulig realisering av alle menneskerettigheter for alle. Norske myndigheter er forpliktet på menneskerettighetene, selv om samvittighetsfriheten ikke ble tatt inn i Grunnloven i 2014 da det var mulighet for dette.[9] Av de rettigheter som skal sikres, er eksempelvis retten til liv og retten til helse, som har vært sentrale temaer i kapitlene 4, 5, 6 og 10. Andre rettigheter som er relevante å ta med – av en lang liste – er retten til deltakelse i det politiske liv, retten til å delta i kulturlivet, og retten for dem som tilhører etniske, religiøse eller språklige minoriteter, til å praktisere kultur, religion eller språk. Dette fører oss til det andre kriteriet.

2) Prioritér sikring av minoriteters rettigheter. Som argumentert over vil kvaliteten på et demokrati bestemmes av hvordan minoritetene behandles. Nasjonale minoriteter har sterkere vern enn andre minoriteter,[10] og én nasjonal minoritet er også en religiøs minoritet: jødene. Disse har både opplevd tilrettelegging for at de kan leve i tråd med religiøse påbud[11] – og det motsatte. Som ett eksempel på at Norge har tilrettelagt, kan nevnes lov om rituell omskjæring av gutter fra 2015, der det gis adgang til reservasjon for helse-

8 Dette underkapitlet er en utdyping av Haugen 2022, s. 185–186.

9 Stortinget, 2014d, s. 26; Arbeiderpartiet, Fremskrittspartiet, Høyre og Kristelig Folkeparti viste til religionsfrihetsbeskyttelsen i den nylig endrede § 16; de andre partiene ville ha en ny § 99 som inkluderte første setning i § 16, i tillegg til samvittighets- og tankefrihet. FNs menneskerettighetskomité (2018, avsnitt 19) beklaget at samvittighetsfrihet ikke var blitt tatt inn i Grunnloven.

10 Haugen, 2019b.

11 Se opphevelsen av påbud om å vise ører på bilder i pass og ID-kort som omtalt i kapittel 2; sikher har religiøse påbud i sine hellige skrifter om å ikke vise ører.

personell, som vi så i kapittel 5. Som ett eksempel på at Norge ikke har tilrettelagt, er forbudet fra 1929 mot slaktning av dyr uten bedøvelse; jf. dyrevelferdsloven § 12, som kreves av jødiske kosher-påbud. Jøder i Norge importerer kosher-slaktet kjøtt fra utlandet, men det ville vært billigere og enklere å få en avtale med et norsk slakteri. Begge eksemplene handler primært om religiøse påbud, men dersom norsk lov reelt sett hadde hindret jøder fra å leve i pakt med sin religion, ville dette kunne reist samvittighetstematikk.

3) Argumentér ut fra altruistiske og universalistiske prinsipper. Da vi identifiserte kjernen i samvittighetsfriheten i kapittel 2, tydeliggjorde vi et skille mellom en argumentasjon som handler om å beskytte seg selv, og en argumentasjon som handler om å respektere menneskers ønske om å unngå å påføre andre skade med sine handlinger. Denne siste tilnærmingen ble omtalt som solidaritet, og som en kontrast kunne den første tilnærmingen kanskje omtales som identitet. En identitetsbasert argumentasjon kan få mange «likes» og støtte fra likesinnede, men kan også skape økt polarisering i samfunnet. Solidaritet vil kanskje møte mindre begeistring, men vil være mer robust.

4) Anerkjenn mangfold, ikke ensretting. Mennesker tenker, tolker og erfarer ulikt. På samme måte som mangfoldighet i seksuell orientering og kjønnsidentitet er en realitet, er mangfold i religiøs overbevisning en realitet.[12] Tidligere var seksuelle minoriteter en langt mer utsatt gruppe i Norge enn religiøse minoriteter. Det som tidligere var den rådende oppfatning, er nå mindretallsoppfatning. Selv om de som opplever seg forpliktet på Bibelen, har flere arenaer der de kan fremme sine interesser, som organisasjoner, skoler – se kapittel 7 – medier og politiske partier, er den *enkelte* bekjennende kristne ofte nokså utsatt dersom overbevisningen strider mot det flertallet står for. Framfor en statsideologi karakterisert av ensretting og intoleranse for avvik bør myndigheter og andre tolerere at mennesker oppfatter både religiøse og ikke-religiøse påbud på ulike måter. Grunnleggende er respekt og likeverd. Samtidig kan statene fremme respekt for nasjonale verdier – også gjennom

12 Se FNs høykommissær for menneskerettigheter (udatert): «freedom of conscience … makes diversity part of faith.»

utdanningen – i tråd med FNs Barnekonvensjons artikkel 29(1), slik vi så i kapittel 8 og kapittel 10.

5) Styrk likeverd, frie valg og ansvar; beskytt bare når det trengs. Som vist i kapittel 3 kan disse tre verdiene beskrive den nye tenkningen om mennesket som vokste fram med kristendommen.[13] Menneskeverd, forstått som alle menneskers like verd, er fortsatt en radikal tanke i store deler av verden, også i ett av våre naboland, som vist i kapittel 9. Selv om drøftingen av samvittighetsfrihetens paradoks problematiserte begrepet frie valg, kjennetegnes det myndige mennesket av frihet og ansvar. Alle skoler, både kristent forankrede og offentlige, er med på å forme slike mennesker, som vist i kapitlene 7 og 8. Noen ganger vil det være nødvendig å beskytte andre, men overbeskyttelse er ikke bra for den som skal bli en ansvarlig samfunnsborger.

6) Forstå indre tankearbeid, kontemplasjon og politisk arbeid, aksjon, som avhengig av hverandre. Dersom mennesker bare forstås som politiske vesener – zoon politikon; et begrep introdusert av Aristoteles – mister vi av syne det som kreves av egenrefleksjon og evne til å fremme relasjoner. Disse relasjonene går til en selv, andre, omgivelsene og til det transcendente, som for en religiøs person oftest vil være Gud. For en ikke-religiøs person kan det transcendente være forståelsen av én menneskehet, eller trekk ved selve mennesket, som samvittighet eller kreativitet. Påvirkningen fra sosiale medier gjør det på mange måter vanskeligere å finne gode rammer for indre tankearbeid, men slikt tankearbeid blir ikke mindre viktig.

Samfunn blir definitivt rikere av å respektere samvittighetsfriheten. Et samfunn bestående av mennesker som er i stand til å la sin overbevisning hjelpe dem til å ta stilling i krevende situasjoner, og der sammenfallende interesser danner grunnlag for å bygge organisasjoner og bevegelser, blir et dynamisk samfunn. Et slikt samfunn er krevende å styre, men med økt frihet kommer også økt ansvar.

13 Siedentop, 2014, s. 77.

Litteratur

Afdal, Hilde (2020). Oppfordring til ledere og lærere i skole og barnehage: Gjør etiske vurderinger og sett foten ned når det er nødvendig! *Lærerprofesjonens etiske råd* https://www.laereretikk.no/uttalelser/2020/2/12/oppfordring-til-ledere-og-lrere-i-skole-og-barnehage-gjr-etiske-vurderinger-og-sett-foten-ned-nr-det-er-ndvendig

Aftenposten (2014). The Peace Prize for Snowden [leder] (28. juni).

Alfsvåg, Knut (2006). Hva ville han egentlig? Noen refleksjoner om den lutherske reformasjonens hovedsak og dens teologiske betydning, *Norsk Teologisk Tidsskrift 107*(1), 33–46.

Allain, Jean (2012). The International Legal Regime of Slavery and Human Exploitation and its Obfuscation by the Term of Art: «Slavery-like Practice». *Cahiers de la recherche sur les droits fondamentaux 10*, 27–42. https://doi.org/10.4000/crdf.5236

Allain, Jean, Kevin Bales, Annie Bunting, John Cairns, William M. Carter Jr., Holly Cullen, Seymour Drescher, Stanley Engerman, Paul Finkelman, Bernard Freamon, Allison Gorsuch, Robin Hickey, Richard Helmholz, Antony Honoré, Aidan McQuade, Orlando Patterson, James Penner, Joel Quirk, Jody Sarich og Rebecca Scott (2012). *The Bellagio–Harvard Guidelines on the Legal Parameters of Slavery*. https://glc.yale.edu/sites/default/files/pdf/the_bellagio-_harvard_guidelines_on_the_legal_parameters_of_slavery.pdf

Almedal, Karl (2025). Flere hundre papirløse har fått hjelp fra Arne Viste: – Vi får en eller to henvendelser i uke. *Stavanger Aftenblad* (3. august).

Almeland, Grunde og Guri Melby (2026). Dokument 8:264 S (2025–2026), Representantforslag om utredning av selvbestemt livsavslutning.

Alaaldin, Ranj (2017). The Origins and Ascendancy of Iraq's Shiite Militias. *Current Trends in Islamist Ideology*. https://www.hudson.org/research/13993-the-origins-and-ascendancy-of-iraq-s-shiite-militias

Amnesty International Norge (2024). Hver tredje mann i Norge mener barn bør skjermes fra kunnskap om transpersoner og kjønnsmangfold. https://amnesty.no/hver-tredje-mann-i-norge-mener-barn-bor-skjermes-fra-kunnskap-om-transpersoner-og-kjonns-mangfold

Amnesty International UK (2026). UK: A 'shameful chapter in our history' - Amnesty responds to today's ruling on the proscription of Palestine Action. https://www.amnesty.org.uk/latest/uk-a-shameful-chapter-in-our-history-amnesty-responds-to-todays-ruling-on-the-proscription-of-palestine-action

Anda, Benjamin Bjørnsen, Marthe Kristine Østerud Primstad, Knut Alfsvåg, Vidar Mæland Bakke, Jan Brastein, Petter Dahle, Fredrik Danielsen, Einar Ekerhovd, Alain Fasotte, Ingvar Fløysvik, Harald P. Fylling, Ole Kristian Hamre, Torkild Enstad Hausken, Arve Hansen Haugland, Bjarte Hetlebakke, Svein Audun Hatlen, Joachim Haaland, Ingunn Aarseth Høivik, Jakob Skovgård Højlund, Ravn Karsrud, Håkon Økland Kinsarvik, Kjetil Kringlebotten, Daniel Kydland, Sverre Langeland, Ragnhild Synnøve Lied, Sverre

Elgvin Lied, Thor André Lindstad, Jan Løkkeborg, Anne Lise Matre, Ingrid Myrtveit Petersen, Anders Primstad, Rolf Armand Rasmussen, Aleksander J. Roscins, Vebjørn Sagedal, Geir Sakseid, Bernt Rune Sandrib, Ådne Skiftun, Thor Asbjørn Sommerseth, Knut Svenning, Knut Fr. Sørheim, Morten Torsvik, Helge Unneland, Audun Aase, Hanne G. Sinkerud og Magne Bildøy (2020). Vi slår ring om Mikael Bruun! *Vårt Land* (14. september).

Andersen, Lene Rachel og Tomas Björkman (2017). *The Nordic Secret. A European story of beauty and freedom*. Stockholm: Fri Tanke förlag.

Anderssen, Normann, Helga Eggebø, Elisabeth Stubberud og Øystein Holmelid (2021). Seksuell orientering, kjønnsmangfold og levekår. Resultater fra spørreundersøkelsen 2020. Bergen: Institutt for samfunnspsykologi, Universitetet i Bergen.

Aquinas, Thomas (1274). *Summa Theologica*. https://www.ccel.org/ccel/a/aquinas/summa/cache/summa.pdf

Arendt, Hannah (1951). *The Origins of Totalitarianism*. New York: Meridian Books.

Arendt, Hannah (1977). *The Life of the Mind: Thinking*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Arendt, Hannah (1978). *The Life of the Mind: Willing*. New York: Harcourt Brace Jovanovich.

Arendt, Hannah (1996) [1958]. *Vita activa. Det virksomme liv*. Oslo: Pax.

Arendt, Hannah (2000) [1963]. *Eichmann i Jerusalem*. Oslo: Bokklubben dagens bøker.

Asylrättscentrum (2026). Tidöavtalet. Skärpta krav för medborgarskap. https://asylrattscentrum.se/tidoavtalet/skarpta-krav-for-medborgarskap

Austad, Torleiv (2005). *Kirkelig motstand. Dokumenter fra den norske kirkekamp under okkupasjonen 1940–45 med innledning og kommentarer*. Kristiansand: Høyskoleforlaget.

Austad, Torleiv (2015). Samvittighetsfrihet i arbeidslivet. Ikke-publisert innledning for samvittighetsutvalget 25. september 2015. Tilgjengelig via forfatteren.

Austad, Torleiv og Jan Ove Ulstein (1976). *Krig og militærnekting. Etiske normer i den aktuelle situasjon*. Oslo: Aschehoug.

Bakken, Anders og Kirsten Danielsen (2011). Gode skoler – gode for alle? En casestudie av prestasjonsforskjeller på seks ungdomsskoler. NOVA Rapport 10/2011. Oslo: NOVA.

Banting, Keith, Richard Johnston, Will Kymlicka og Stuart Soroka (2006). Do multiculturalism policies erode the welfare state? An empirical analysis. I Keith Banting og Will Kymlicka (red.), *Multiculturalism and the Welfare State: Recognition and Redistribution in Contemporary Democracies* (49–91). Oxford: Oxford University Press.

Barne- og familiedepartementet (2021). Surrogati. https://www.regjeringen.no/no/tema/familie-og-barn/innsiktsartikler/surrogati/id660199

Barne- og familiedepartementet (2025). Vedtak i klagesak om avslag på krav om statstilskudd til trossamfunn 2023 – Menigheten Samfundet (8. oktober). Tilgjengelig via forfatteren.

Bar-On, Yinon M., Rob Phillips og Ron Milo (2018). The biomass distribution on Earth, *Proceedings of the National Academies of Science*. https://www.pnas.org/content/pnas/115/25/6506.full.pdf

Bay Nielsen, Silas (2016). Befolkningen har talt: Her er den nye Danmarkskanon, DR (12. desember).

Berg Bentzerød, Sveinung (2017). Strengere dom for å droppe heimevernsøvelse enn for å droppe verneplikt, *Aftenposten* (7. mai).

Berge, Hallgeir (2023). Verdensdagen for flyktninger ble markert i foregangsfylket Vestland. https://www.kianorge.no/aktuelt/verdensdagen-for-flyktninger

Berge, Kåre (2020). Kristne høyskoler risikerer å bli strategiske fellesskap, *Vårt Land* (5. mars).

Bergen bystyre (2023). Redegjørelse om og styrking av kommunale tjenester til papirløse. https://www.bergen.kommune.no/politikere-utvalg/api/fil/bk360/8516439/Innstilling-vedtak-Redegjorelse-om-og-styrking-av-kommunale-tjenester-til-papirlose

Berglund Steen, Rune (2024). *Mellom piggtråd og åpent hav. Kampen for å hjelpe mennesker på flukt i Europa*. Oslo: Manifest forlag.

Bhakdi, Sucharit og Arne Burkhardt (2021). On COVID vaccines: why they cannot work, and irrefutable evidence of their causative role in deaths after vaccination. https://doctors4covidethics.org/wp-content/uploads/2021/12/end-covax.pdf

Bielefeldt, Heiner og Michael Wiener (2020). *Religious Freedom Under Scrutiny*. Philadelphia: University of Pennsylvania Press.

Bioteknologirådet (2020a). Hastig behandling av fosterdiagnostikk i Bioteknologirådet (18. mai).

Bioteknologirådet (2020b). Bioteknologirådets uttalelse om eggdonasjon. https://www.bioteknologiradet.no/filarkiv/2020/04/Uttalelse-om-eggdonasjon.pdf

Bioteknologirådet (2020c). Skal enslige kvinner få rett til assistert befruktning? https://www.bioteknologiradet.no/filarkiv/2020/03/Uttalelse-om-assistert-befruktning-for-enslige.pdf

Bioteknologirådet (2024). Bør surrogati tillates i Norge? (9. august).

Bioteknologirådet (2025). Straffebestemmelsen i bioteknologiloven (28. mai).

Bispemøtet i Den norske kirke (1969). Sak BM 14/69: Militærnekting av politiske grunner.

Bispemøtet i Den norske kirke (1982). Sak BM 2/82: Kirken og freden.

Bispemøtet i Den norske kirke (2019). Sak BM 4/19, Samtalen om abort – et bidrag fra Bispemøtet.

Bispemøtet i Den norske kirke (2020). Sak BM 59/20 Tilsyn, ledelse og arbeidsgiversaker.

Bispemøtet i Den norske kirke (2021). Sak BM 29/21 Tilsyn, ledelse og arbeidsgiversaker.

Bispemøtet i Den norske kirke (2023). Sak BM 7/23 Justering av vigslingsliturgiene i Den norske kirke.

Bjørheim, Camilla (2019). Noen har opplevd medstudenter som påtrengende og ubehagelige [intervju med Bård Mæland og Knut Alfsvåg], *Stavanger Aftenblad* (23. oktober).

Bjåen, Bjørgulv (2020). Biskopar ber om surrogatiforbod, *Vårt Land* (23. mai).

Bjåen, Bjørgulv (2021). Private lokkar jordmødre med millionløn, *Vårt Land* (26. oktober).

Bjåen, Bjørgulv (2026). Vil ha ny runde i retten: Dommen bygger på feil juss, *Vårt Land* (2. juni).

Blomkvist, Andreas Wahl (2021). Ivermectin – bløff eller behandling mot covid-19? *Dagens Medisin* (2. september).

Borgarting lagmannsrett (2024). Ateistene mot Staten v/Barne- og Familiedepartementet, 23-156087ASD-BORG/01.

Borgarting lagmannsrett (2025). Jehovas Vitner mot Staten v/Barne- og Familiedepartementet 24-081251ASD-BORG/02.

Borgen, Erling (2009). *Fredsnasjonens hemmeligheter*. Oslo: Manifest forlag.

Brandvold, Åse (2024a). Vil avlyse pride-feiring i barnehagen, *Klassekampen* (6. mars).

Brandvold, Åse (2024b). Gir ikke elever pride-fritak, *Klassekampen* (8. mars).

Brandvold, Åse (2024c). Papirløse får igjen millioner, *Klassekampen* (19. juli).

Bregnballe, Anne, Anne Sigfrid Grønseth, Gudrun Sælen Halmrast, Rune Hausstätter, Ragnfrid Kogstad, Dag Leonardsen, Lars Monsen, Synnøve Myklestad, Halvor Nordby, Randi Nordlien, Lene Nyhus, Eli Skjeseth, Jenny Steinnes, Noralv Veggeland, Stine Vik, Bergljot Østerås og Bjarne Øvrelid (2020). Sure- og smilefjeskartleggingen: Profesjonell uro, *Dagsavisen* (4. februar).

Breistein, Ingunn Folkedal og Frank-Ole Thoresen (2020a). Derfor bør kristne skoler få statsstøtte, *Vårt Land* (25. februar).

Breistein, Ingunn Folkedal og Frank-Ole Thoresen (2020b). Den akademiske friheten er godt ivaretatt, *Vårt Land* (16. mars).

Brunstad Christian Church (2022). *Trosgrunnlag Brunstad Christian Church – sammenfattet av BCC-forbundets forstanderskap*. https://bcc.no/organisering/sentrale-dokumenter/trosgrunnlag

Brunstad Christian Church (2025). *Statsforvalter har konkludert: BCC får medhold*. https://bccnorge.no/2025/07/statsforvalter-har-konkludert-bcc-far-medhold

Bufdir (2022). *Holdninger til lhbt+-personer*. https://www.bufdir.no/statistikk-og-analyse/LHBT/holdninger

Bufdir (2023). *Utredning om en tredje juridisk kjønnskategori*. https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/utredning-om-en-tredje-juridisk-kjonnskategori/id2986328

Bufdir (2026a). *Holdninger til lhbt+-personer*. https://www.bufdir.no/statistikk-og-analyse/LHBT/holdninger

Bufdir (2026b). *Råd om møter med kjønnsmangfold for offentlige ansatte*. https://www.bufdir.no/fagstotte/produkter/veileder-kjonnsmangfold

Bufdir (udatert). *Adoptere stebarn under 18 år*. https://www.bufdir.no/adopsjon/stebarn

Bugge, Anders (2021a). For bastant om ivermectin og korona, *Aftenposten* (28. juni).

Bugge, Anders (2021b). Vi må ta debatten om ivermectin, *Aftenposten* (18. juli).

Bærum kommune (2017). Digital skolehverdag. https://www.baerum.kommune.no/tjenester/skole/digital-skolehverdag

Ceesay, Dior Oumoul Marie Helene (2018). Det var jeg, med hjelp fra medelever, som skrev innlegget. *Aftenposten Si; D* (25. april).

Chenoweth, Erica og Maria J. Stephan (2011). *Why Civil Resistance Works. The Strategic Logic of Nonviolent Conflict*. New York: Columbia University Press.

Conscience (2016). Taxes for Peace Bill. Paying Taxes With a Clear Conscience. London: Conscience.

Dawood, Fatimah S, A Danielle Iuliano, Carrie Reed, Martin I Meltzer, David K Shay, Po-Yung Cheng, Don Bandaranayake, Robert F Breiman, W Abdullah Brooks, Philippe Buchy, Daniel R Feikin, Karen B Fowler, Aubree Gordon, Nguyen Tran Hien, Peter Horby, Q Sue Huang, Mark A Katz, Anand Krishnan, Renu Lal … Marc-Alain Widdowson (2012). Estimated global mortality associated with the first 12 months of 2009 pandemic influenza A H1N1 virus circulation: a modelling study, *The Lancet 12*(9), 687–695.

Den europeiske menneskerettighetsdomstolen (2011). Bayatyan v. Armenia. Application no. 23459/03. Grand Chamber. Judgment.

Den europeiske menneskerettighetsdomstolen (2013). Eweida and others v. The United Kingdom, Application no. 48420/10, 36516/10, 51671/10, 59842/10. Judgment.

Den europeiske menneskerettighetsdomstolen (2020a). Ellinor Grimmark v. Sweden. Application no. 43726/17. Decision.

Den europeiske menneskerettighetsdomstolen (2020b). Linda Steen v. Sweden. Application no. 62309/17. Decision.

Den europeiske menneskerettighetsdomstolen (2022). A. M. mot Norge. Application no. 30254/18. Judgment.

Den europeiske menneskerettighetsdomstolen (2024a). Pindo Mulla v. Spain. Application no. 15541/20. Grand Chamber. Judgment.

Den europeiske menneskerettighetsdomstolen (2024b). Lindholm and the estate after Leif Lindholm v. Denmark. Application no. 25636/22. Judgment.

Den katolske kirke (1992). *Den katolske kirkes katekisme*. https://www.katolsk.no/tro/kkk/k3_06

Den katolske kirke (2005). *Kompendium til Den katolske kirkes katekisme*. https://www.katolsk.no/tro/kkk/kompendium#h372

Den russisk-ortodokse kirke (2008). *The Russian Orthodox Church's Basic Teaching on Human Dignity, Freedom and Rights*. https://nanovic.nd.edu/assets/17001/seminar_ii_russian_orth_church.pdf

Det gamle sakrament (2009). *Hva med den uskyldige part?* http://ekteskapet.blogspot.com/2009/07/kapittel-7-hva-med-den-uskyldige-part.html

Det Norske Baptistsamfunn (2024). *Vår historie*. https://baptist.no/om-oss/historien

Det norske Diakonhjem (2020) *Vedtekter Det norske Diakonhjem (Diakonhjemmet*). Via https://www.diakonhjemmet.no/dette-er-stiftelsen/formal-visjon-og-verdier

Det norske Diakonhjem (udatert). *Diakonhjemmet og Pride.* https://www.diakonhjemmet.no/dette-er-stiftelsen/formal-visjon-og-verdier/diakonhjemmet-og-pride

Direktoratet for medisinske produkter (2022). Nytt om legemidler. https://www.dmp.no/globalassets/documents/bivirkninger-og-sikkerhet/rad-til-helsepersonell/nyl/2022/nytt-om-legemidler-2022-nr.3.pdf

Diskrimineringsnemnda (2018a). Sak 48/2018 A v/Organisasjonen mot offentlig diskriminering mot Oslo kommune ved B skole v/Kommuneadvokaten i Oslo.

Diskrimineringsnemnda (2018b). Sak 65/2018 A representert av B mot Justis- og beredskapsdepartementet.

Diskrimineringsnemnda (2019). Sak 18/325 A v/Organisasjonen mot offentlig diskriminering mot Posten Norge AS v/Konsernadvokatene.

Diskrimineringsnemnda (2025a). Sak 2025/121 A mfl. mot Drammen kommune.

Diskrimineringsnemnda (2025b). Sak 2025/123 A mfl. mot Drammen kommune.

Dokka, Åste (2026). Kjettersk kristendom vekker oss [intervju med Marilynne Robinson], *Vårt Land* (23. april).

Dolonen, Kari Anne (2021). Jordmødre vil reservere seg om politikerne endrer abortloven. https://sykepleien.no/2021/08/jordmodre-vil-reservere-seg-om-politikerne-endrer-abortloven

Dommerud, Tine (2015). Papirløs mor må betale 52.000 for å føde, *Aftenposten* (29. januar).

Drefvelin, Caroline og Anders Grønneberg (2019). Gjør barna en bjørnetjeneste, *Dagbladet* (18. september).

Eia Vestad, Hedda, Silje Nordskog, Saleha Ayoubi, Carina Svendsen, Kjartan Løvoll, Arnhild Bersås, Benthe Bessesen, Esra Simsek, Karine Aambø, Andreas Hägg Bratsberg, Kaziwa Kandili, Kristin Henriette Gundersen, Line Ødegård, Mirela Nikoli, Rena Jørgensen, Gunnhild Aasprang, Shahana J. Hafeez, Tone Hopstad, Vibeke Riise og Øznur Karatas (2024). Tvunget, vi? *Klassekampen* (9. mars).

Ekroll, Henning C., Øyvind Bye Skille og Martin Fjørtoft (2011). Flere hundre millioner i skatt fra mennesker uten lovlig opphold, NRK (7. mars).

Elever i klasse 3 IDA ved Ulsrud vgs (2018). Elever ved Ulsrud videregående: – Vi følte oss tråkket på i Dagsnytt Atten, *Aftenposten Si; D* (8. april).

Elford, John (2012). Christianity and war. I Robin Gill (red.), *The Cambridge Companion to Christian Ethics* (179–191). Cambridge og New York: Cambridge University Press.

Ellingsen, Egil Elling og ti andre (2022). På høy tid med en avklaring i Viste-dommene, *Vårt Land* (16. august).

Elster, Ellen (2022). En historie om sivilforsvarsnekting. I Torunn Berge, Ellen Elster, Theo Koritzinsky, Jørgen Johansen, Sverre Røed-Larsen, Svein Sandnes og Øyvind Solberg (red.), *Militærnekting som krigsmotstand og fredskamp i Norge 1922–2022* (144–154). Rånåsfoss: Svein Sandnes Bokforlag.

Enstad, Martin (2020). PFs ansvar for arbeidsmiljøet, *Vårt Land* (5. oktober).

Erasmus av Rotterdam (2017) [1524]. *Om den frie vilje*. København: Gyldendal.

Ertesvåg, Frank (2018). Lektor Simon Malkenes ut mot utdanningsdirektør Astrid Søgnen i ny bok, *VG* (20. oktober).

Fadnes, Ingrid (2026a). Hvor mange barn? (Undersak av Livmor til leie), *Klassekampen* (31. januar).

Fadnes, Ingrid (2026b). Frp og Venstre vil legalisere surrogati, *Klassekampen* (9. februar).

Fadnes, Ingrid (2026c). Har ingen surrogatilover, *Klassekampen* (3. februar).

Fastvold, Morten (2015). *Humanismens tenkere: Filosofen med barberkniven*. https://fritanke.no/kommentar/bakgrunn/filosofen-med-barberkniven/19.9941

Felleskristen erklæring (2024). *Medutgivere av Erklæringen*. https://felleskristen.no/om-oss/medutgivere-av-erkleringen

Finanskomiteen (2000). Innst. S. nr. 44 (2000–2001) om å vurdere utvidelse av prinsippet i lov om fritaking for militærtjeneste slik at det gis mulighet til å overføre skatt til fredsskapende arbeid.

Fjeld, Iselin Elise og Rushda Syed (2018). Elever føler seg stigmatisert av lærer etter Dagsnytt 18-debatt. NRK (9. april; oppdatert 25. april).

Fjær, Eivind Grip og Elisabeth Backe-Hansen (2013). Å ha foreldre av samme kjønn – hvordan er det, og hvor mange gjelder det? NOVA Rapport nr 9/13. Oslo: Nova.

Fjørtoft, Kjersti (2013). Mary Wollstonecraft – likeverd og frihet fra vilkårlig makt. I Jørgen Pedersen (red.), *Politisk filosofi. Fra Platon til Hannah Arendt* (448–473). Oslo: Pax.

Fladberg, Karen (2015). Driller elevene i nasjonale prøver, *Dagsavisen* (9. desember).

Fladberg, Karen (2020a). Må rangere hverandre etter popularitet og peke ut mobbere i klassen, *Dagsavisen* (14. desember).

Fladberg, Karen (2020b). Her sa lærerne stopp til smilefjeskartlegging, *Dagsavisen* (19. januar).

Flø, Linn Christine (2017). Samvittighetsfrihet etter EMK artikkel 9 som skranke for arbeidsgivers styringsrett. I hvor stor utstrekning innebærer arbeidstakers samvittighetsfrihet en begrensning i arbeidsgivers styringsrett? Masteroppgave i juss. Bergen: Universitetet i Bergen.

FNs generalforsamling (1950). A/RES/377(V) A, Uniting for peace.

FNs generalforsamling (2005). A/RES/60/1, 2005 World Summit Outcome.

FNs generalforsamling (2008). A/RES/62/157, Elimination of all forms of intolerance and of discrimination based on religion or belief.

FNs generalsekretær (2017). A/71/1016–S/2017/556, Implementing the responsibility to protect: accountability for prevention.

FNs høykommissær for menneskerettigheter (2023). Rapporteur's Digest on freedom of religion or belief, second edition. https://www.ohchr.org/sites/default/files/Documents/Issues/Religion/RapporteursDigestFreedomReligionBelief.pdf

FNs høykommissær for menneskerettigheter (2024). Universal Periodic Review – Norway. https://www.ohchr.org/en/hr-bodies/upr/no-index (se Fourth Cycle).

FNs høykommissær for menneskerettigheter (udatert). Faith4Rights toolkit, Module 12: Inclusivity through education. https://www.ohchr.org/EN/Issues/FreedomReligion/faith4rights-toolkit/Pages/Module12.aspx

FNs komité for barns rettigheter (2001). General Comment No. 1 (2001). Article 29 (1): The aims of education, CRC/GC/2001/1.

FNs komité for barns rettigheter (2018). CRC/C/NOR/CO/5-6, Concluding observations on the combined fifth and sixth periodic reports of Norway.

FNs komité for økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter (2009). E/C.12/GC/20, General comment No. 20, Non-discrimination in economic, social and cultural rights.

FNs komité for økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter (2006). E/C.12/GC/18, General comment No. 18, The Right to Work.

FNs komité for økonomiske, sosiale og kulturelle rettigheter (2020). E/C.12/NOR/CO/6, Concluding observations on the sixth periodic report of Norway.

FNs menneskerettighetskomité (2018). CCPR/C/NOR/CO/7, Concluding observations on the seventh periodic report of Norway.

FNs sikkerhetsråd (2017). S/RES/2417 (vist til som Protection of Civilians in armed conflict).

FNs spesialrapportør om salg og seksuell utnytting av barn, inkludert barneprostitusjon, barnepornografi og annet materiale som viser seksuelle overgrep mot barn (2018). A/HRC/37/60, Part III: Study on surrogacy and sale of children.

FNs spesialrapportør om salg og seksuell utnytting av barn, inkludert barneprostitusjon, barnepornografi og annet materiale som viser seksuelle overgrep mot barn (2025). A/80/158, The different manifestations of violence against women and girls in the context of surrogacy.

Folkehelseinstituttet (2022). Koronavaksinasjon kan påvirke menstruasjonen. https://www.fhi.no/nyheter/2022/koronavaksinasjon-kan-pavirke-menstruasjonen

Folkehelseinstituttet (2023). Koronavirus-pandemien ikke lenger en internasjonal folkehelsekrise. https://www.fhi.no/nyheter/2023/who-og-koronapandemien

Folkekonsilet (2006). The Orthodox Declaration on Human Rights and Dignity. https://www.pravoslavieto.com/docs/human_rights/declaration_ru_en.htm

Forsvaret (udatert). NATO Training Mission–Iraq (NTM–I) 2004–2010. https://www.itje-nestefornorge.no/operasjoner/nato-training-missioniraq-ntmi

Fox, Jonathan (2016). *The Unfree Exercise of Religion: A World Survey of Religious Discrimination against Religious Minorities*. Cambridge og New York: Cambridge University Press.

Fox, Jonathan (2020). *Thou Shalt Have No Other Gods Before Me: Why Governments Discriminate against Religious Minorities*. Cambridge og New York: Cambridge University Press.

France 2 (2018). Accros aux écrans [norsk tittel; vist på NRK 2019: Det digitale dopet]. https://www.francetvinfo.fr/sciences/high-tech/video-accros-aux-ecrans_2566141.html

Fremskrittspartiet (2025). Partiprogram for perioden 2025–2029. https://www.frp.no/files/Program/2025/Program-2025-2029.pdf

FRI (2024). Politisk plattform 2024–2026. https://foreningenfri.no/om-oss/fri-mener/politisk-plattform-2024-2026

Furuli, Rolf (2022). Vitnenes krenkelse av Nygårds menneskerettigheter, *Vårt Land* (18. juli), s. 16–17.

Gamlund, Espen, Karl Erik Müller, Kathrine Knarvik Paquet og Carl Tollef Solberg (2020). Mandatory childhood vaccination: Should Norway follow? *Etikk i praksis. Nordic Journal of Applied Ethics 14*(1), 7–27.

Gausen, Sigrid (2020). Barna ingen vil snakke om, NRK (9. november).

GENID Norge (2026). En forsvarlig tilnærming til spørsmål om kjønnsidentitet. https://www.genid.no

Gilje, Caroline Teinum (2010). Vil utvide ekteskapsbegrepet, *Vårt Land* (19. desember).

Gilje, Caroline Teinum (2025a). Reagerer på tilsynsrapport: – Kan ikke gå inn i teologiske spørsmål [intervju med KFFs Generalsekretær Audun Raen], *Vårt Land* (12. februar).

Gilje, Caroline Teinum (2025b). – Kan ikke formidle at homofilt samliv er synd, *Vårt Land* (18. juni).

Gilje, Caroline Teinum og Kjell Kvamme (2025). Her er grunnen til at BCC kan miste statstilskudd, *Vårt Land* (11. april).

Gjerseth Olsen, Knut og Håvard Yttredal (2024). Tvinger lærerne til å bruke Ipad, *Klassekampen* (7. mars).

Gjøseter Knutsen, Ingvill (2025). Når kan og når bør foreldreskap etableres etter et surrogatiarrangement? En kvinnerettslig, menneskerettslig og rettsdogmatisk analyse av den norske tilnærmingen til foreldreskap ved surrogati. Kvinnerettslig skriftserie nr. 117. Oslo: Universitetet i Oslo.

Goodman, Sarah W. (2014). *Immigration and Membership Politics in Western Europe*. Cambridge og New York: Cambridge University Press.

Goodman, Sarah W. og Matthew Wright (2015). Does Mandatory Integration Matter? Effects of Civic Requirements on Immigrant Socio-economic and Political Outcomes, *Journal of Ethnic and Migration Studies 41*(12), 1885–1908.

Grandre, Jan Christian (2003). TV 2 frifunnet etter Kadra-program, *Nettavisen* (25. mai).

Graver, Hans Petter (2023). Kan vi stole på myndighetene? *Klassekampen* (12. desember).

Graver, Hans Petter og Morten Walløe Tvedt (2023). Varsko for demokratiet. Vedtas endring i smittevernloven, gir Stortinget seg selv flere røde kort, *Aftenposten* (18. desember).

Groth Farsund, Yngvil (2020). Religion, reservasjon og reproduksjon. Fastlegers samvittighetskvaler ved eggdonasjon og andre former for assistert befruktning. Masteroppgave i juss. Bergen: Universitetet i Bergen.

Grønntun Nissen, Sofie (2026). Storbritannias nye «terrorister». *Klassekampen* (9. juli).

Gunnes, Gyrid (2024). Reproduksjonen. Abortloven som politisk-teologisk slagmark? I Sven Thore Kloster, Ole Jakob Løland, Solvor Mjøberg Lauritzen og Sturla J. Stålsett (red.), *Hellig makt. Studier i politisk teologi* (161–183). Oslo: Cappelen Damm Akademisk.

Gaasø, Ole Marius, Karin Isaksson Rø, Berit Bringedal og Morten Magelssen (2019). Legers holdninger til aktiv dødshjelp. *Tidsskrift for Den norske legeforening 139*, 1–10. https://doi.org/10.4045/tidsskr.18.0391

H.M. King George VI (1939). HM King George VI – War outbreak speech – 3 September 1939. https://www.youtube.com/watch?v=NMi312fewdg

Harang, Alexander (2010). Fredsskatt 2010. Saken, historien og bevegelsen. https://www.ivarjohansen.no/dmdocuments/fredsskattstudien2010.pdf

Harsem, Jan Halvor (2012). Surrogatikaos i regjeringen, *Stavanger Aftenblad* (18. desember).

Hassing, Arne (2014). *Church Resistance to Nazism in Norway 1940–1945*. Seattle og London: University of Washington Press.

Haug, Hanna Marie (2026). Glad for klargjøring – er fortsatt bekymret [intervju med Harald Hegstad], *Vårt Land* (3. mars).

Haugen, Hans Morten (2017). Menneskerettigheter og Den russiskortodokse kirke: opportunisme, autoritarianisme eller ortodoks nasjonalisme? *Nordisk Østforum 31*, 45–61. http://dx.doi.org/10.23865/noros.v31.726

Haugen, Hans Morten (2018a). It is time for a general comment on children's spiritual development, *International Journal of Children's Spirituality 23*(3), 306–322.

Haugen, Hans Morten (2018b). *Diakoni i velferdssamfunnet. Mangfold og dilemmaer*. Bergen: Fagbokforlaget.

Haugen, Hans Morten (2019a). Hva er det som skal forbys? *Klassekampen* (5. mars).

Haugen, Hans Morten (2019b). Galt samme hva vi gjør? Staten og romanifolket/taterne, *Kritisk Juss 45*(3), 146–164.

Haugen, Hans Morten (2022). Samvittighetsfriheten: Bedre sameksistens eller uunngåelig konflikt? *Kritisk Juss 48*(2), 164–187.

Haugen, Hans Morten (2023). A decade of revitalizing UN work for freedom of religion or belief 2010–2020, *Journal of Human Rights 22*(4), 469–486.

Haugen, Hans Morten (2026a). Scientific Freedom, Academic Freedom and (Possible) Norwegian Constitutional Protection. Tilgjengelig via forfatteren (er sendt fagfeller).

Haugen, Hans Morten (2026b). Norway: Its 2021 Act has caused unpredictability for Jehovah's Witnesses and some Christian communities while threshold for registration of non-religious worldviews remains high. I Francesco Alicino, Solange Lefebvre og Anne-

Laure Zwilling (red.), *Freedom of Expression and Religion: National Controversies and Dynamics*. Leiden: Brill.

Heinesen, Carima Tirillsdottir (2017a). Fredsskattbevegelser internasjonalt, *Ny Tid* (12. januar).

Heinesen, Carima Tirillsdottir (2017b). Vil du øremerke skatten din til fred? *Ny Tid* (12. januar).

Heinrichs, Audra (2023). Pussy Riot founder protests Indiana's ban on nearly all abortions, *The Guardian* (14. november).

Helse- og omsorgsdepartementet (2015). Samtykke fra foreldre ved vaksinasjon av barn. Tilgjengelig via forfatteren.

Helsedirektoratet (2018). Vaksinering av barn – samtykke fra foreldre. Tilgjengelig via forfatteren.

Helsedirektoratet (2025). Om overgangen til ICD-11 i Norge. https://www.helsedirektoratet.no/digitalisering-og-e-helse/helsefaglige-kodeverk/icd/om-overgangen-til-icd-11-i-norge

Henriksen, Jan-Olav (2001). Homofilt samliv – en revurdering, *Kirke og Kultur 105*(3), 249–260.

Herbjørnsrud, Dag (2016). *Globalkunnskap. Renessanse for en ny opplysningstid*. Oslo: Scandinavian Academic Press.

Hessen, Dag O. (2020). *Verden på vippepunktet*. Oslo: Res Publica.

Hjelde, Sigurd, Inge Lønning og Tarald Rasmussen (red.) (1981). *Martin Luther. Verker i utvalg IV*. Oslo: Gyldendal.

Hjulstad Tvedt, Jon (2023). Utfordrer kirkens to likestilte syn, *Vårt Land* (26. oktober).

Hoose, Jayne (2004). Conscience in Veritatis Splendor and the Catechism. I Charles E. Curran (red.), *Conscience. Readings in Moral Theology No. 14* (89–94). Mahwah, N.J.: Paulist Press.

Hordaland tingrett (2022). Påtalemyndigheten mot Najaf Najafi Nejadian Shirazi & Sami Samadi. Sak 21-114364MED-THOD/MEDS, dom 12. mars 2022.

Horsch, John (1916). *Menno Simons. His Life, Labors, and Teachings*. Scottdale, PA: Mennonite Publ. https://archive.org/details/mennosimonshisli00hors/page/300/mode/2up

Human Rights Watch (2024). «I Can't Erase All the Blood from My Mind». Palestinian Armed Groups' October 7 Assault on Israel. https://www.hrw.org/report/2024/07/17/i-cant-erase-all-blood-my-mind/palestinian-armed-groups-october-7-assault-israel

Høstmælingen, Njål (2019). Turban til besvær: Menneskerettslige utfordringer ved det særnorske kravet om synlige ører på pass- og ID-fotografier, *Kritisk Juss 45*(3), 98–128.

Høyesterett (1983). Staten ved Kirke- og undervisningsdepartementet mot Børre Knutsen, Sak 226-83, Rettstidende 1983 s. 1004–1021.

Høyesterett (2008). HR-2008-00867-A, Den offentlige påtalemyndighet mot Sandefjord kommune. Rettstidende 2008 s. 668.

Høyesterett (2009). HR-2009-01932-A, Puvaneswaran Jegatheeswaran [Ashok] mot Staten v/Utlendingsnemnda. Rettstidende 2009 s. 1261.

Høyesterett (2015). HR-2015-02524-P, Staten v/Utlendingsnemnda mot A, B, C, D (Plenumsdom). Rettstidende. 2015 s. 1388.

Høyesterett (2018a). HR-2018-1958-A, Sauherad kommune mot Katarzyna Jachimowicz; Katarzyna Jachimowicz mot Sauherad kommune.

Høyesterett (2018b). HR-2018-2096-A, A mot Påtalemyndigheten.

Høyesterett (2021). HR-2021-1774-A, A mot Påtalemyndigheten.

Høyesterett (2022). HR-2022-883-A, Jehovas vitner – Ski menighet mot A.

Høyesterett (2026). HR-2026-1009-A, Staten v/ Barne- og familiedepartementet mot Jehovas vitner.

Høyre (2021). Høyres stortingsvalgprogram 2021–2025. https://res.cloudinary.com/hoyre/images/v1646396496/Nye%20hoyre.no/Hovedside/Hoyres-stortingsvalgprogram-2021-25-/Hoyres-stortingsvalgprogram-2021-25-.pdf?_i=AA

Haaland, Eilif, Eivind Meland, Morten Magelssen, Harald Salbu, Gunhild Felde, Ola Didrik Saugstad og Torleiv Rognum (2014). Ikke reelt bortfall av henvisningsplikten. *Tidsskrift for Den norske legeforening*. https://doi.org/10.4045/tidsskr.14.1007

ILO-UNESCO (1966). ILO-UNESCO Recommendation concerning the Status of Teachers. https://www.ilo.org/ilo-unesco-recommendation-concerning-status-teachers-1966

Iversen, Jonas (2024). Palestina. https://fn.no/konflikter/palestina

Jacobson, Daniel (2021). A Defense of Mill's Argument for The «Practical Inseparability» of The Liberties of Conscience (And the Absolutism It Entails), *Social Philosophy and Policy 37*(2), 9–30.

Jakhelln, Henning (1994). Kirkeasyl – misericordia ecclesiae, *Kritisk Juss 20*(1), 59–73.

Jehovas vitner (2015). Hvorfor eksklusjon er en kjærlig ordning. *Vakttårnet 8*, 29–31. https://www.jw.org/no/bibliotek/blader/w20150415/eksklusjon-en-kjaerlig-ordning

Jehovas vitner (2016) [2008]. *Bevar dere selv i Guds kjærlighet*. https://www.jw.org/no/bibliotek/b%C3%B8ker/guds-kjaerlighet

Jehovas vitner (2018). *Bli i Guds kjærlighet*. https://www.jw.org/no/bibliotek/b%C3%B8ker/i-guds-kjaerlighet

Jehovas vitner (2021). *Organisert for å gjøre Jehovas vilje*. https://www.jw.org/no/bibliotek/b%C3%B8ker/Organisert-for-%C3%A5-gj%C3%B8re-Jehovas-vilje

Jehovas vitner (2023). «*Vær hyrder for Guds hjord.*» *– 1. Peter 5:2*. https://www.jwpsa.com/wp-content/uploads/2024/04/eldsteboka.-norsk.-april-2023.pdf

Jehovas vitner (udatert). Hvorfor tar ikke Jehovas vitner imot blodoverføring? https://www.jw.org/no/jehovas-vitner/faq/jehovas-vitner-hvorfor-ikke-blodoverforing

J-PAL (2019). Will Technology Transform Education for the Better? Evidence Review. Cambridge, MA: Abdul Latif Jameel Poverty Action Lab.

Justis- og beredskapsdepartementet (2020). GI-13/2020 – Instruks om praktisering av utlendingsloven § 17 første ledd bokstav l – bortvisning av hensyn til indre sikkerhet eller offentlig orden.

Justis- og beredskapsdepartementet (2021). G-14/2021 – Ikrafttredelse av ny § 8-14 i utlendingsforskriften – engangsløsning for utlendinger med mer enn 16 års oppholdstid i Norge.

Justis- og beredskapsdepartementet (2023a). Høringsnotat. Engangsløsning for utlendinger som har oppholdt seg i kirkeasyl i minst fem år. https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/horing-engangslosning-for-utlendinger-som-har-oppholdt-seg-i-kirkeasyl/id2964146/?expand=horingsnotater

Justis- og beredskapsdepartementet (2023b). Engangsløsning for utlendinger som har oppholdt seg i kirkeasyl. Pressemelding 14.04.2023.

Justisministeren (1993). Brev til biskop Ola Steinholt av 2. desember 1993. Tilgjengelig via forfatteren.

Justisministeren (1994). «Redegjørelse av Justisministeren om flyktningpolitiske spørsmål og problemstillinger», i St.forhandlinger 1993–94, 7 B, Tidende S. 1169–2425.

jwpsa.com (2025). Jehovas vitner nektes statstilskudd og avregistreres som trossamfunn. https://www.jwpsa.com/jehovas-vitner-nektes-statstilskudd-og-avregistreres-som-trossamfunn

Kant, Immanuel (1995) [1790]. *Kritikk av dømmekraften* (i utdrag). Oslo: Pax.

Kant, Immanuel (1997) [1797]. *Morallov og frihet. Moralfilosofiske skrifter* (2. utgave). Oslo: Gyldendal.

Karlsen, Morten Ø. (2021). Bruken av «hestekuren» mot korona har eksplodert: 88.000 resepter bare den siste uken, *Nettavisen* (3. oktober).

Karmøy kommune (2026). Flaggingen skal skje samtidig med at alle skolene også gjennomfører et undervisningsopplegg om temaene den samme dagen eller i løpet av uka.

Ketscher, Kirsten og Anne Hellum (2018). Et tilbakeskritt for kvinner, *Klassekampen* (27. oktober).

Kirchhoff, Karl Kristian (2019). Seneca – den yngre. Store norske leksikon. https://snl.no/Seneca_-_den_yngre

Kirkemøtet i Den norske kirke (2023). KM 16/23 Adgang til å legge vekt på samlivsform ved tilsetting i Den norske kirke. Vedtak.

Kirkens Bymisjon (2024). Asylsøkere har krav på millionbeløp i skatt tilbake fra staten! Saken er ikke løst etter femten år! (opptak fra seminar under Arendalsuka 13. august). https://vimeo.com/998155755 (start etter 03:13).

Kirkerådet i Den norske kirke (2023). KM 16/23 Adgang til å legge vekt på samlivsform ved tilsetting i Den norske kirke. [Saksdokument til Kirkemøtet godkjent av Kirkerådet.]

Kjøde, Rolf (2014). Bibelsyn og akademia. https://www.vl.no/verdidebatt/bibelsyn-og-akademia/932164

Klem, Cecilie (1998). Vi trenger lovbrytere, *Dagbladet* (10. september).

Kristne Friskolers Forbund (2020). Godkjente synliggjøringstillegg. https://kff.no/artikkel/article/1176001

Kruhaug, Nils-Inge (2026). Barn bør ikke lære om kjønnsidentitet i skolen, mener mange unge, NTB (25. juni).

Kultur- og likestillingsdepartementet (2022). Høring – nytt lovforslag om forbud mot konverteringsterapi. https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/nytt-lovforslag-om-forbud-mot-konverteringsterapi/id2919197

Kulturdepartementet (2021). Høring – forslag til regulering av konverteringsterapi. https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/horing-forslag-til-regulering-av-konverteringsterapi/id2862957

Kulturministeriet (2006). *Kulturkontakten*, Særnummer januar 2006. Kulturkanon. https://www.bjoernnoergaard.dk/sites/default/files/2024-01/kulturkontakten_kulturkanon_2006.pdf

Kunnskapsdepartementet (2021a). Høringsnotat – Forslag til ny opplæringslov og endringar i friskolelova, 26. august 2021. https://www.regjeringen.no/no/dokumenter/horing-opplaringslov/id2868810/?expand=horingsnotater

Kunnskapsdepartementet (2021b). Veileder for ansettelser ved friskoler godkjent etter friskoleloven § 2-1 andre ledd bokstav a (livssyn). https://kff.no/_service/327/download/id/584543/name/Veileder+for+ansettelser+ved+friskoler+godkjent+etter+friskoleloven+%C2%A7+2-1+a.pdf

Kunnskapsdepartementet (2023). Regjeringen vil vite mer om konsekvensene av barns skjermbruk. https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/regjeringen-vil-vite-mer-om-konsekvensene-av-barns-skjermbruk/id2972425

Kunnskapsdepartementet (2026). Vedtak i klagesak reist av fem skolerXXX

Kunnskapsministeren (2015). Svar på Dokument nr. 15:287 (2015–2016), besvart 9. desember. https://stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Sporsmal/Skriftlige-sporsmal-og-svar/Skriftlig-sporsmal/?qid=64111

Kunnskapsministeren (2025). Representantforslag 29 S (2024–2025) om at alle elever skal få tilbud om å delta på skolegudstjenester og representantforslag 33 S (2024–2025) om at julegudstjenester må forankres i opplæringsloven. Vurdering, tatt med som vedlegg til Innst. 141 S (2024–2025).

Kvam, Vegard (2018). Sivil motstand på kirke- og utdanningsfeltet under den tyske okkupasjonen av Norge 1940–1945. En kunnskapsoversikt, *Tidsskrift for samfunnsforskning 69*(4), 393–404.

Köhler-Olsen, Julia (2012). Barnets rett til selvbestemmelse i forhold til religiøse normer. Institutt for offentlig retts skriftserie 09/2012. Oslo: Universitetet i Oslo.

Laird Iversen, Lars (2014). *Uenighetsfellesskap. Blikk på demokratisk samhandling*. Oslo: Universitetetsforlaget.

Langeland, Fredrik, Line Alice Ytrehus og Birgitte Rigtrup-Lindeman (2023). Erfaringer med konverteringsterapi blant skeive. En kvalitativ og kvantitativ undersøkelse. NF-Rapport nummer 5/2023. Bodø: Nordlandsforskning.

Langseth Dahl, Silje, Rebekka Hylland Vaksdal, Mathias Barra, Espen Gamlund og Carl Tollef Solberg (2019). Abort og fosterreduksjon: En etisk sammenligning, *Etikk i praksis – Nordic Journal of Applied Ethics 13*(1), 89–111.

Lavine, Jennie S., Ottar N. Bjornstad og Rustom Antia (2021). Immunological characteristics govern the transition of COVID-19 to endemicity, *Science 37*(6530), 741–745.

Law, Ron (2010). WHO and the pandemic flu «conspiracies», *British Medical Journal 340*:c2912. https://doi.org/10.1136/bmj.c2912

Lawrie, Tess (2022). A Letter to Andrew Hill; https://odysee.com/@The_BiRD_Group:3/2022.03.04-A-Letter-to-Andrew-Hill-V8_HD:e

Leirhaug, Petter Erik (2016). «Karakteren i seg selv gir jo ikke noe læring»: en empirisk studie av vurdering for læring i kroppsøving ved seks videregående skoler i Norge. [Doktorgradsavhandling]. Oslo: Norges Idrettshøgskole.

Leraand, Dag (2024). Operation Iraqi Freedom, Store norske leksikon. https://snl.no/Operation_Iraqi_Freedom

Lie Haugen, Birgit (2026). Når uenighet blir gjort til et problem, *Nationen* (12. juni).

Likestillings- og diskrimineringsnemnda (2017). Sak nr. 26/2016-1, A mot B. https://www.diskrimineringsnemnda.no/media/1824/endelig-uttalelse-sak-26-2016.pdf

Likestillings- og diskrimineringsombudet (2012a). 12/1914: Hellerud videregående skole har ikke handlet i strid med forbudet mot diskriminering på grunn av religion.

Likestillings- og diskrimineringsombudet (2012b). 12/1922: Ulsrud videregående skole ikke har handlet i strid med forbudet mot diskriminering på grunn av religion.

Likestillings- og diskrimineringsombudet (2017). Krav om synlige ører på passbildet ikke diskriminering på grunn av religion. Saksnummer: 17/623.

Lile, Hadi S. (2020). *International Law on the Aims of Education. The Convention on the Rights of the Child as a Legal Framework for School Curriculums*. London: Routledge.

Limbogate (2024). Sammendrag og tidslinje. https://www.limbogate.no/post/sammendrag-og-tidslinje

Lindal, Maren (2026). Eg kjøpte eit regnbogeflagg. Men eg tør framleis ikkje henge det opp, *Nationen* (6. juni).

Lindholm, Anne og Eva Tønnessen (2017). Privat høgskole får sterk kritikk, men økt støtte, *Khrono* (26. september).

Lohne Holm, Anja (2015). – Prestasjonslønn for lærere virker ikke, TV2 (20. mai).

Luther, Martin (1517). Brev til Erasmus av Rotterdam (gjengitt i Det gamle sakrament (2009). Kapittel 7: Hva med den uskyldige part?).

Luther, Martin (1523). Om den verdslige øvrighet (s. 165–200 i Lønning og Rasmussen (red.), (1980). *Martin Luther. Verker i utvalg III*).

Luther, Martin (1525). Om den trellbundne vilje (s. 117–352 i Hjelde, Lønning og Rasmussen (red.), (1981). *Martin Luther. Verker i utvalg IV*).

Lysaker, Odin (2013). Hannah Arendt – human politikk i krisetider. I Jørgen Pedersen (red.), *Politisk filosofi. Fra Platon til Hannah Arendt* (698–723). Oslo: Pax.

Lærerprofesjonenes etiske råd (2021). Lærerprofesjonens etiske råd stiller spørsmål knyttet til NLAs verdidokument; https://www.laereretikk.no/uttalelser/2021/2/12/lrerprofesjonens-etiske-rd-stiller-sprsml-knyttet-til-nlas-verdidokument

Lærerprofesjonens etiske råd (2018). Ytringsfrihet for elevers beste; https://www.laereretikk.no/uttalelser/2018/4/25/rdsuttalelse-i-forbindelse-med-malkenessaken?rq=Malkenes

Lønne Christiansen, Lone (2012). Ekstern skolevurdering – for kvalitetsutvikling, *Bedre skole 24*(3), 70–75.

Lønning, Inge og Tarald Rasmussen (red.) (1980). *Martin Luther. Verker i utvalg III*. Oslo: Gyldendal.

Magelssen, Morten (2023). *Kristne perspektiver på bioetikk/medisinsk etikk*. Oslo: Verbum Akademisk.

Magelssen, Morten og Torbjørn Folstad (2011). Bør leger ha reservasjonsrett ved assistert befruktning? *Etikk i praksis 5*(2), 7–22.

Magelssen, Morten, Berit H. Bringedal, Karin Isaksson Rø og Helene Seljenes Dalum (2025). Holdninger til dødshjelp blant leger i Norge. *Tidsskrift for Den norske legeforening*. https://doi.org/10.4045/tidsskr.25.0053

Majid, Shazia (2013). Oslo-rektorer belønnes for elevresultater, *VG* (13. februar).

Majid, Shazia (2015). Politikere krever innsyn i rektor-kontrakter, *VG* (10. mars).

Malkenes, Simon (2014). *Bak fasaden i Osloskolen*. Oslo: Res Publica Forlag.

Malkenes, Simon (2018). *Det store skoleeksperimentet. Makt, barn og forretningshemmeligheter i «verdens beste skole»*. Oslo: Manifest.

Mancini, Susanna og Michel Rosenfeld (red.) (2018). *The Conscience Wars. Rethinking the Balance between Religion, Identity, and Equality*. Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781316780053

Mangen, Anne og Marie Kristiansen (2013). Tekstlesing på skjerm: Noen implikasjoner av et digitalt grensesnitt for lesing og forståelse, *Norsk Pedagogisk Tidsskrift 97*(1), 52–62.

Marhaug, Espen By (2019). Fastlegers reservasjonsrett ved helsefaglige spørsmål. Til hvilken grad vil samvittighetsfriheten begrense statens styringsrett overfor fastleger? Masteroppgave i juss. Bergen: Universitetet i Bergen.

Medietilsynet (2024). Foreldre og medier 2024– en undersøkelse om foreldres erfaringer med 1–17-åringers medievaner. Oslo: Medietilsynet.

Mehl, Emilie (2022). Svar til Tobias Drevland Lund (R) i Stortinget – Møte onsdag den 23. november 2022. Ordinær spørretime. https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Publikasjoner/Referater/Stortinget/2022-2023/refs-202223-11-23?s=65&m=2#match_4

Mellingsæter, Hanne (2013). Lærere belønnes for gode testresultater, *Aftenposten* (8. mai).

Menigheten Samfundet (2020). Grunnregler [vedtatt siste gang av Fellesmøtet 2020]. https://sites.google.com/samfundet.org/samfundet/menighet/grunnregler

Menigheten Samfundet (2025). Samfundets skoler og Kunnskapsløftet. Tilpasning til læreplanen. Kristiansand/Egersund Rev. oktober 2025. Tilgjengelig via forfatteren.

Metodistkirken i Norge (2022). Metodistkirken enige om et kompromiss. https://www.metodistkirken.no/metodistkirken-enige-om-et-kompromiss

Middle East Policy Council (2016). Maliki's Actions Continue to Antagonize Iraqi Sunnis. Middle East in Focus. https://mepc.org/commentary/malikis-actions-continue-antagonize-iraqi-sunnis

Mill, John Stuart (1859). *On Liberty*. London: J. W. Parker and Son. https://archive.org/details/onliberty00inmill/page/8/mode/2up

Mill, John Stuart (1869). *The Subjection of Women*. London: Longmans, Green, Reader, and Dyer. https://archive.org/details/subjectionofwome00millrich/mode/2up?q=freedom

Molland, Einar og Hallgeir Elstad (2020). Erasmus av Rotterdam. Store norske leksikon. https://snl.no/Erasmus_av_Rotterdam

Monsen, Marte (2013). Store forventninger? Læreroppfatninger om eksterne leseprøver. [Doktorgradsavhandling]. Oslo: Universitetet i Oslo.

Montoya, Silvia (2018). Meet the SDG 4 Data: Indicator 4.4.1 on Skills for a Digital World. https://www.globalpartnership.org/blog/meet-sdg-4-data-skills-digital-world

Morken, Johannes (2023). Kritiserte krigen og patriarken – dømt for 'blasfemi mot kyrkja'. https://www.stefanus.no/aktuelt/kritiserte-krigen-og-patriarken-vert-tiltalt-for-blasfemi [en kortere versjon ble trykket i *Klassekampen* 16. juni 2023].

Morken, Johannes (2025). Misbruk av Navalnyj, *Vårt Land* (17. februar).

Morris, Brian J, Sean E Kennedy, Alex D Wodak, Adrian Mindel, David Golovsky, Leslie Schrieber, Eugenie R Lumbers, David J Handelsman og John B Ziegler (2017). Early infant male circumcision: Systematic review, risk-benefit analysis, and progress in policy, *World Journal of Clinical Pediatrics 6*(1), 89–102. https://doi.org/10.5409/wjcp.v6.i1.89

Mott, Stephen Charles (2011). *Biblical Ethics and Social Change* (2. utgave). Oxford: Oxford University Press.

Mowle, Thomas (2006). Iraq's militia problem, *Survival. Global Politics and Strategy 48*(3), 41–58.

Nasjonalt kompetansemiljø innen hatkriminalitet (2026). Anmeldt hatkriminalitet 2025. Rapport om omfang og utvikling i Norge. https://www.politiet.no/nyheter-og-presse/oslo/nyhet/2026-04-21/hatkriminalitet-i-norge--arsrapport-2025

NATO (1999). The Alliance's Strategic Concept. https://www.nato.int/cps/en/natolive/official_texts_27433.htm

Navalnyj, Aleksej (2024). *Patriot*. Oslo: Gyldendal forlag.

Nazir, Maheen, Shumaila Asghara, Muhammad Ali Rathoreb, Asima Shahzadc, Anum Shahidd, Alishba Ashraf Khana, Asmara Malike, Tehniat Fakharf, Hafsa Kausarf og Jahanzeb Malik (2022). Menstrual abnormalities after COVID-19 vaccines: A systematic review, *Vacunas 23*(S2), 77–87. https://doi.org/10.1016/j.vacune.2022.10.019

Neset, Marit (2026). Fryktar for læstadianaranes framtid i kyrkja, *Vårt Land* (9. mai), s. 18–26.

NESH (2016). Forskningsetiske retningslinjer for samfunnsvitenskap, humaniora, juss og teologi. Tilgjengelig via forfatteren.

NESH (2021). Uttalelse om NLA Høgskolens ansvar for forskningsetikk. https://www.forskningsetikk.no/globalassets/dokumenter/1-uttalelser-og-vedtak/nesh/uttalelse-fra-nesh-om-nla-hogskolens-ansvar-for-forskningsetikk.pdf

Nessa Nordtun, Kari (2026). Epost til *Dagen* 5. juni, gjengitt av Kjell Skartveit. https://www.samlivsrevolusjonen.no/kari-nessa-nordtun-snur

Nilsen, Eva Ler (2025). LO: Papirløse må få helsehjelp. *Fagbladet* (9. mai).

NLA Høgskolen (2016). Til forståelse av NLA Høgskolens verdigrunnlag. Tilgjengelig via forfatteren.

NLA Høgskolen (2020). Grunnlag og formål – en utdyping av NLA Høgskolens vedtekter. https://www.nla.no/om-nla/vedtekter-og-planer

NLA Høgskolen (2022). Vedtekter NLA Høgskolen AS. https://www.nla.no/om-nla/vedtekter-og-planer

NOAS (2023). Representantforslag om en ny engangsløsning for lengeværende asylsøkere og statsløse – 85 S (2022–2023). https://view.officeapps.live.com/op/view.aspx?src=https%3A%2F%2Fwww.noas.no%2Fwp-content%2Fuploads%2F2023%2F02%2FRepresentantforslag-om-lengevaerende.docx&wdOrigin=BROWSELINK

NOAS (2026). Yemanedagen 2026 – 10 år siden Yemane døydde. https://www.noas.no/yemanedagen-2026-10-ar-siden-yemane-doydde

NOKUT (2021a). Tilsynsrapport NLA Høgskolen. Revidering av akkreditering som høgskole. https://www.nokut.no/globalassets/nokut/rapporter/revidering-av-hu/2021/nla-hogskolen_revidering-av-akkreditering-som-hoyskole_2021.pdf

NOKUT (2021b). NLA Høgskolen må rette opp mangler for å beholde status som akkreditert høyskole. https://www.nokut.no/nyhetsarkiv/nla-hogskolen-ma-rette-opp-mangler-for-a-beholde-status-som-akkreditert-hoyskole

NOKUT (2022). NLA Høgskolen Periodisk tilsyn med systematisk kvalitetsarbeid 2021, endret etter ny vurdering 2022. https://www.nokut.no/globalassets/nokut/rapporter/tilsyn-kvalitetsarbeid/2022/nla-hogskolen_periodisk-tilsyn-med-systematisk-kvalitetsarbeid_2022.pdf

Norea mediemisjon (udatert). Korint og Kardemomme by, 1 Kor 6 og 7. https://norea.no/podcast/article/25122

Norges institusjon for menneskerettigheter (2026). Hva tenker nordmenn om skeives rettigheter? https://www.nhri.no/2026/hva-tenker-nordmenn-om-skeives-rettigheter

Normisjon (2016). Verdidokument for Normisjon og Acta. https://www.normisjon.no/content/uploads/2018/06/VERDIDOKUMENT-FOR-NORMISJON-OG-ACTA-vedtatt-1_12_16.pdf

Norsk Bibelinstitutt (udatert). Hvordan døde apostlene? https://www.norskbibelinstitutt.no/ressurser/ressurs/article/1584268

Norsk pasientskadeerstatning (2019). Ti år med erstatninger etter vaksine mot svineinfluensa. https://www.npe.no/no/Erstatningssoker/utvalgte_skadeomraader/pandemrix

Norsk pasientskadeerstatning (2026). Årsrapport 2025. https://www.npe.no/globalassets/dokumenter/pdf-publikasjoner-fra-npe/arsrapporter/2025/arsrapport-2025-nynorsk.pdf

Norsk vegansamfunn (2021). Livssynserklæring. https://www.vegansamfunnet.no/norsk-vegansamfunns-livssynserklaering

Nortvedt, Per (2019). Kan tvillingabort forsvares etisk? *Sykepleien*. https://doi.org/10.4220/Sykepleiens.2019.76319

NOU 1979: 1. Sivilt beredskap. Oslo: Universitetsforlaget.

NOU 1979: 51. Verneplikt. Oslo: Universitetsforlaget.

NOU 2003: 16. I første rekke. Forsterket kvalitet i en grunnopplæring for alle. Oslo: Departementenes servicesenter. Informasjonsforvaltning.

NOU 2006: 19. Akademisk frihet. Oslo: Departementenes servicesenter. Informasjonsforvaltning.

NOU 2014: 9. Ny adopsjonslov. Oslo: Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon.

NOU 2016: 13. Samvittighetsfrihet i arbeidslivet. Oslo: Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon.

NOU 2020: 3. Ny lov om universiteter og høyskoler. Oslo: Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon.

NOU 2022: 2. Akademisk ytringsfrihet. God ytringskultur må bygges nedenfra, hver dag. Oslo: Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon.

NOU 2023: 29. Abort i Norge — Ny lov og bedre tjenester. Oslo: Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon.

NOU 2024: 20. Det digitale (i) livet – Balansert oppvekst i skjermenes tid. Oslo: Departementenes sikkerhets- og serviceorganisasjon.

NRK (2013). Debatten: Reservasjonsmulighet (24. oktober). https://tv.nrk.no/serie/debatten/201310/NNFA51102413/avspiller

NRK (2019). Debatten: Homoterapi (5. november). https://tv.nrk.no/serie/debatten/201911/NNFA51110519/avspiller

NRK (2024). Dagsnytt 18 (20. november). https://radio.nrk.no/serie/dagsnytt-atten/sesong/202411/NMAG03023224

NRK (2025). Fikk ikke statstilskudd – Vurderer å endre på regler (11. januar).

NTB (2015, gjengitt i *E24*). Utlendinger uten lovlig opphold får norsk skattekort (29. juli).

NTB (2019, gjengitt i *Aftenposten*). Riksadvokaten skulle gjerne vært rådført om Stålsettsiktelse (19. desember).

NTB (2023, gjengitt i *Forsvarets Forum*). Irak: Invasjonen Norge ikke ville være med på (19. mars).

Nygård, Dag (2019). Trosfrihet koster. https://norgeskristnerad.no/2019/10/25/trosfrihet-koster

Nævdal, Folkvard (2004). Skoleprestasjoner, kjønn og bruk av hjemme-PC, *Tidsskrift for ungdomsforskning 4*(1), 67–82.

OECD (2005). PISA 2003 Data Analysis Manual SPSS. Paris: OECD.

OECD (2006). Are Students Ready for a Technology-Rich World? What PISA Studies Tell Us. Paris: OECD.

OECD (2015). Students, Computers and Learning. Making the Connection. Paris: OECD.

OECD (2023). PISA 2022 Results Learning During – and From – Disruption. Volume II. https://www.oecd.org/content/dam/oecd/en/publications/reports/2023/12/pisa-2022-results-volume-ii_222a5ef6/a97db61c-en.pdf

Okkenhaug, Berit (2002). *Når jeg ser ditt ansikt*. Oslo: Verbum.

Olsen, Petter (2018). NLA kan bli det nye MF. https://sambaandet.no/2018/10/05/nla-kan-bli-det-nye-mf

Olsen, Petter (2019). Jan-Olav Henriksens frihet, verdidebatt.no (28. oktober). https://www.vl.no/verdidebatt/jan-olav-henriksens-frihet/963663

Olsen, Thale Kristin (2023). Svineinfluensa. Store norske leksikon. https://sml.snl.no/svineinfluensa

Oslo kommune (2026). Prøver og kartlegginger i Osloskolen. https://www.oslo.kommune.no/skole-og-utdanning/eksamen-og-elevvurdering/prover-og-kartlegginger/#gref

Oslo tingrett (2019a). Påtalemyndigheten mot Gunnar Johan Stålsett. Sak 19-177664ENE-OTIR/01, dom 19. desember 2019.

Oslo tingrett (2019b). Påtalemyndigheten mot Arne Viste og Plog A/S. Sak 19-059563MED-OTIR/08, dom 15. oktober 2019.

Oslo tingrett (2025). Norsk vegansamfunn mot Staten v/ Barne- og familiedepartementet. https://www.domstol.no/no/domstoler/tingrett/oslo-tingrett/nyheter/ny-oppfyller-ikke-krav-til-livssyn-e

PACE [Parliamentary Assembly of Council of Europe] (2010). Resolution 1763 (2010). The right to conscientious objection in lawful medical care.

Papirløse (2020). Vi er helsepersonell. La oss få gjøre jobben vår! Gjengitt i Representantforslag 46 S (2020–2021). https://www.stortinget.no/globalassets/pdf/representantforslag/2020-2021/dok8-202021-046s.pdf

Pedersen, Arild (2021). Baruch Spinoza og ytringsfriheten. https://www.minerva.no/demokrati-filosofi-menneskerettigheter/baruch-spinoza-og-ytringsfriheten/372604

Personvernnemnda (2020). PVN-2020-13, Arendal kommunes behandling av personopplysninger i kartleggingsverktøyet Spekter, vedtak 9. november 2020.

Pettersen, Erling (2022). Militærnekting: Den norske kirkes uttalelser og egen nekting. I Torunn Berge, Ellen Elster, Theo Koritzinsky, Jørgen Johansen, Sverre Røed-Larsen, Svein Sandnes og Øyvind Solberg (red.), *Militærnekting som krigsmotstand og fredskamp i Norge 1922–2022* (272–276). Rånåsfoss: Svein Sandnes Bokforlag.

Pew Research Center (2019). A Closer Look at How Religious Restrictions Have Risen Around the World. https://www.pewresearch.org/?p=71276

Price, Richard (1995) [1776]. *Observations on The Nature of Civil Liberty, The Principles of Government, and The Justice and Policy of The War with America*. https://oll-resources.s3.us-east-2.amazonaws.com/oll3/store/titles/1781/Price_0895.html

Radio Free Europe (2006). Russian Church Blames Hate Crimes On Amorality. http://www.rferl.org/content/article/1067394.html

Rambøll (2017). Evaluering av Digital skolehverdag. Oslo: Rambøll.

Rambøll (2018). Evaluering av Digital skolehverdag. Del II. Oslo: Rambøll.

Rambøll (2021). Den norske kirke. Arbeidsmiljø for kvinnelige prester. https://kirken.no/nb-NO/om-kirken/slik-styres-kirken/kirkeradet/medarbeiderunders%C3%B8kelse%20kvinnelige%20prester

Reardon, Sara (2021). Flawed ivermectin preprint highlights challenges of COVID drug studies, *Nature 596* (12. august), 173–174. https://www.nature.com/articles/d41586-021-02081-w

Redd Barna (udatert). Barn og unges rettigheter. https://www.reddbarna.no/elevenesmening/til-elever/barn-og-unges-rettigheter

Regjeringen (2007). Ot.prp. nr. 67 (2006–2007). Om lov om endring i lov 1. april 2005 nr. 15 om universiteter og høyskoler.

Regjeringen (2016). Prop. 102 L (2015–2016) Proposisjon til Stortinget (forslag til lovvedtak) Lov om verneplikt og tjeneste i Forsvaret m.m. (forsvarsloven).

Regjeringen (2017). Prop. 81 L (2016–2017). Lov om likestilling og forbud mot diskriminering.

Regjeringen (2019a). A/HRC/42/3/Add.1, Report of the Working Group on the Universal Periodic Review: Norway, Addendum. Views on conclusions and/or recommendations, voluntary commitments and replies presented by the State under review.

Regjeringen (2019b). Prop. 34 L (2019–2020). Endringer i bioteknologiloven mv.

Regjeringen (2019c). Prop 130 L (2018–2019). Lov om tros- og livssynssamfunn.

Regjeringen (2021). Hurdalsplattformen for en regjering utgått fra Arbeiderpartiet og Senterpartiet 2021-2025. https://www.regjeringen.no/contentassets/cb0adb6c-6fee428caa81bd5b339501b0/hurdalsplattformen.pdf

Regjeringen (2023a). Prop. 132 L (2022–2023). Endringer i straffeloven (konverteringsterapi).

Regjeringen (2023b). Prop. 126 L (2022–2023). Lov om universiteter og høyskoler.

Regjeringen (2023c). Regjeringen vil vite mer om konsekvensene av barns skjermbruk. https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/regjeringen-vil-vite-mer-om-konsekvensene-av-barns-skjermbruk/id2972425

Regjeringen (2025a). Regjeringa lanserer ein nasjonal rettleiar om kjønnsmangfald, pressemelding 26. juni. https://www.regjeringen.no/no/aktuelt/regjeringa-lanserer-ein-nasjonal-rettleiar-om-kjonnsmangfald/id3112319

Regjeringen (2025b). Prop. 117 L (2024–2025). Lov om barn og foreldre (barnelova).

Regjeringen (2025c). Meld. St. 9 (2024–2025). Totalberedskapsmeldingen. Forberedt på kriser og krig.

Review Committee on the Functioning of the International Health Regulations (2005) (2011). World Health Assembly A/64/10, Implementation of the International Health Regulations (2005). Report of the Review Committee on the Functioning of the International Health Regulations (2005) in relation to Pandemic (H1N1) 2009, Annex.

Riksdagen (2011a). Foreign Affairs Committee Report 2010/11:UU12 [også på svensk]. https://consciencelaws.org/background/society/society005.aspx

Riksdagen (2011b). Riksdagens protokoll onsdagen den 11 maj. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-lagar/dokument/protokoll/riksdagens-protokoll-201011100-onsdagen-den-11_GY09100/html

Riksdagen (2026). Socialförsäkringsutskottets betänkande 2025/26:SfU28. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/betankande/skarpta-krav-for-svenskt-medborgarskap_hd01sfu28/html

Robberstad, Anne (2025). Kjønnsidentiteten og dens rettslige virkninger, *Kritisk Juss 51*(2–3), 70–93. https://doi.org/10.18261/kj.51.2-3.2

Rohatgi, Aanubha, Ove E. Hatlevik, Greta B. Gudmundsdottir, Ola E. Erstad og Julius K. Björnsson (2024). ICILS 2023: Digital kompetanse og algoritmisk tenkning hos norske niendeklassinger. Oslo: Cappelen Damm Akademisk. https://doi.org/10.23865/noasp.219

Rosenfeld, Michel (2018). The Conscience Wars in Historical and Philosophical Perspective. The Clash between Religious Absolutes and Democratic Pluralism. I Susanna Mancini og Michael Rosenfeld (red.), *The Conscience Wars. Rethinking the Balance between Religion, Identity, and Equality* (58–101). Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781316780053.003

Rueda, Natalia (2023). The Colombian Constitutional Court urges Congress to legislate on surrogacy. https://euwonder.jus.unipi.it/2023/02/27/the-colombian-constitutional-court-urges-congress-to-legislate-on-surrogacy

Rydje, Ola (2016). Kan skolens kvalitet måles? Om prøver i skolen og hva de kan brukes til. Agenda Perspektivnotat. Oslo: Tankesmien Agenda.

Ryssdal, Anders (2025). Klage over tilsynsrapport, sendt Utdanningsdirektoratet (20. august). Tilgjengelig via forfatteren.

Samfundets skole Sentrum (2025). Til Utdanningsdirektoratets tilsynsavdeling. Uttalelse knyttet til foreløpig tilsynsrapport for Samfundets skole Sentrum AS (3. mars). Tilgjengelig via forfatteren.

Sande Lie, Jon Harald og Benjamin de Carvalho (2011). Beskyttelse av sivile (PoC) og Ansvar for å beskytte (R2P): Konseptuelle og historiske betraktninger, *Internasjonal Politikk 69*(1), 108–116.

Satanovskiy, Sergey (2022). Mandatory patriotism classes in Russian schools, Deutsche Welle (11. september).

Schei, Amanda (2021). NLA-rektor Sigbjørn Sødal: «Ingen forskere har fullstendig frihet», *Khrono* (10. oktober).

Schiller, Friedrich (1991). *Om menneskets estetiske oppdragelse i en rekke brev* (overs. Sverre Dahl). Oslo: Solum Bokvennen.

Schiller, Friedrich (2004). *Om menneskets estetiske oppdragelse i en rekke brev* (overs. Sverre Dahl). Oslo: De norske bokklubbene.

Schunk, Dale H., Judith R. Meece og Paul R. Pintrich (2010). *Motivation in Education. Theory, Research, and Applications*. Upper Saddle River, NJ: Pearson.

Seneca, Lucius Annaeus (2007) [1917]. *Epistulae morales I, Books [Brev til Lucilius] I-LXV*, Loeb Classical Library, oversatt av Richard M. Gummere. Cambridge, MA: Harvard University Press. https://ryanfb.github.io/loebolus-data/L075.pdf

Siedentop, Larry (2014). *Inventing the Individual. The Origins of Western Liberalism*. London: Penguin Books.

Sivesind, Karl Henrik og Jo Saglie (2017). *Promoting Active Citizenship. Markets and Choice in Scandinavian Welfare*. London: Palgrave Macmillan.

Skarsaune, Oskar (2018). *Etterlyst: Bergprekenens Jesus. Har folkekirkene glemt ham?* Oslo: Luther.

Skaug, Christian (2020). Hva var urimelig med tolkningen, Erna Solberg? Document.no (17. februar).

Skjermbrukutvalget (2023). Overlevering av temanotater. https://skjermbrukutvalget.no/2023/12/15/overlevering-av-temanotater

Smette, Ingrid, Anja Bredal og Kirsten Rinde (2025). En segregert barndom. Oppvekst i bokstavtro kristne trossamfunn i Norge. NOVA Rapport 10/2025. Oslo: Velferdsforskningsinstituttet NOVA.

Smith, Adam (2005) [1759]. *The Theory of Moral Sentiments*. https://www.ibiblio.org/ml/libri/s/SmithA_MoralSentiments_p.pdf

Sorabji, Richard (2014). *Moral Conscience Through The Ages*. Oxford: Oxford University Press.

SOU 2025:1. Skärpta krav för svenskt medborgarskap.

SOU 2026:21. Återkallelse av svenskt medborgarskap.

Spinoza, Baruch (2010) [1670]. *Treatise on Theology and Politics*. https://www.earlymoderntexts.com/assets/pdfs/spinoza1669.pdf

Statista (2024). Rate of COVID-19 vaccine doses administered worldwide as of March 20, 2023, by select country, territory, or region (per 100 people). https://www.statista.com/statistics/1194939/rate-covid-vaccination-by-county-worldwide

Statsforvalteren i Agder (2023). Statsforvalteren i Agder nekter Menigheten Samfundet statstilskudd for 2023. https://www.statsforvalteren.no/siteassets/fm-agder/dokument-agder/folk-og-samfunn/nekting-av-sttstilskudd-for-2023.pdf

Statsforvalteren i Agder (2025). Avslutning av undersøkelsessak vedr mulig nekting av statstilskudd for 2024 (27. juni). Tilgjengelig via forfatteren.

Statsforvalteren i Oslo og Viken (2022a). Nekting av statstilskudd for 2021. https://www.statsforvalteren.no/siteassets/fm-oslo-og-viken/folk-og-samfunn/tros--og-livssynssamfunn/tros--og-livssynssamfunn/vedtak-jv.pdf

Statsforvalteren i Oslo og Viken (2022b). Vedtak om tap av registrering. https://www.statsforvalteren.no/siteassets/fm-oslo-og-viken/folk-og-samfunn/tros--og-livssynssamfunn/vedtak-om-tap-av-registrering.pdf

Statsforvalteren i Rogaland (2026). Stadfesting av kommunens vedtak etter opplæringslovens § 14-6. https://www.statsforvalteren.no/siteassets/fm-rogaland/dokument-fmro/utdanning/brev-og-artiklar/stadfesting-av-kommunens-vedtak-etter-opplaringslovens--14-6---sladdet-og-universelt-utformet.pdf

Statsforvalteren i Østfold, Buskerud, Oslo og Akershus (2024). Beslutning – Omgjøringsanmodning tas ikke til følge – Jehovas vitner. https://www.jwpsa.com/wp-content/uploads/2024/11/2024.-beslutning-omgjoringsanmodning-tas-ikke-til-folge-jehovas-vitner.pdf

Stavanger tingrett (2020). Påtalemyndigheten mot Saber Sahrai. Sak 20-131648MED-STAV, dom 20. november 2020.

Steenbuch, Bethen (2017). Barnehagesjef: – De som mener digitale verktøy er skadelig for små barn, vet ikke hva de snakker om, *Aftenposten* (31. mai).

Stefanusalliansen (2019). Slik taper trusfridommen terreng (14. august).

Stifoss-Hanssen, Hans, Anne Hege Grung, Anne Austad og Lars Johan Danbolt (2019). Sjelesorg i bevegelse. Kerygmatisk, konfidentorientert, dialogisk sjelesorg – møte mellom teoretiske posisjoner og et empirisk materiale. *Tidsskrift for sjelesorg*, *39*(1), 75–95.

Stiftelsen Det norske Diakonhjem (2020). Vedtekter Det norske Diakonhjem (Diakonhjemmet). https://www.diakonhjemmet.no/vart-oppdrag

Stivang, Peter Alexander (2019a). Distraksjonsverktøyet i Bærumsskolen, *Budstikka* (4. februar).

Stivang, Peter Alexander (2019b). Det man mister i iPad-skolen, *Budstikka* (5. mars).

Stoeckl, Kristina (2014). *The Russian Orthodox Church and Human Rights*. Abingdon & New York: Routledge.

Storbritannias Høyesterett (2026). The Secretary of State for The Home Department v. Huda Ammori, [2026] EWCA Civ 721. https://www.judiciary.uk/wp-content/uploads/2026/06/Final-open-judgment-Ammori-v-SSHD.pdf

Storhaug, Hege (2015). Giftet bort narkoman norsk kvinne til en ekstremist. https://www.rights.no/2015/06/giftet-bort-narkoman-norsk-kvinne-til-en-ekstremist

Stornes, Tor (2012). Prestasjon og mestring – om motivasjon og læring i grunnskolen, *Bedre skole 24*(4), 79–83.

Stortinget (1954). Innstilling S. nr 220. Innstilling fra utenriks- og konstitusjonskomiteen om forslag til ny § 110 i Grunnloven.

Stortinget (2006). Sak nr. 7 Innstilling fra justiskomiteen om lov om endringer i lov 19. mars 1965 nr. 3 om fritaking for militærtjeneste av overbevisningsgrunner (tjenestetidsreduksjon og våpenfrihetsprinsippet), redegjørelse for Innst. O. nr. 56 (2005–2006) 7. juni.

Stortinget (2007). Innst. O. nr. 4 (2007–2008) Innstilling til Odelstinget fra kirke-, utdannings- og forskningskomiteen.

Stortinget (2014a). Innst. 187 S (2013–2014). Innstilling til Stortinget fra kontroll- og konstitusjonskomiteen om grunnlovfesting av økonomiske, sosiale og kulturelle menneskerettigheter.

Stortinget (2014b). Referat fra Stortinget. Møte tirsdag den 13. mai 2014. https://www.stortinget.no/globalassets/pdf/referater/stortinget/2013-2014/s140513-ny-des-2014.pdf

Stortinget (2014c). Innst. 276 S (2013–2014). Innstilling fra helse- og omsorgskomiteen om effektiv håndhevelse av forbudet mot reservasjon for leger.

Stortinget (2014d). Innst. 186 S (2013–2014). Innstilling til Stortinget fra kontroll- og konstitusjonskomiteen om grunnlovfesting av sivile og politiske menneskerettigheter.

Stortinget (2018). Innst. 192 S (2017–2018) Innstilling til Stortinget fra utdannings- og forskningskomiteen om å gi alle elever i Norge tilbud om skolegudstjeneste før jul.

Stortinget (2020a). Innst. 296 L (2019–2020) Innstilling fra helse- og omsorgskomiteen om endringer i bioteknologiloven mv.

Stortinget (2020b). Innst. 208 L (2019–2020) Innstilling fra familie- og kulturkomiteen om lov om tros- og livssynssamfunnsloven.

Stortinget (2023a). Innst. 105 L (2023–2024) Innstilling fra familie- og kulturkomiteen om Endringer i straffeloven (konverteringsterapi).

Stortinget (2023b). Voteringsoversikt for sak: Endringer i straffeloven (konverteringsterapi). https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjonar/Saker/Sak/Voteringsoversikt/?p=94762&dnid=1

Stortinget (2023c). Innst. 442 L (2022–2023) Innstilling fra utdannings- og forskningskomiteen om Lov om grunnskoleopplæringa og den vidaregåande opplæringa (opplæringslova).

Stortinget (2023d). Innst. 111 L (2023–2024) Innstilling fra helse- og omsorgskomiteen om Endringer i smittevernloven og helseberedskapsloven (isolering og smittekarantene m.m.).

Stortinget (2024). Dokument 12:5 (2023–2024). Grunnlovsforslag fra Kathy Lie og Grete Wold om ny § 107 (om fri vitenskapelig forskning).

Stortinget (2025a). Stortinget – Møte tirsdag den 27. mai 2025, Sak nr. 3 (Innst. 372 S (2024–2025)). https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Publikasjoner/Referater/Stortinget/2024-2025/refs-202425-05-27?m=3

Stortinget (2025b). Møte torsdag den 20. februar 2025; votering i sak 2, Innst. 141 S (2024–2025). https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Publikasjoner/Referater/Stortinget/2024-2025/refs-202425-02-20?m=5#2025-02-20-2

Stortinget (2025c). Innst. 199 L (2024–2025) Innstilling fra justiskomiteen om Endringer i sivilbeskyttelsesloven (sivil arbeidskraftberedskap).

Stortinget (2025d). Endringer i sivilbeskyttelsesloven (sivil arbeidskraftberedskap) – Andre behandling – Video. https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Saker/Sak/?p=100788

Stortinget (2025e). Lovanmerkning 2 (2024–2025) (Andre gangs behandling av lovvedtak). Lovvedtak 46 (2024–2025), jf. Innst. 199 L (2024–2025) og Prop. 11 L (2024–2025).

Stortinget (2026a). Voteringsoversikt for sak: Representantforslag om å skrinlegge Bufdirs råd om møter med kjønnsmangfold for offentlig ansatte (Innst. 168 S (2025–2026)). https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Saker/Sak/Voteringsoversikt/?p=106052&dnid=1

Stortinget (2026b). Voteringsoversikt for sak: Representantforslag om at alle elever skal få tilbud om å delta på skolegudstjenester (Innst. 148 S (2025–2026)). https://www.stortinget.no/no/Saker-og-publikasjoner/Saker/Sak/Voteringsoversikt/?p=105843&dnid=1

Stortingets Menneskerettighetsutvalg (2011). Dokument 16 (2011–2012). Rapport til Stortingets presidentskap fra Menneskerettighetsutvalget om menneskerettigheter i Grunnloven.

Strand, Tormod, Christine Svendsen og Kadra Yusuf (2018). Imamer med klar beskjed: Håndhilsing er tillatt i islam, NRK (13. september).

Strand, Vibeke Blaker (2018a). Nødvendig omkamp om spiralnekt, *Lov og rett 57*(6), 325–341.

Strand, Vibeke Blaker (2018b). Nødvendige avklaringer i spiralnektsaken, *Advokatbladet*, 22. august.

Studentparlamentet ved NLA Høgskolen (2022). Verdidokumentet & misnøyen blant studenter og ansatte. Tilgjengelig via forfatteren.

Stålsett, Gunnar (2019). Gunnar Stålsetts forklaring i rettsmøtet 19.12 kl. 10. Tilgjengelig via forfatteren.

Stålsett, Sturla (2020). Tros- og livssynspolitikk mellom frihet og forventning: Jehovas vitner, demokratisk deltakelse og statsstøtte, *Kritisk Juss 46*(1), 50–71.

Svenneby, Ola (2026a). Svenneby (H): Vil frigjere pride frå FRI, NRK (10. juni).

Svenneby, Ola (2026b). Den største misforståelsen om Pride. https://hoyre.no/2026/06/03/den-storste-misforstaelsen-om-pride/

Svensson, Peter (2022). Surrogatmoderskap – ett rättsligt dilemma och «haltande föräldraskap». https://www.nj.se/nyheter/surrogatmoderskap-ett-rattsligt-dilemma-och-haltande-foraldraskap

Sveriges Radio (2025). Kulturkanon – här är hela listan. https://www.sverigesradio.se/artikel/kulturkanon-har-ar-hela-listan

Sveriges regjering (2025). Kommittédirektiv 2025:51: Återkallelse av medborgarskap i vissa fall. https://www.riksdagen.se/sv/dokument-och-lagar/dokument/kommittedirektiv/aterkallelse-av-medborgarskap-i-vissa-fall_hdb151

SVT (2017). Norrmännen gjorde barnmorskan skuldfri (10. juni).

Syse, Henrik (2013). Thomas Aquinas – kristentro og fornuft i det politiske samfunn. I Jørgen Pedersen (red.), *Politisk filosofi. Fra Platon til Hannah Arendt* (179–203). Oslo: Pax.

Sødal, Sigbjørn (2021). Sterke beskyldninger på svakt grunnlag, *Vårt Land* (17. februar).

Saada, Julie og Mark Antaki (2018). Conscience and Its Claims. A Philosophical History of Conscientious Objection. I Susanna Mancini og Michel Rosenfeld (red.), *The Conscience Wars. Rethinking the Balance between Religion, Identity, and Equality* (23–57). Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781316780053.002

Tande, Claes (2026). Erasmus. https://no.wikipedia.org/wiki/Erasmus

Tengesdal, Linda (2016). Samvittighetsfrihet i arbeidslivet. Reservasjonsrett eller urettmessig ordrenekt? Masteroppgave i juss. Oslo: Universitetet i Oslo.

Tennøy, Silje-Lisette og Sverre Holm-Nilsen (2019). Vi beklager til kronprinsen at dette skjedde, NRK (26. august).

The International Federation for Therapeutic and Counselling Choice (2022). An International Declaration on Therapeutic and Pastoral Choice. https://iftcc.org/the-declaration

The New Arab (2024). Decades in darkness: Syria's freed political prisoners (9. desember).

Thorsen, Dag Einar (2021). Kommunitarisme. https://snl.no/kommunitarisme

Throndsen, Inger (2011). The teacher's feedback and the student's motivation, *Nordic Studies in Education 31*(3), 165–179.

Throndsen, Inger og Ove Edvard Hatlevik (2019). Elevenes skoleprestasjoner sett i lys av IKT-bruk på fritiden, *Nordic Studies in Education 39*(1), 5–23.

Tingelholm, Mari Marte (2018). Spiralnektdommen – en samvittighetssak? *Tidsskrift for Den norske legeforening*. https://doi.org/10.4045/tidsskr.18.0879

Tjernshaugen, Karen (2016). Listhaug: «Her i Norge spiser vi svin, drikker alkohol og viser ansiktet vårt», *Aftenposten* (18. oktober).

Tonstad, Anna Kveinå (2024). Kritisk til egne lærebøker ved Samfundets skole, *Vårt Land* (8. oktober).

Trogstad, Lill, Ida Laake, Anna Hayman Robertson, Siri Mjaaland, Ida Caspersen, Per Magnus, Lene Juvet og Berit Feiring (2023). Heavy bleeding and other menstrual disturbances in young women after COVID-19 vaccination, *Vaccine 41*(36), 5271–5282. https://doi.org/10.1016/j.vaccine.2023.06.088

Tønnessen, Aud (2000). *«… et trygt og godt hjem for alle»? Kirkelederes kritikk av velferdsstaten etter 1945*. Trondheim: Tapir Akademisk Forlag.

Tønnessen, Eva og Amenda Schei (2020). NLA Høgskolen endrer kontroversielt verdidokument, *Khrono* (2. april).

Udlændingsstyrelsen (2026). Den nationale sanktionsliste. https://us.dk/center-for-dokumentation-og-indsats-mod-ekstremisme/indhentning-og-analyse/den-nationale-sanktionsliste

UK Foreign and Commonwealth Office (2019). Conflict, Stability and Security Fund: Annual Report 2018/19. London: Foreign and Commonwealth Office.

Ulfstein, Geir (2016). Høyesteretts anvendelse av traktatorganers tolkningspraksis, *Lov og rett 55*(7), 395–404.

Ulvestad, Elling og Lars Slørdal (2019). Jubileum til ettertanke, *Tidsskrift for Den norske legeforening*. https://doi.org/10.4045/tidsskr.19.0299

UNESCO og UNESCO Institute for Statistics (2018a). Quick Guide to Education Indicators for SDG 4. Paris: UNESCO.

UNESCO og UNESCO Institute for Statistics (2018b). A Global Framework of Reference on Digital Literacy Skills for Indicator 4.4.2. Information Paper No. 51, UIS/2018/ICT/IP/51. Paris: UNESCO.

UNICEF (2024). Female Genital Mutilation: A global concern. 2024 update. https://data.unicef.org/resources/female-genital-mutilation-a-global-concern-2024

US Centers for Disease Control and Prevention (2025). Ebola Outbreak in the DRC: Current Situation [Ebola-utbrudd erklært 4. september 2025; pr 1. desember 2025: 90 dagers tilsyn]. https://www.cdc.gov/ebola/situation-summary/index.html

Utdanningsdirektoratet (2020). Overordnet del – verdier og prinsipper for grunnopplæringen. https://www.udir.no/lk20/overordnet-del

Utdanningsdirektoratet (2021). Veileder for ansettelser ved friskoler godkjent etter friskoleloven § 2-1 andre ledd bokstav a (livssyn). https://kff.no/artikkel/article/1597375

Utdanningsdirektoratet (2023a). PISA. https://www.udir.no/tall-og-forskning/internasjonale-studier/pisa

Utdanningsdirektoratet (2023b). TIMSS. https://www.udir.no/tall-og-forskning/internasjonale-studier/timss

Utdanningsdirektoratet (2024). Samfundets Skole Sentrum AS. Tilsynsrapport. https://tilsyn.udir.no/api/dokument/rapport/ea4eef82-9541-47de-a23c-a3ce93c576ec

Utdanningsdirektoratet (2025a). Veileder om skolegudstjenester. https://www.udir.no/regelverk-og-tilsyn/skole-og-opplaring/saksbehandling/skolegudstjenester

Utdanningsdirektoratet (2025b). Samfundets Skole Sentrum AS. Tilsynsrapport. https://tilsyn.udir.no/oversikt/skole

Utdanningsforbundet (2012). Lærerprofesjonens etiske plattform. https://www.utdanningsforbundet.no/globalassets/larerhverdagen/profesjonsetikk/larerprof_etiske_plattform_a4.pdf

Utdanningsnytt (2008). Karakterer – en lærers dilemma (18. august).

Utdanningsnytt (2013). Tilsyn omkring nasjonale prøver avdekker flere lovbrudd (11. april).

Valfort, Marie-Anne (2017). LGBTI in OECD Countries: A Review, Working Paper No. 198. Paris OECD.

Vartdal, Ragnhild (2020). Skoleforsker på ny i hardt vær. Smilefjes-metode får krass kritikk, *Khrono* (23. januar).

Vatnar Olsen, Håkon (2020). Strides om ordinasjonsnekt, *Vårt Land* (28. august).

Vedvik, Kari Oliv (2015). Lærere fra Sandefjord får pris for sivilt mot, *Utdanning* (9. januar).

Venstre (2025). Framover. Stortingsvalgprogram for Venstre 2025–2029. https://www.venstre.no/politikk/partiprogram/program-2025-2029

Verdens helseorganisasjon (2013). Evolution of a pandemic A(H1N1) 2009, April 2009 – august 2010 2nd edition. https://iris.who.int/bitstream/handle/10665/78414/9789241503051_eng.pdf

Verdens helseorganisasjon (2019). Ten threats to global health in 2019. https://www.who.int/news-room/spotlight/ten-threats-to-global-health-in-2019

Verdens helseorganisasjon (2024). COVID-19 vaccine coverage, World [tall pr 31.12.2023]. https://data.who.int/dashboards/covid19/vaccines

Verdens helseorganisasjon (2025). ICD-11 for Mortality and Morbidity Statistics, kapittel 17, Gender incongruence. https://icd.who.int/browse/2025-01/mms/en#411470068

Verdens helseorganisasjon (2026). Epidemic of Ebola Disease caused by Bundibugyo virus in the Democratic Republic of the Congo and Uganda determined a public health emergency of international concern. https://www.who.int/news/item/17-05-2026-epidemic-of-ebola-disease-in-the-democratic-republic-of-the-congo-and-uganda-determined-a-public-health-emergency-of-international-concern

Verdens helseorganisasjon (udatert1). Gender incongruence and transgender health in the ICD [vedtatt i 2019]. https://www.who.int/standards/classifications/frequently-asked-questions/gender-incongruence-and-transgender-health-in-the-icd

Verdens helseorganisasjon (udatert2). Influenza A(H1N1) pandemic 2009–2010. https://www.who.int/emergencies/situations/influenza-a-(h1n1)-outbreak

Vestland fylkesting (2023). Papirlause sin situasjon i Vestland – tiltak. https://prod01.elementscloud.no/publikum/Documents/ShowDmbHandlingDocument/5428509b-983e-4fc6-af67-17eac8de8881/4864/CasesFremlegg

Vetvik, Einar og Torunn Omland (1997). *Kirkeerfaring med kirkeasyl*. Trondheim: Tapir.

VG (2023). Leder. Galskap å endre smittervernloven (10. desember).

Vik Bogen, Simon Elias og Håkon Kummermo (2026). Elevene får ikke fritak fra pride-undervisning: – Da blir det tvang [intervju med Alexis Lundh fra Helt Fri], NRK (12. juni).

Viste, Arne (2024). Skylder millioner og beholder det selv, *Klassekampen* (21. oktober).

Vårt Land (2026a). Bufdirs veileder er mer ufarlig enn sitt rykte (11. juni).

Vårt Land (2026b). Ja til skolegudstjenester! Men: (3. mars).

Weibye, Tor (2022). Fikk sparken på grunn av kristent syn på ekteskapet, *Dagen* (21. juli), s. 17.

Weiss, Helen, Kim E. Dickson, Kawangoc Agot og Catherine A. Hankins (2010). Male circumcision for HIV prevention: current research and programmatic issues, *AIDS 24*(S61-S69). https://doi.org/10.1097/01.aids.0000390708.66136.f4

World Medical Association (2017). WMA Declaration of Geneva. https://www.wma.net/policies-post/wma-declaration-of-geneva

World Medical Association (2023). WMA Statement on natural variations of human sexuality. https://www.wma.net/policies-post/wma-statement-on-natural-variations-of-human-sexuality

Waaler, Erik (2019). Det er forskningsfrihet ved NLA Høgskolen, *Dagen* (12. desember).

Yttredal, Håvard og Knut Gjerseth Olsen (2024a). Kaller Ipad-angrepet useriøst [intervju med Marte Gerhardsen], *Klassekampen* (18. mars).

Yttredal, Håvard og Knut Gjerseth Olsen (2024b). Slår ring om barnas lærer [flytting av Pål Finstad til annen Oslo-skole], *Klassekampen* (28. desember).

Zucca, Lorenzo (2018). Is There a Right to Conscientious Objection? I Susanna Mancini og Michel Rosenfeld (red.), *The Conscience Wars. Rethinking the Balance between Religion, Identity, and Equality* (127–148). Cambridge: Cambridge University Press. https://doi.org/10.1017/9781316780053.006

Øverenget, Einar (2001). *Hannah Arendt*. Oslo: Universitetsforlaget.

Aarflot, Annette Iversen, Leif Åge Aarflot, Kristine Bøch, Siw Marita Dalbakk, Tonj F. Engelstad, Knut Gustavsen Engh, Sebastian Johannes U Gløersen, Vegard Haugen, Åslaug Huseby, Henriette Ibsen, Andreas Kaaløy, Pia Øren Kaldestad, Sofie Kirkemo, Aleksander Larsen, Camilla Glud Lauring, Bjørg Mordal Meyer, Elin Måge, Martin Næsgaard, Hanne Olsnes, Jannicke Pettersen, Bente Nordgren Ribu, Eirin Rolvsjord, Eldar Skjørten, Simen Spurkland, Lars Stornes, Julian Larsen Svenningsen, Kristine Østbye, Stina Ruud og Solveig Hermansen (2019). Et opprop for Bærumsskolen, *Budstikka* (4. mars).

Aarseth, Svein, Morten Horn, Morten Magelssen og Magne Supphellen (2023). Nordmenns holdninger til legalisering av dødshjelp. *Michael 20*, 23–32.

Aasgaard, Reidar (2013). Jesus, Paulus og Johannes' åpenbaring – politiske tradisjoner i den tidlige kristendom. I Jørgen Pedersen (red.), *Politisk filosofi. Fra Platon til Hannah Arendt* (91–116). Oslo: Pax.